KEREKES DÓRA

DIPLOMATÁK ÉS KÉMEK KONSTANTINÁPOLYBAN

L'Harmattan
TRANSYLVANIA EMLÉKEIÉRT TUDOMÁNYOS EGYESÜLET
BUDAPEST, 2010

A könyv megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino-Italia
T./F.: 011.817.13.88

ISBN 978 963 236 280 9
ISSN 1789-0306

A kiadásért felel Horn Ildikó és Gyenes Ádám
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel
megvásárolhatók: L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

A szöveget Karip Tímea gondozta.
A borítóterv Ujváry Jenő, a nyomdai előkészítés
Csernák Krisztina munkája.
A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte,
felelős vezető Kecskeméthy Péter.

TARTALOM

BEVEZETÉS

„A hadsereg minden dolga közül a kémekkel tartsuk fenn a legszorosabb kapcsolatot, senki ne kapjon busásabb jutalmat a kémeinknél, s ne legyen titkosabb dolog, mint kémeink szolgálata."

Szun-ce: A hadviselés törvényei

Korunk egyre nagyobb érdeklődést tanúsít az információ és a kommunikáció folyamatainak, működési mechanizmusainak feltárása iránt, amelyek mai világunknak már az egyik alapvető építőkövét alkotják. Az információk, hírek, értesülések iránt érdeklődő feladata roppant nehéz. Gondoljunk bele: abban az esetben, ha elolvasunk egy-egy újságcikket, könyvet vagy akár régi, kéziratos forrást, sokféle benyomás ér bennünket, ugyanaz a mondat mindenkinek mást és mást jelent. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy az üzenet értelmezése attól függ, hogy ki, hol és mikor olvassa vagy hallja, láthatjuk, hogy az információ értékének méréséhez hányféle értékrendszer tartozhat. Mindezt szem előtt tartva ugyanakkor elmondható, hogy – bár az információ értéke sok tényezőtől függ, mégis – vannak olyan objektívnek mondható mérőeszközei, amelyek lehetővé tették és teszik ma is, hogy az adott információ akár a szélesebb közönség számára is érthető, értelmezhető legyen. A változó, színes és sokszor érthetetlen világban is volt azonban az információszerzésnek egy olyan aspektusa, amelynél kifejezetten céllá vált, hogy minél kevesebben értsék, tudják értelmezni.

A kémkedést a legősibb mesterségek közé szokták sorolni, amelynek kialakulása a felesleg létrejöttéhez köthető. Amikor az ember elkezdett többet termelni, mint amennyit fogyasztott, el akarta cserélni olyan dolgokra, amelyekkel nem rendelkezett. Egy idő után ez azzal járt, hogy az ember a csoport legjobbjait küldte annak érdekében, hogy fürkésszék ki, hogyan lehetne minél kevesebb adott áruért minél többet kapni, azaz

előnyös alkut kötni. Persze számukra előnyöset! Amikor azután a másik csoport észrevette, hogy mindig ők kerülnek ki vesztesen az alkudozásból, és a partner mintha mindent tudna róluk, ismerné erősségeiket és a gyenge pontokat is, maguk is fürkészeket küldtek ki, akiknek az volt a feladata, hogy a másik csoportról és annak információszerzőiről hírekkel szolgáljanak. Ha pontosan megnézzük, már ekkor megfigyelhető a hírszerzés és az elhárítás kettőssége, amely klasszikus modell lényegét tekintve az idők folyamán keveset változott.

Már a kezdetekkor kialakult, hogy a kémek személyét, illetve tevékenységük valódi természetét igyekeztek titokban tartani az egyes közösségek. Nyilvánvaló volt, hogy a kém csak akkor tudja mesterségét a közösség szolgálatában űzni, amennyiben a csoporton kívül senki, azon belül is lehetőség szerint csak kevesen vannak tisztában azzal, mi is az illető valódi foglalkozása. Ez nemcsak a kémet magát, de a közösséget is védte!

Az emberiség társadalmi fejlődésével, az államok kialakulásával párhuzamosan a kémkedés, a másikról minél többet tudás az állam érdekévé, mégpedig elemi érdekévé vált, amelyet már a központi hatalom koordinált, szervezett és ellenőrzött is egyben. Az őskor emberének előnyszerzése, az ókor alkalmi hírszerzése helyett a virágzó középkorban és a reneszánsz idején már mindinkább információszerzésről beszélhetünk. A kémek és hírszerzők tevékenysége egyre állandóbbá vált, gyakran nemcsak az egy-egy időpillanatban – pl. hadjárat, béketárgyalás stb. – szükséges információk megszerzésére foglalkoztatták őket, hanem szisztematikusan kezdték el gyűjtetni az adott állam számára fontos adatokat, amelyeket az állam központjába kellett továbbítaniuk. Az így beérkező ismereteket összegezték, az egymásnak ellentmondó információkat pedig ellenőrizni kezdték másik kém kiküldése által vagy az utazóktól (kereskedők, zarándokok) nyert értesülések segítségével.

A reneszánsz korban (sőt, egészen a XIX. század közepéig) nem változott jelentősen az információáramlás

sebessége. Az alapvető továbbító eszközök között mindvégig megmarad: a lovas futár, illetve a fürge hajó. A késő középkorban kialakuló információéhség, amely jelentős összefüggést mutat a szentföldi eseményekkel, illetve az oszmán-törökök európai megjelenésével, egyre nőtt. A reneszánsz kor rejtélyessége, a nyelvi játékok, a versbe és prózába foglalt rejtett értelem, a képzőművészet és a festészet szimbólumok, jelképrendszerek által áthatott világa jelentős mértékben hozzájárult a hírszerzés módszereinek, eszközrendszerének átalakításához.

Az üzenetek intenzitása és mennyisége olyan mértékben változott, hogy joggal beszélhetünk az „információrobbanás" koráról. Az, hogy a kora újkori Európa egyre nagyobb figyelmet volt kénytelen szentelni a török veszélynek, valamint a francia–Habsburg hatalmi vetélkedés meghatározta az európai információs hálózatot, kialakította annak központjait. Természetesen a központtá válás nem véletlenszerűen történt. A késő középkor gazdasági átalakulása, a reneszánsz korában létrejövő pénzügyi központok – amelyek számára igencsak fontos volt a biztonságos működés – jelentették az információkoncentrálódás centrumait is. Így szükségszerű, hogy a keleti eseményekről a legtöbb és legpontosabb értesülésekhez igen sokáig csak Velencében lehetett hozzájutni, míg az északi és nyugati területeken több információs központ is létrejött (Strasbourg, Nürnberg stb.).

Az információ értékké vált, így természetes az is, hogy mindinkább árucikként tekintettek rá, amelynek megfelelő minőségét, mennyiségét és áramlását biztosítani kellett. Ehhez pedig új közvetítő közegekre, csatornákra volt szükség, amelyek közül a legfontosabb: a könyvnyomtatás feltalálása volt. Ezt a korszakot ma a Gutenberg-galaxis kezdetének nevezzük. Gutenberg egyszerű találmánya forradalmasította a korábbi információhordozókat, illetve a közvetítő közeget, és lehetővé tette, hogy a korábban csak a kiválasztottak vagy beavatottak számára hozzáférhető információkat szélesebb társadalmi rétegek is megismerhessék, akár azért, mert

képekben fejezték ki őket, akár azért, mert a piacokon, a templomokban stb. felolvasták a nyomtatott híreket. Egy új műfaj, a modern újságírás őse is ekkor jött létre.

A folyamatban a Velencei Köztársaság járt élen, ahol létrehozták az *avvisó*kat (nyilatkozat, figyelmeztetés, tanács, közlemény), azokat az eleinte kéziratos formában terjesztett hírleveleket, amelyeket arra alkalmaztak, hogy a politikai, a katonai és a gazdasági híreket gyorsan és hatékonyan eljuttathassák Európa minden szegletébe. A XVI. század folyamán már nyomtatásban továbbították ezeket a hírleveleket vagy újságokat, és a már említett „felolvasós" módon, a számos metszettel ezeken keresztül tájékozódhatott a korabeli közvélemény az általuk ismert világ aktualitásairól. Persze ne úgy képzeljük el ezeket az újságokat, mint a mai napilapokat. Általában egy-négyoldalas ívekről beszélünk, amelyek gyakran csak egy-egy fontosabb eseményről tudósítottak. A rendszeres és számos témát tárgyaló híradások még sokáig kézírással készültek. Mégis, az *avvisó*k és a nyomtatott lapok is jelentősen hatottak az alkalmi és állandó diplomáciai képviseletek működésére, arra, hogy kialakuljon a modern értelemben vett európai diplomáciai hálózat, amelyhez – amint arról később szó lesz – erőteljesen kapcsolódott a hírszerzés. Érdeklődésük egyik legfontosabb területe az Oszmán Birodalom, illetve annak fővárosa, Konstantinápoly volt, amely Európa számára is fókuszpontot jelentett.

Az alábbiakban a kora újkori európai diplomácia és kémkedés konstantinápolyi jelenlétéről lesz szó, arról, hogy kik, hogyan és miért vállalták e nehéz, embert próbáló feladatot, miért és kitől kaptak megbízást erre. Miért próbáltak a vezető európai hatalmak – sokszor egymással is vetélkedve – előnyöket szerezni a szultáni szerájban? Hogyan lehet az, hogy a korábban „ősellenségnek" tekintett „pogányokat" egyszerre partnerként kezdték el kezelni? Valóban csak arról van szó, hogy félelmetes hódítókkal kerültek szembe? Hogyan lehet róluk és általuk minél többet megtudni? Ahhoz, hogy

e kérdésekre válaszokat kapjunk, előbb meg kell ismernünk azt az európai helyzetet, amelybe az oszmán-törökök a kontinens délkeleti részének meghódításával kerültek.

EGY EURÓPAI KONFLIKTUS KÖZEPÉBEN

A XVI. századi Európában két nagy államalakulat vetekedett egymással: I. Ferenc király (1515–1547) Franciaországa, valamint V. Károly német-római császár (1519–1556) és spanyol király (1516–1556) birodalma, amelyet dinasztiájáról Habsburg Birodalomnak neveztek, és amely Európa nyugati felétől (spanyol korona országai, Németalföld) a keletiig (Német-római Császárság, Ausztria örökös tartományai) terjedt, de voltak itáliai birtokai is. A gigantikus, puzzle-szerűen összeillesztett államkonglomerátumot nem tudta egy ember irányítani, éppen ezért Károly megosztotta a területet öccsével, Ferdinánddal, akinek az örökös tartományokat juttatta. Ferdinánd – immár saját jogán – a cseh és a magyar trónt is megszerezte akkor, amikor felesége fivére (egyben húga férje), II. Lajos magyar és cseh király ott maradt a mohácsi csatamezőn, örököst pedig nem hagyott maga után. A Francia Királyságnak – amelyet körbevettek a Habsburg területek – mindenféleképpen szövetségesre volt szüksége annak érdekében, hogy az ellenfele által felállított „harapófogóból” ki tudjon törni. Ezt a szövetségest a felemelkedő Oszmán Birodalomban találta meg, amely a XVI. században még nem tartozott egyértelműen az európai államok körébe, de a XVII. század végére már ennek az államrendszernek a tagjává vált.

Ezen folyamat egyik fő mozgatórugója a három hatalom (Francia Királyság, Habsburg és Oszmán Birodalom) egymás elleni küzdelme, csatáik, béketárgyalásaik sorozata mind abba az irányba hatottak, hogy az Oszmán Birodalom diplomáciai téren is részesévé váljon a francia–Habsburg vetélkedésnek.

Az V. Károly hadaival szemben elveszített páviai csata (1525) után, a fogságban lévő francia király, I. Ferenc édesanyja, Savoyai Lujza és Antoine Duprat első miniszter megbízottakat küldtek Konstantinápolyba, hogy a Habsburgok ellen az oszmán hatalom támogatását megszerezzék, a misszió azonban sikertelen volt. A második – titkos – küldetés, amelyet Frangepán János vezetett, eredményesnek bizonyult. A kapcsolatfelvételt követően a XVI. században a francia–török együttműködésnek két intenzív szakaszát ismerjük. Az első az 1543–1544 közötti időszak, amikor a török flotta egy a Mediterráneum, azaz a Földközi-tenger nyugati medencéje elleni tengeri támadássorozat után, a francia kikötővárosban, Toulonban telelt. A második időszak az 1551–1552 közötti, amikor a két flotta együttesen intézett támadást Korzika és Nápoly partjai ellen.

Az Oszmán Birodalom és a Francia Királyság közötti kapcsolat ambivalens volt, az igen jelentős kulturális és vallási különbségek határozottan szétválasztják e két szövetségest. Az itáliai államokkal ellentétben, amelyek gazdasági érdekeltségeik miatt tartottak fenn kapcsolatokat az oszmánokkal, a francia diplomácia jobbára csak nyomásgyakorlásra és félelemkeltésként alkalmazta őket. (I. Ferenc király ugyanis minden lehetőséget megragadott, hogy V. Károly ellenségeivel szövetkezzen.) Csak akkor került sor tényleges együttműködésre, ha a két fél érdekei egybeestek, és a jelentékeny földrajzi távolság sem segítette elő az esetleges közös hadműveleteket. (Egy levélnek Párizs és Konstantinápoly között minimum 28, átlagosan 46, maximum pedig 115 napra volt szüksége.) Ráadásul minden korban gondot okozott (még saját alattvalói körében is), ha a „legkeresztényibb" címet viselő francia uralkodó, az „ősellenségnek" titulált oszmán szultánnal szövetkezett.

A Habsburgok egészen más okból keresték az együttműködés minimális lehetőségét a szultán birodalmával. Közvetlen szomszédok voltak mind a Mediterráneumban, mind a magyarországi területeken, így szükségük volt

V. Károly császár]

I. Ferenc francia király

arra, hogy időnként tárgyaljanak, a határincidenseket lehetőleg elkerüljék; illetve ha valamelyik fél mégis megsértette a szabályokat, akkor diplomáciai úton próbálják rendezni a konfliktust, mivel egy fegyveres akcióhoz nem minden esetben voltak adottak a feltételek. A XVI–XVII. században meg kellett tanulniuk egymás mellett élni, kiismerve a másik gyöngéit és erősségeit, tiszteletben tartva az ellenfelet.

A XVI. század folyamán a két ágra szakadó Habsburg-ház osztrák ága a század elejétől közvetett, a mohácsi csata után pedig közvetlen kapcsolatba került a hódító Oszmán Birodalommal. 1526 és 1545 között I. Ferdinánd király (1526–1564) egy alkalommal már megpróbált fegyverszüneti megállapodást kötni I. Szulejmán szultánnal (1520–1566), de az 1533. évi alkalmi követség sikere igen kétes értékű volt. Ennek ellenére a király és a

szultán között 1533-tól 1541-ig általában fegyvernyugvás volt. Ezen időszak alatt Ferdinánd már kísérletet tett egy állandó követi poszt létesítésére Konstantinápolyban, így az 1536-ban útnak indított Sprinzensteinnak az volt a feladata, hogy ura ügyeit a Portán intézze, és követségének nem szabtak időhatárokat. Az Oszmán Birodalom azonban ekkor még nem engedte meg az általa csak „bécsi királynak" titulált I. Ferdinánd királynak, hogy állandó követséget állítson fel Konstantinápolyban.

Napra pontosan tizenöt évvel a mohácsi csata után, 1541. augusztus 29-én I. Szulejmán szultán kardcsapás nélkül bevette a középkori Magyarország központjának számító Buda várát. A Ferdinánd király által 1542-ben az erősség visszavételére indított hadjárat nem járt sikerrel, mint ahogy a szultánhoz küldött követek, Niklas Graf zu Salm és Sigismund von Herberstein sem tudtak érdemben tárgyalni az oszmán vezetőkkel. Szulejmán szultán a Buda visszavételére tett kétségbeesett kísérletre 1543 és 1544 folyamán két hadjárattal válaszolt, amelyeknek az lett a következménye, hogy több kulcsfontosságú vár is oszmán kézre került (pl. Székesfehérvár, Tata stb.). V. Károly császár ugyan megígérte testvérének, hogy mihelyt a francia háborút lezárja, segítséget nyújt neki az oszmánok ellen, ígéretét azonban nem tudta betartani. Ennek megfelelően Ferdinánd az egyetlen lehetséges megoldást választotta: tárgyalás útján kívánt megegyezni az oszmánokkal. Eleinte a portugál követ, Eduardo Cattaneo segítségével próbálta kipuhatolni a Porta békére, vagy legalább fegyverszünetre való készségét. 1544 végén pedig a genovai Hieronymus Adornust (Girolammeo Adorno) küldte Konstantinápolyba, hogy a király részéről a fegyverszüneti tárgyalásokat megindítsa, titkárként a bolognai származású Giovanni (Johann) Maria Malvezzi ment vele. Adorno azonban nem járt sikerrel, mivel a szultáni audiencia előtti éjszakán, 1545. március 15-én elhunyt, így az oszmán uralkodó kihallgató termében *(arz odası)* Malvezzi képviselte I. Ferdinándot. Neki azonban nem volt felhatalmazása, ennek megfelelően előbb haza

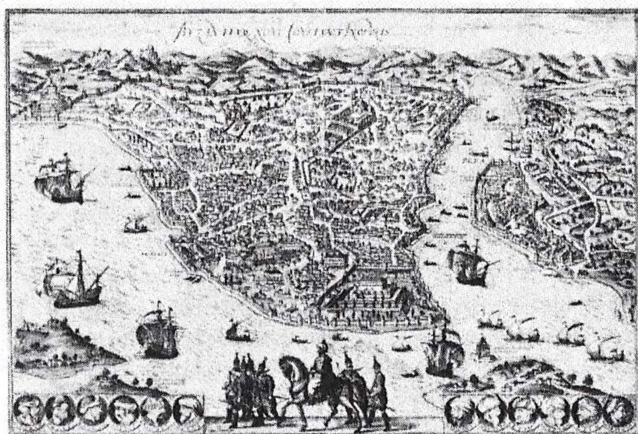
Szultáni audiencia

kellett térnie, majd pedig V. Károly tehetséges diplomatájával, Gerhard Veltwyck-kel együtt visszautazott az Oszmán Birodalomba. Végül hosszas tárgyalások, és az ott tartózkodó európai követekkel való csatározások után, 1547. június 19-én Veltwyck-nek sikerült megállapodnia a szultán képviselőivel. Az év hátralévő részében pedig mindhárom uralkodó (I. Szulejmán, I. Ferdinánd és V. Károly) ratifikálta a békét. A szerződés egyik következménye volt, hogy a szultán engedélyt adott egy állandó konstantinápolyi Habsburg követség felállítására.

Az első állandó császári követ Johann Maria Malvezzi lett, aki 1547 és 1551/1553 között töltötte be az egyre fontosabbá váló pozíciót. A követség XVI. századi fénykora az 1568. évi békekötés után kezdődött, ez időtől fogva egészen 1593-ig folyamatosan volt állandó Habsburg rezidens Konstantinápolyban. Az 1593-ban meginduló „hosszú török háború" idején az oszmán fővárosban a német-római császár, II. Rudolf (1576–1612) követsége nem működött. Az új követ csak jóval az 1606. évi zsitvatoroki béke megkötése után, 1610-ben foglalhatta el állomáshelyét, majd 1683-ig mindvégig volt császári követ Konstantinápolyban.

Már az eddig elmondottak alapján is jól látható, hogy milyen szövevényes, nehezen felfejthető kapcsolati hálózat kötötte össze, illetve választotta szét Európa egyes államait; valamint az is, hogy az Oszmán Birodalom milyen, egyre fontosabb szereplőjévé vált ennek a hálónak. A korabeli konstantinápolyi diplomáciai és hírszerzési rendszer megismerése előtt azonban indokolt tisztázni, vajon milyen lehetett európaiként Konstantinápolyban élni, főleg akkor, amikor a követet küldő állam és az Oszmán Birodalom nem ápoltak jó viszonyt egymással. Mi volt a követek szerepe az európai–oszmán viszonyban? Hogyan szereztek információt legálisan és illegálisan annak érdekében, hogy a rájuk bízott feladatot el tudják végezni? A kémkedés megszervezése az európai hatalmak részéről hogyan történt? Milyen volt a Habsburg információszerzés? Hogyan, kik és miért küldtek üzeneteket a XVII. századi „hosszú béke" időszakában oszmán földről Bécsbe? Az ebben a korszakban kialakuló szervezet és működési mechanizmus változatlan maradt-e vagy új struktúra jött létre? Miképpen befolyásolta mindezt az állandó császári követ kényszerű távozása az oszmán fővárosból háború idején? Hogyan oldotta meg a Haditanács, hogy ne maradjon – mint száz évvel korábban, II. Rudolf „hosszú török háborúja" alatt (1593–1606) – mindennemű információ nélkül? Kik és miért vállalták a háborús időszakban a korábbinál is veszélyesebb feladatot, ellenséges területen? Hogyan szereztek információkat a levelezők akkor, amikor az addig megszokott, hagyományosnak nevezhető csatornák átalakultak, megváltoztak, megszűntek? Kik vállalták a levelek Bécsbe juttatását? Ki fogadta e küldeményeket? Hogyan kerültek a Haditanács elé? Milyen szerepet játszottak ebben a folyamatban a császári tolmácsok? Mit tudunk a hírek értékéről, bécsi értékeléséről? Az alábbiakban ezekre a kérdésekre keressük a választ.

Konstantinápolyt, Bizánc, Isztambul – a néhai Kelet-római, később Bizánci Birodalom fővárosát 1453-ban vették be II. Mehmed szultán (1451–1481) seregei, amire mind ő, mind elődei régóta törekedtek, hiszen fontosnak tartották a várost, és az új birodalom központjának szánták. Erre nemcsak geostratégiai helyzete predesztinálta, de az is, hogy mindenkor a császár városa volt, és ez a kép élt az európai és ázsiai köztudatban egyaránt. Az oszmán szultán a bizánci császár örökösének tekintette magát, és mint ilyen a Római Birodalom császárainak utódja volt. Nem véletlen, hogy a birodalom európai részének elnevezése: *Rum eli* (Rumélia), azaz a rómaiak országa.

Konstantinápoly a XVI. században

A város különböző kulturális, gazdasági, geostratégiai területek metszéspontjában fekszik, amelyek között politikai berendezkedésük és földrajzi helyzetük tekintetében is jelentős különbségek mutathatók ki. Tulajdonosai, a bizánciak *polisznak (πολις)*, az oszmánok *der sa'adetnek (تداصرد)* hívták, mindkettő annyit jelent: a Város – és Konstantinápoly megnevezésére ez pontosan megfelelt. Ez volt a Város, amelynél a Boszporuszon átkelve Európából Ázsiába ért az utazó, és a fizikai értelemben vett összekötő szerep párosult egy szimbolikus, kultúraközvetítő szereppel is. Politikai, kulturális, egyház(politika)i és művészeti centrum volt már alapításától kezdve, mindez pedig erőteljesen elősegítette az információáramlást is.

A város természetes módon négy részre tagolódik: a tulajdonképpeni Konstantinápolyra (az Aranyszarv-öböl déli partja, amelyet falak vesznek körül), a keresztények városrészeire, (Galata–Pera, az Aranyszarv-öböl északi partja), az ázsiai részre (Üszküdár), valamint a falakon kívüli területre (Ejub).

Régi időktől fogva kedvelt volt a város a tengeri népek körében, így I. (Nagy) Konstantin római császár (306–337), majd a Bizánci Birodalom sem véletlenszerűen választotta fővárosává. A Fekete-tenger és Pireusz között Szaloniki és az Aranyszarv-öböl jelentettek csak biztos kikötőt. A szárazföldi utak tekintetében is fontos szerepet töltött be. Budáról el lehetett jutni ide anélkül, hogy nagyobb hegyeket kellett volna megmászni, és innen (Üszküdár) a karavánutak tovább vezettek a távol-keleti tájak felé.

Bárhonnan is érkezett az utazó, mindegy, hogy milyen néphez tartozott, keletről jött vagy nyugatról, protestáns volt, katolikus, muszlim vagy bármilyen más valláshoz tartozott, mindenkit elbűvölt a város. Nemcsak nagysága, hanem szépsége is, hiszen Konstantinápoly egy világbirodalom fővárosa volt, egy hatalmas birodalom urának székhelye. Ha a tenger felől érkezett, akkor fogadta a legszebb látvány. A behajózó elsőként a néhai

Akropoliszt látta meg, majd balkéz felől a Topkapi Szerájt és a Galata-tornyot. Az Akropolisz mögött a Hippodrom *(At meydanı)* és a Hagia Sophia *(Aya Sofya)* emelkedett. A város legfőbb kikötője az Aranyszarv-öböl volt. Ide azonban elértek a fekete-tengeri viharok és a Boszporusz áramlása miatt is nehéz volt bejutni, ezért a Márvány-tenger környékén is létesültek kikötők.

A bizánciaktól az oszmánok egy olyan várost örökölték, amelynek sok sugárútja volt, ebből azonban csak az Edirnei kapu és a *szeráj* közötti maradt meg, amely mellett szerteágazó mellékutcák rendszere volt. A városban leginkább lóval és gyalog lehetett közlekedni, a kocsi és egyéb guruló eszköz nem fért volna el. Az utcarendszer ilyen jellegű átalakulása magyarázható egyrészt a lakosság számának növekedésével, másrészt a gyakori tűzvészek utáni újjáépítéssel. Rendeletileg megtiltották, hogy 12 lábnál keskenyebb utcákat létesítsenek, de a szabályzó is megjegyezte, hogy van Konstantinápolyban 10 láb széles utcácska is.

Az utak eleinte nem voltak kikövezve, így eső esetén könnyen pocsolyarengeteggé változtak. (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy ebben az időszakban Nicolas Boileau Párizs utcáinak szűkössége és piszkossága miatt panaszkodott.) A XVII. századra a főbb utak burkolatot nyertek, mivel ezek karbantartása az állam (egyes katonai alakulatok) feladata volt, míg a mellékutakat a háztulajdonosok voltak kötelesek rendben tartani.

A házakat általában fából és vályogból építették, és egyemeletesek voltak. Csak a fontosabb középületek (mecset, dzsámi, medresze, palota, hán) és a főbb tisztviselők lakóhelyei készültek kőből. Mivel rengeteg volt a tűzvész, amelyek komoly pusztításokat vittek véghez, 1696-ban rendeletet adtak ki, hogy minél idő- és tűzállóbb anyagból építsék a házakat Konstantinápolyban.

A város sajátos mikroklímával rendelkezett. Egyfelől jellemző volt rá a Fekete-tenger partvidékének mediterrán jellegű időjárása, de a hatalmas ázsiai kontinens felől érkező hűvös szelek is gyakran átjárták a szűk utcákat.

Konstantinápoly a XVII. században

Volt olyan hideg tél is, hogy a Boszporusz befagyott, és akár lovas szekérrel is át lehetett rajta kelni. A klímát négy tényező alakította, alakítja ma is: a Földközi-tenger, a Fekete-tenger, a Balkán és Anatólia éghajlata. Attól függően, hogy mikor melyik kerekedik fölül, úgy alakul Isztambul időjárása. Nyáron általában az állandóan magas páratartalom, a „nehéz levegő" jellemzi a várost. Ezt csak az időről-időre megérkező észak–északnyugati szél *(boreas)* enyhíti. A telek sokszor hidegek, máskor ugyan enyhék, de sok csapadékkal járnak. Ez a fajta időjárás jó táptalajt nyújtott a járványoknak, amelyekben soha nem volt hiány. Éghajlata ugyanakkor az európaiak számára szinte elviselhetetlen volt. Több követ és utazó halt meg Konstantinápolyban magas lázzal járó betegségekben, amelyeket jobbára a klímának tudtak be.

Mivel Konstantinápoly egy birodalom fővárosa és egy uralkodó székhelye is volt, igazgatása nem választható el az államigazgatástól, és ellátása legalább annyi szakértelmet követelt, mint egy hadjárat megszervezése. Ennek megfelelően mindezért a nagyvezír felelt, akinek feladata volt a város ellátásának ellenőrzése, a piaci élet tisztaságának biztosítsa és az árak felügyelete. A korábbi időszakban a szerdai *díván*ülésen (*díván* = a legfőbb kormányzati szerv az Oszmán Birodalomban) általában a város ügyeivel foglalkozott. Mivel azonban a birodalom a XVI. század elején jelentősen megnőtt és a nagyvezírnek sok egyéb feladata is volt, így a tényleges ügyintézést helyettesére, a *kajmakám*ra bízta, aki szerdán és pénteken saját *dívánt* tartott az otthonában, amelyen a városi tisztségviselőkkel Konstantinápoly ügyeit tárgyalta meg. Ekkor már ő látta el a nagyvezír fentebb ismertetett feladatait. A XVII. században pedig, amikor a szultánt a nyilvánosság előtt mindinkább a nagyvezír helyettesítette és emiatt sokat utazott, fontossá vált, hogy a fővárosban egy megbízható és kellően erős ember maradjon, ezért a *kajmakám* szerepe megnőtt, és ettől kezdve általában olyan emberek kerültek erre a posztra, akik a nagyvezíri poszt várományosai voltak.

A kajmakám munkáját jelentős mértékben segítették a *kádi*k, akik közül a konstantinápolyi volt rangban az első, őt követte – a város természetes tagozódásának megfelelően – a galatai, az ejubi és az üszküdári. A *kádi*k szerepe széles körű volt, a törvények értelmezésétől (vallásjog alapján) a helyi adminisztratív ügyek intézéséig (joguk volt boltok megnyitására és bezárására engedélyt adni, ők ellenőrizték a súlyokat és mértékeket, a szabott árak mértékét ők adták meg stb.) mindenféle feladatot elláttak, ugyanakkor egyfajta közvetítő szerepet játszottak az állami vezetés és a helyi termelő erők között. A *kajmakámnak* és a *kádi*knak további segítői is voltak.

A város legfontosabb közigazgatási egysége a *mahalle* volt, azaz egy olyan igazgatási egység, amelyet egy identitását megőrző közösség hozott létre egy mecset, templom vagy zsinagóga körül. Tagjait nemcsak a közös eredet, a közös vallás és a közös kultúra fűzte össze, de a társadalmi kapcsolatok szövevényes hálózata is. Minden *mahallé*nak megvolt a saját iskolája, a saját szökőkútja és a legelőkelőbb lakosok kegyes alapítványokat *(vakuf)* hoztak itt létre. A *mahalle* azonban egyben adóbevételezési egység is volt, minden egyes *mahallé*ban meghatározott számú adófizető házat tartottak nyilván.

A *mahalle* központját általában egy mecset, egy dzsámi, egy templom vagy egy zsinagóga alkotta, ami azért volt fontos, mert ennek vezetője képviselte az ott lakókat a hivatalos szervek felé. Az ő feladata volt a szultáni rendeletek kihirdetése és ezek betartatása is – természetesen ebben szorosan együttműködött az oszmán adminisztráció helyi képviselőjével, a kádival.

A város rendjére névleg ugyan a nagyvezír vagy a *kajmakám* felügyelt, de ténylegesen ez a terület a *janicsár*ok elöljárójának, a *janicsáragá*nak a kezében volt. (A *janicsáraga* jelentőségét mutatja, hogy a XVI. század utolsó harmadában a legfőbb kormányzati szerv, a *díván* tagjává vált.) Mellette további tisztviselők dolgoztak azon, hogy a törvényeket betartassák, a város rendje megmaradjon.

A városnak alapvetően – az emberen kívül – két ellensége volt: a tűzvész és a földrengések. Mivel Konstantinápoly, azaz a mai Isztambul egy törésvonal mentén fekszik, bármikor előfordulhatott (és előfordulhat) földrengés a városban. A XVI–XVII. században azonban a legnagyobb pusztítást általában a tűzvészek okozták, amelyek az utcahálózatból adódóan kis területen is jelentős kárt idézhettek elő. Az oltás levezénylése a nagyvezír, a *janicsáraga*, a *bosztandzsi* és *dzsebedzsi basi*k feladata volt és elsősorban a *janicsár*ok vettek részt benne. Gyakran előfordult, hogy a tüzet a janicsárok okozták vagy fokozták, mert ezen idő alatt szabadon rabolhattak. A lakosság eközben mentette a holmiját, a tartós anyagból készült épületekbe – mecsetekbe, *medreszé*kbe, *hán*okba stb. – zárkózott. Johann Rudolf Schmid császári követ így írt erről: *„Amikor Konstantinápolytól egy órányi távolságra voltunk, láttuk, hogy nagy tűz van, de nem lehetett megmondani, hol keletkezett. Amikor a kikötőbe értünk, lehetett látni, hogy az a környék, ahol én laktam, teljesen leégett, meg sem ismertem azt a helyet, ahol korábban a lakásom volt. A tűz már a városfalakon is átcsapott [...] és más helyek is égni kezdtek. A tenger tele volt hajókkal, amelyek a menekülőket és a magukkal vitt holmijukat mentették. Tőlük aztán elkezdtem az embereim iránt érdeklődni, de senki sem tudta, hol vannak. [...] Amikor kiszálltam a partra, sok emberrel találkoztam, akik a tűzvészt nézték, és másokkal, akik megmentett holmijukkal jöttek, így nagyon nagy volt a tumultus. [...] Amikor az engem kísérő janicsár, a francia titkár és jómagam leszálltunk, egy csomó haszontalan janicsár szakács (akik azért voltak ott, hogy az elmenekült emberek holmiját fosztogassák) késekkel rám támadt, így vissza kellett szállnom a hajóra. [...] Végül Perába mentem, a Szent Ferenc kolostorba, ahol addig maradtam, amíg az embereimről hírt nem kaptam.”* A tűzvészek után gyakran volt éhínség, áremelkedés vagy építőanyag-hiány, így elmondhatjuk, hogy politikai, társadalmi és gazdasági válságot is előidézhetett.

Miután az utazó látta mind a szépet, mind a mocskot, érezte a csatornázatlanságból, a szűk sikátorokból fakadó bűzt, alapvetően kettős szemlélettel nézte a várost. Megmaradt benne a csodálat annak nagysága, az épületek monumentalitása, a város ellátásának megszervezése, a sokszínű forgatag iránt; ugyanakkor általában megjelent a kritikus hangvétel is.

A város lakossága igen vegyes összetételű volt: állandó és ideiglenes lakosokkal is számolnunk kell, és mindig is éltek benne európaiak. Már az alapításkor, Nagy Konstantin idejében sok római család és az uralkodó rokonai települtek át ide, majd a Bizánci Birodalom időszaka alatt intenzív kapcsolat létezett a terület és Itália városállamai, főleg Velence és Genova között. Miután II. Mehmed szultán (1451–1481) meghódította Konstantinápolyt, tudatos betelepítési politikát folytatott, és nem csak muszlim lakosokat hívott birodalma új központjába.

Imbroszi Kritobulosz Mihály így írt a II. Mehmed kori betelepítésről:

„*Miután a szultán az ősz hátralévő részét Edirnében töltötte, a tél kezdetekor visszatért Bizáncba. Így ért véget a 6966. [1458.] év, a szultán uralkodásának nyolcadik éve.*

Azt követően, hogy megérkezett, Konstantinápolyban a szokásos ügyekkel foglalkozott, és teljes figyelmét a városra és annak lakóira vonatkozó terveinek szentelte. Először az általa már korábban visszatelepített peloponnészosziak közül kiválasztotta azokat, akik jobbnak tűntek a kézművességben a többieknél, és a városfalakon belülre telepítette őket. A többieket a város körüli falvakba telepítette; gabonát, két-két ökröt és minden olyan tartalékot adott nekik, amelyekre az újrakezdéshez szükségük volt, így képesek voltak arra, hogy mezőgazdasági termelést folytassanak.

Ezt követően embereket küldött Amasztriszba [ma: Amászra, TR], egy városba, amely a Fekete-tenger mel-

letti Paphlagonia tartományban fekszik, és tengeri kikötője is van, innen a munkaképes lakosság jelentősebb részét Konstantinápolyba hozatta. Az általa megszállt vidékekről örményeket is hozott a városba, akik kereskedők voltak. Őket és másokat, az alattvalói közé tartozó népek egyes tagjait elhozatta hazájukból és a városában telepítette le őket.

Ezt követően minden vagyonos és jó képességekkel megáldott emberét magához hívatta, akiknek nagy vagyonuk és gazdagságuk volt, és meghagyta nekik, hogy építsenek városi házakat ott, ahol csak tetszik nekik. Azt is meghagyta nekik, hogy fürdőket, fogadókat és piacokat építsenek, valamint szép műhelyeket és imádságra alkalmas helyeket, a várost sok ilyen jellegű épülettel díszítsék és szépítsék, és eközben sem a munkát, sem a költségeket ne sajnálják, amennyiben ez hatalmukban áll."

A lakosságát tekintve Konstantinápoly az oszmán korban is nagyon vegyes összetételű volt. A hagyományos muszlim rétegeken és a latin keresztényeken túl zsidók, görögök, örmények, arabok, albánok, egyiptomiak, cigányok és moldo-vlachok is éltek itt.

A városnak – és a birodalomnak – a sokszínűsége azonban egyúttal szigorú szabályokat, törvényileg előírt ruházkodási rendet is takart. Mindenkinek olyan ruhát kellett hordania, amely társadalmi, politikai vagy vallási rangjának, foglalkozásának és nemzetiségének megfelelt. A nagyvezírtől kezdve a *szeráj* alkalmazottjaiig és az állami tisztviselőkig, de az őrség és a konyhaszemélyzet is megismerhető volt arról, amit viselt. A vallási hovatartozást is megmutatta már a ruházat, muszlimok és nem muszlimok nem hordhatták ugyanazokat a ruhadarabokat, de színeket sem, a keresztények és a zsidók pl. ruházatukban és cipőjükben is elsősorban feketét, lilát és kéket viseltek.

A fejfedők alapján is könnyen azonosítható volt, az illető melyik néphez tartozott. Turbánt csak muszlimok hordtak, amelyeket a turbántekerők készítettek. Az osz-

mánok általában fehér turbánt viseltek (a szultán is), kivéve Mohamed próféta leszármazottait, akik zöldet, mivel ez a próféta színe. A zsidók sárgát, a görögök kéket, az arabok színeset. Más valláshoz tartozók nem turbánt, hanem más típusú fejfedőt viseltek, amely általában bőrből, szőrből vagy vászonból készült – de életükkel fizettek, ha fehér turbánt tettek fejükre.

A fejfedőkön túlmenően a ruházat esetében is komoly szabályok voltak. A ruházkodási rend részletesen és elég komplikált módon meghatározta, milyen fazonú és színű lehet a felsőruházat, milyen anyagból készülhet. Az első ruházkodási rendeletet II. Mehmed adta ki, és utódjai mind megerősítették.

Mindezek ismeretében érdemes megemlíteni azt az esetet, amikor 1555-ben az oszmán fővárosba érkező császári rendkívüli követ – az 1551–1552. évi erdélyi háborúskodást lezáró amásziai béke aláírója – Verancsics Antal kíséretének egyik tagja zöld posztóharisnyában járt-kelt a városban egészen addig, amíg nem találkozott egy *janicsár*csapattal, akik a ruházkodási rend megsértése miatt jól elverték. A zöld, mint fentebb említettem, a próféta színe a muszlimoknál, így ez volt a legnagyobb sértések egyike, amelyet egy – az ő szemszögükből nézve – hitetlen elkövethetett.

A város színes forgatagához hozzájárultak azok az európaiak is, akik uralkodójuk, városuk megbízásából jöttek Konstantinápolyba, pedig ide utazni nem volt veszélytelen feladat, ezért kevés olyan ember volt a XVI–XVII. században, aki saját jó szándékából vagy pusztán érdeklődése miatt érkezett a városba. Ha mégis, akkor is általában egy-egy követ társaságban tették, mert ez valamivel nagyobb biztonságot jelentett. Európa meg akarta ismerni az oszmánokat és fővárosukat, ezért a követségekbe gyakran osztottak be rajzolókat, festőket vagy orientalistákat.

A *szeráj* ugyanakkor nem látta szívesen az utazókat és a diplomatákat, mindenkiben kémet sejtett. Az 1574-ben az Oszmán Birodalomba utazó francia Pierre

Lescalopier *díváni* audienciáján a nagyvezír kijelentette: meglepi őt a franciák kíváncsisága, akik anélkül, hogy bármi konkrét dolguk volna, pusztán élvezetből, ami inkább valami beteges dolog ilyen messze eljönnek. Ők vallási zarándoklatokat tesznek, nem pedig idegen országokat látogatnak. Lescalopier így válaszolt: *„Mi királyunk iránt érzett szeretetből teszünk ilyen utazásokat az egész világon, hogy majd képesek legyünk a király szolgálatát ott ellátni, ha oda akar küldeni bennünket. Nem is szólván az ismeretekről, a különböző szokások megismeréséről és a szellemi épülésről, amire így szert tesznek az emberek."* A nagyvezírt azonban nem győzte meg ezzel a válasszal.

A fentiekből kitűnik, hogy a Konstantinápolyban tartózkodó európaiak, illetve nem muszlimok alapvetően két nagy csoportra oszthatók. Az elsőbe tartoztak azok, akiknek állandó lakhelye volt a város, nemzedékek óta itt éltek felmenőik; a másodikba azok, akik hosszabb-rövidebb időt töltöttek el az oszmán fővárosban, és elsősorban „hivatalos megbízást" teljesítettek. Az utóbbiak között nagyszámú rendkívüli vagy állandó követ volt, akik egy-egy ügy elintézését vagy megbízójuk portai képviseletét kapták feladatul.

Konstantinápolyban a legtöbb európai követség Galata és Pera városnegyedben kapott helyet: *„amikor kilépünk a galatai kapun, az ember elindul felfelé Pera irányába, amelyet Galatától csak néhány, a baloldalon található temető választ el."* – írja Cornelis Le Bruijn (?1652–1727) németalföldi utazó. Eredetileg Pera csak egy szőlős- és gyümölcsöskertekkel borított kis elővárosa volt Konstantinápolynak. A szőlőtőkéket azonban kivágták és a keresztények ide telepítették kertjeiket, házaikat; az európai államok követeit csak később helyezték itt el. A XVI–XVII. században azonban már itt volt a velencei, a francia, az angol, a holland, a genovai és a Habsburg követségi épület is. (Az erdélyi követség nem itt, hanem Balat városnegyedben kapott helyet. Az erdélyi követ, a *kapitiha* [a *kapı kehaya* szóból keletkezett fogalom]

jogállása egészen más volt, mint a többi európai állam megbízottjaié. Az erdélyi követ ugyanis egy vazallus állam megbízottjaként rezideált Konstantinápolyban.) A francia követség épülete Perában volt, egy a király birtokában lévő palotában kapott helyet, amelyet a XVII. század elején építettek ott, ahol korábban a főkonzulátus állt. (Ebben a korszakban főkonzulátus alatt a legfőbb kereskedelmi felügyelő lakhelyét és hivatalát kell értenünk.) Konstantinápoly egyes részeit (a tényleges Konstantinápoly, Galata, Pera, Üszküdár) semmilyen híd nem kötötte össze, így a követek és a tolmácsok, ha a *szeráj*ba igyekeztek, kénytelenek voltak kis hajókat *(perama, caico)* igénybe venni. Követnek lenni Konstantinápolyban tehát nemcsak a (politikai) klíma miatt volt nehéz feladat, de jó fizikai és szellemi állapotot, ambíciót is igényelt. Nem véletlen, hogy például a velenceiek mindig a köztársaságbeli neves családok ifjú, tehetséges tagjait küldték ide.

A követek minden bizonnyal szenvedtek az elszigeteltségtől és az otthon, vagy Európa egyéb részein megszokott társadalmi élet hiányától. Társaság gyanánt meg kellett elégedniük saját személyzetükkel. Ennek megfelelően az 1685 és 1689 között a Portán tartózkodó francia követ, Pierre de Girardin kísérete például igen jelentékeny volt. Feleségén és fivérén kívül *„egy intendánst, két titkárt, egy társalkodónőt, két fegyvernököt, három szobalányt, három konyhai munkást, három inast, két szolgát, 16 lakájt, egy kertészt, és 15 nemesembert vitt magával; s mihelyt megérkezett szerződtetett még két ajtónállót és három lovászt.”*

A XVI. század elejére Európának már egyértelműen a mindennapi politika állandó szereplőjeként kellett számolnia az Oszmán Birodalommal. Európa államai ebből következően sorra hozták létre követségeiket Konstantinápolyban.

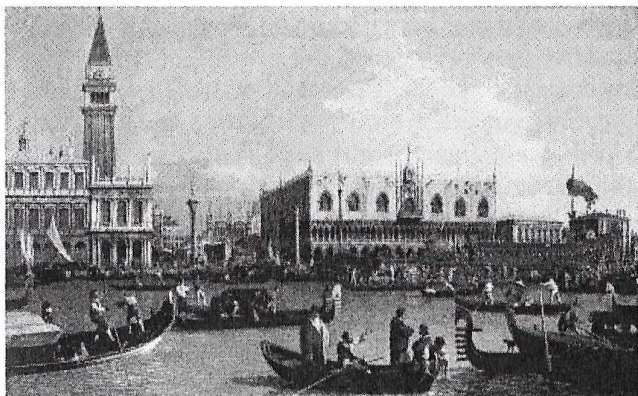
A város ugyanis jelentős hírközpontnak számított. A Habsburg-ellenes erők már a XVI. századtól kezdve megfelelő helynek tekintették arra, hogy innen figyeljék

a császári udvar politikáját, lépéseit kelet és nyugat felé. Az itt állomásozó európai állandó követek nemcsak a fővárost, a *szerájt*, Konstantinápoly környékét vagy az Oszmán Birodalmat figyelték innen, de Európa keleti felét is, egészen a magyar végvári vonalig. A német-római császár ellenlábasai innen építették ki kapcsolataikat Erdéllyel és a királyi Magyarországgal (meg természetesen Havasalfölddel és Moldvával). Az egyes európai államok „török politikája" tehát nemcsak „török", azaz oszmán ügyekre korlátozódott, beletartozott ebbe a magyar, az erdélyi, a havasalföldi vagy a moldvai politika is. Az európai államoknál bevált gyakorlattal ellentétben, Bécsben úgy tartották, hogy az erdélyi, a moldvai és a havasalföldi eseményeket könnyebb saját fővárosukból figyelemmel kísérni, hiszen az sokkal közelebb van, mint Konstantinápoly. Ez azonban csak földrajzilag volt igaz. Ahogyan az európai követek többsége könnyebben figyelte az említett területeket az oszmán fővárosból, úgy lett volna egyszerűbb a császári követ számára is ezt a gyakorlatot követni. Erre azonban nem kapott megbízatást, ami – amint az a XVII. század második felében kiderült – hibás elképzelésnek bizonyult.

Velence konstantinápolyi követsége és kémei

Velence jelentőségét a keresztes háborúk szállítójaként alapozta meg. Majd 1082-ben, I. Alexiosz bizánci császártól a normannok támadása ellen nyújtott segítségéért jogot kapott arra, hogy a Bizánci Birodalom valamennyi részében vámmentesen kereskedhessen. Ez jelentette levantei gazdasági uralmának kezdetét.

Az oszmánok előretörésével a köztársaság gazdasági pozíciói eleinte nem sérültek, és sikerült ugyanolyan kedvezményeket kialkudnia az alakuló Oszmán Birodalomtól, mint amilyeneket a bizánciak biztosítottak számára. A XV. század végétől azonban Velence jelen-

Velence a XVII. században

tősége csökkenni kezdett, egyre inkább visszaszorult és a következő két évszázadban fokozatosan elvesztette az oszmánok területein lévő tengeri támaszpontjait.

Velence már a XIII. századtól tartott állandó diplomáciai és kereskedelmi megbízottat Konstantinápolyban. A *podestà* hivatalát 1205-ben hozták létre, az ottani velencei kolónia elöljáróságaként, a Bizánci Birodalomban lakó velenceiek számára legfőbb védelmi és bírói hivatalként. Az élén álló tisztviselőt 1265-től *bailó*nak nevezték, akinek feladata a köztársaság érdekeinek védelmén túl az volt, hogy a kolónia életét vezesse, a peres ügyekben döntést hozzon, a kereskedelmi ügyekben eljárjon, és párbeszédet folytasson a bizánci, majd 1453-tól az oszmán politikai elittel. Az Oszmán Birodalom térnyerésével Konstantinápoly vált a velencei diplomácia legelőkelőbb, legfontosabb és egyben legnehezebb követi posztjává.

A konstantinápolyi *bailo* mellett – a köztársaság kereskedelmének védelme és zökkenőmentes működése érdekében – velencei konzulok tevékenykedtek az Oszmán Birodalom egyéb városaiban is. Velence ugyanis hamar felismerte, hogy tehetetlen az oszmán tengeri expanzióval szemben, éppen ezért a békés egymás mellett élés jelentette kereskedelmi érdekeinek védelmét, azaz a túlélést az állam számára. Az 1503-ban megkötött

velencei–oszmán béke garantálta, hogy a Velencei Köztársaság kereskedelmi lerakatai megmaradhattak, flottája továbbra is működhetett, és szállíthatta a luxuscikkeket és egyéb termékeket, terményeket Európába. Az Oszmán Birodalom számára is megfelelő megoldást jelentett ez a békés viszony, hiszen az oszmánellenes szerveződések egyik pillérét iktathatta ki.

A XVI. század folyamán Velence egyre inkább a két terjeszkedő nagyhatalom, a Habsburg és az oszmán közé szorult. A köztársaság vezetősége, a Signoria belátta, hogy az állam ereje már arra sem elegendő, hogy a délkelet-európai politikát meghatározza. Ahogyan az oszmánok egyre erőteljesebben hódítottak a Mediterráneumban, Velence az addig már sokat hangoztatott egyensúly-politika *(politica della bilancia)* alkalmazásával egy célt követett: elérni, hogy a császár és a szultán egymás ellen háborúzzanak. A köztársaság valójában azért maradt továbbra is a térség vezető hatalma, mivel rendelkezett a korban a hatalom egyik fő forrásának számító elemmel: információval.

A velencei követek tehát a XIII. századtól kezdve tevékenykedtek Konstantinápoly területén, így „szakmájukban" nagy eredményeket értek el. *„A velencei követek olyan nagy boldogsággal teljesítik azon feladatukat, hogy minden ország embereit és dolgait megértsék, hogy sokszor kiderül, jobban ismerik az adott országot, mint a benne lakók maguk."* – írta Scipio Ammirato nápolyi publicista a XV. század végén. A velencei információs hálózat, így az állandó követségek létrehozásához szükséges alapot a mediterrán világ egész területén szép számmal megtalálható és jól működő kereskedőházaik, kereskedelmi lerakataik és konzuli hálózatuk szolgáltatta, így a modern európai diplomácia születésében jelentős szerepet játszott Velence. A szervezettség és a hozzáértés rendkívüli mértékben meghatározó tényezők, ennek köszönhető, hogy a velencei diplomácia az 1400-as évek végére olyan tökéletességet ért el, hogy már a jelzett területen korábban élen járó Szentszéknek

is példát mutatott. A velencei diplomácia a középkor végén egy politikai alkalmi berendezkedésből állandó intézménnyé vált.

A velencei állandó követek esetében már a kezdetektől két alapvető kategóriát különböztettek meg. Voltak olyan állomáshelyek, amelyek a velencei politika szempontjából kiemelt jelentőségűnek minősültek, itt követek, *ambasciatorék* képviselték a köztársaságot. Míg a XV. században a fontos követi posztok Milánó, Firenze, Nápoly, Róma és Franciaország voltak, addig a XVI. századra már – a hatalmi erőviszonyok változásának megfelelően – ezek a helyek Róma, Bécs, Párizs, Madrid és Konstantinápoly. A velenceiek a politikailag kisebb jelentőségű (de nem jelentéktelen) helyekre rezidenst *(residente)* küldtek, amelyek közül a XV. században a torinóit, a milánóit, a nápolyit és a londonit mindig betöltötték. A XVI. században azonban már egyértelműen Bécs és Konstantinápoly volt Velence számára a két legfontosabb követség, ide küldték a legjobb diplomatákat és innen kapták a legrészletesebb jelentéseket.

A szükséges információkat a kezdetektől hivatalos és nem hivatalos csatornákon keresztül szerezték meg. A megvesztegetés, az informátorok és kémek tartása, illetve fizetése bevett eszköznek számítottak. Sokszor az ellenséges országban lévő elégedetlenekkel konspiráltak. Velence információáramlásban és -szerzésben betöltött fontos szerepe több tényezőnek volt köszönhető. Konstantinápolyban, Kis-Ázsiában és a Levante egyéb területein már igen régóta éltek velenceiek, akik továbbra is híreket szolgáltattak a köztársaságnak. Ide-oda utazgató kereskedői rendszeres hírszolgálatot üzemeltettek. Velence már a XII. századtól kezdve kapcsolatokat ápolt a különböző türk dinasztiákkal (szeldzsukok) és velük is kötött kereskedelmi egyezményeket. Az oszmánokkal állandó kapcsolatot tartottak fenn, Konstantinápoly bevétele előtt és után egyaránt (hol baráti, hol ellenséges, annak megfelelően, hogy a törökök veszélyeztették-e a kereskedelmi érdekeiket vagy sem). Ezen túlmenő-

en, egészen a XVI. század közepéig Velence abszolút elsőbbséget élvezett a Portán a kereskedelmi ügyeket illetően. Mindezek ismeretében könnyen érthető, hogy a velenceieknek szükségük volt a rendszeres és precíz információkra az Oszmán Birodalomról.

Az ágensek rendszerét szinte az Oszmán Birodalom felfutásával egyszerre alakították át olyan rendszerré, amely azután több mint két évszázadon keresztül folyamatosan biztosította a megbízható információkat a Nyugatnak és az Oszmán Birodalomnak egyaránt. Ezek a velencei intézmények, amelyek a bizánci területeken, a mamelukoknál, majd a szeldzsukoknál és az oszmánoknál kialakultak, szolgáltatták a példát a többi európai hatalom keleti képviseleteinek létrehozásához is.

Velence követei elsődleges feladatául a város vezetőinek (*Signoria*, illetve a Tízek Tanácsa) tájékoztatását rendelte. A követ tehát nem a napi hírekkel traktálta állama vezetőségét, erről ugyanis értesülhettek a már említett, utazgató kereskedőktől, illetve a XVI. században az első nyomtatott újságokból is. A követ olyan információkat küldött, amelyek az adott állam politikai feltételeiről, gazdasági helyzetéről, katonai potenciáljáról és az európai hatalmak rendszerében elfoglalt helyéről részletesebb tájékoztatást adtak. Kitértek arra, hogy Velence számára milyen gazdasági lehetőségeket lát az adott területen, milyen politikai és katonai tényezők befolyásolják a gazdasági térnyerést, kiemelt figyelmet kellett fordítaniuk a különféle hatalmi csoportosulásokra, azok egymás elleni küzdelmeire, jól kellett ismerniük a központi hatalom súlyát és lehetőségeit is. Tehát minden olyan információt és történést fel kellett tárniuk, amely a jövőre hatással lehetett. Ezen információk alapján alakította a köztársaság a politikáját, tehát a követ feladatai közé tartozott az is, hogy az adott ország vezetőségében Velence számára kedvező légkört teremtsen.

A Velencei Köztársaság konstantinápolyi követei általában három évre kaptak megbízatást. Egyrészt, a velencei kormányzat nem kívánta, hogy a követ túl hosszú

időt töltsön egy állomáshelyen, mivel ez visszaélésekre adott alkalmat, másrészt, a követi feladat ellátása – főleg az oszmán fővárosban – igen költséges volt, ezért ennél hosszabb időre a kiküldöttek nem szívesen vállalták el a posztot.

A követségek állandóvá válásával kialakult a követküldés rendszere is. A követek immár meghatározott séma szerinti instrukcióval indultak útnak, amelynek írásos és szóbeli része egyaránt volt. Írásba foglaltak mindent, amiről az az állam is tudhatott, ahová a követ indult. Szóban pedig azokat a követelményeket fogalmazta meg a Tízek Tanácsa, amelyeket – titkosságuk végett – nem akart papírra vetni (pl. kik azok, akik a fogadó állam udvarában a követet küldő országnak dolgoznak).

A követeknek állomáshelyükről jelentéseket kellett küldeniük, valamint szolgálati idejük lejártát – a köztársaságba való visszatérésüket – követően írásban, hosszabb formában is számot adtak az elvégzett munkáról.

A rövid jelentéseket *dispacció*nak nevezik, amelyek rendkívül lényegre törőek és a más államok követeinek is mintául szolgálnak. Ezek az Oszmán Birodalomban általában a következő főbb témákat dolgozták fel: hajók és kereskedelmi áruk, pénz és árak, pénzváltás, idegen hajók érkezése nem velencei felségjelzés alatt, azok az áruk, amelyeket ezek a hajók hoztak, a külföldi konkurencia, a nyugati kereskedők Konstantinápolyban és egyéb helyeken, a törökök tengeri ereje, a kalózok, az oszmán adminisztráció változásai, tűzvész, járvány, éhínség stb.

A hosszú jelentések a *relazioné*k, amelyeket a követeknek az állomáshelyükről való visszatérésük után tizenöt nappal kellett a szenátus elé beterjeszteniük. Ezek a követségi helyet érintő feladatok ismertetéséből, az ott élő emberek és maga az ország bemutatásából, a jelen és a történelem ismeretéből állnak. Sokszor inkább történelmi és nem politikai szempontból tekinthetők mesterműveknek. A *relazione* szigorú sémát követett. Először az Oszmán Birodalom kiterjedését, majd a szultán fizikai jellemzőit, neveltetését, képzettségét, feleségeit

és gyermekeit kellett bemutatnia. Ezután következtek a nagyvezír és más *dívántagok*, egymáshoz való viszonyuk, majd a hadseregről és a flottáról (Velencének ez utóbbi rendkívül fontos), végül a birodalom pénzügyi helyzetéről szóló információk. A jelentéstevők igen jól tudták, hogy a közösség, amely előtt írásukat ismertetik, és amely azt megvitatja olyan személyekből áll, akik elődeik vagy utódaik az említett állomáshelyen, így egyben jelen vagy leendő kritikusaik is.

A fent bemutatott feladataikon túlmenően azonban a követeknek rendkívül fontos szerepük volt abban, hogy olyan információkat is megszerezzenek, amelyeket az Oszmán Birodalom igyekezett eltitkolni előlük. Minden állam esetében fennáll valamiféle korreláció a titkosszolgálat és az azt üzemeltető államszervezet jellemző vonásai között, általában nem egyféle szolgálat létezik, azok különböző szinteken és szektorokban tevékenykednek. A velencei kémhálózat például magában a köztársaságban kezdte meg működését, mivel Szent Márk állama gyakran lett a száműzött és bukott fejedelmek menedékhelye, akiket szemmel kellett tartani. Így lett a politikai kíméletlenség a velencei kémkedés egyik alappillére.

Velence elég korán függetlenítette magát a Kelet- és a Nyugat-római Birodalomtól egyaránt, és – elsősorban kereskedelmi érdekei miatt – élénk figyelemmel kísérte a keleti rész fejlődését, amihez informátorokra volt szüksége. Kitűnő hírszerzést működtetett már ebben a korban is, a normannok – akkori legnagyobb tengeri ellenfeleik – lépéseit kísérve figyelemmel. Amikor 1082-ben I. Alexiosztól a kereskedelmi jogokat elnyerték, igen jó lehetőség nyílt számukra, hogy ügynöki hálózatot építsenek ki a Bizánci Birodalomban, amely nemcsak kereskedelmi, de katonai és politikai híreket is továbbított a köztársaság szívébe. A köztársaság, mint a középkori keresztes háborúk nagy szállítója, hajóival számos katonát, kalandort, uralkodót stb. szállított Nyugat- és Közép-Európából Palesztina irányába. Ez pedig elképzelhetetlen volt egy gondos és megbízható

kémhálózat működtetése nélkül, amelynek tevékenységét a Tízek Tanácsa koordinálta, amelynek titkos ügynökei előtt nem volt titok vagy csukott ajtó. A rendszer működtetésében segítségére voltak az általa, illetve más itáliai városállamok (elsősorban Amalfi, Pisa és Genova) által a Balkánon, valamint Kis-Ázsia partjainál alapított kereskedőtelepek. Ezen utóbbiak ugyanis – már csak saját biztonságuk garantálására is – kénytelenek voltak szerteágazó és messzire elérő hírszolgálatot üzemeltetni, hogy ne érhesse őket meglepetésszerű támadás a szomszédos, megbízhatatlannak tartott lakosság részéről, amely utóbbiban mindig megvolt a hajlandóság a jómódú telepek feldúlására, kifosztására.

Velence az expanzió időszakában viszonylag kevés belpolitikai problémával küzdött, ezért minden figyelmét a külpolitikai hírszerzésre és megfigyelésre fordíthatta. A keresztes háborúk eufóriájában Európának nem is tűnt fel igazán, hogy milyen messzire jutottak az oszmánok, akik a XIV. században már a Bizánci Birodalom európai területeit hódítgatták meg. Velence volt az egyetlen olyan politikai hatalom, amely már nagyon korán felismerte az oszmán előretörés veszélyeit, ezért is vetette meg lábát mindinkább a szárazföldön is, mert szüksége volt némi hátországra.

A követek jelentéseit, információit a hivatalnokok rendezték, majd összefoglalták és *„Avvisi"* vagy *„Summarien"* címmel eljuttatták ezeket Európa uralkodóinak, államférfijainak vagy azok Velencében tartózkodó követének.

Az információ megszerzése mellett annak hazajuttatása is komoly feladat volt. A jelentések tartalmának megőrzése érdekében a titkosítás és a dezinformálás eszközét egyaránt alkalmazták. A küldeményeket futárok, illetve kereskedők és polgárok vitték Velencébe.

Az Oszmán Birodalomban lévő kémeikkel is egy állandóan változó, rafinált kódrendszer segítségével tartották a kapcsolatot, amelyet az oszmánok igencsak gyűlöltek, mivel nem tudták megfejteni. Ezért az elfogottakat,

akiknél ilyen jellegű írást találtak, azonnal kivégezték. Természetesen az információ Velencébe juttatása mindennél fontosabb volt, ezért egy jelentést több úton is megpróbáltak Velencébe vagy Raguzába küldeni, ezt bizonyítja, hogy vannak olyan forrásaink, amelyek 3-6 példányban maradtak fenn. Más módszert jelentett, ha megpróbáltak láthatatlan tintával írni, azaz olyan természetes anyagokat (pl. narancslé, tej) használtak, amelyek első ránézésre nem olvashatók, de a hazaküldött családias hangulatú leveleket tűz fölé tartva vált olvashatóvá a sorok közé rejtett valódi tartalom.

Raguza nagyon fontos szerepet játszott Velence információs hálózatában, amelyet a köztársaság tudatosan épített ki logisztikai bázisnak, és *„ahol a kereskedelmi aktivitások és a helyi nobilitás segítségével egy hírtovábbító központ működött, felszerelve az oszmán birodalom területén szétszórt kémekkel, akik a kis köztársaság információs szolgálatát működtették, amelynek földrajzi helyzete és különleges kapcsolata a Portával a jó «avvisi»-k szüntelen folyamatosságát biztosította.”* Voltak olyan családok a városban, ahol a kémkedés mestersége, mint öröklődő foglalkozás szállt apáról fiúra. Ilyen volt például a Bolizza család. Benedetto Bolizza 1570 körül tevékenykedett, ekkor még mint bandita, akit a velencei hírközpont bérelt fel, jelenik meg szemeink előtt. Ötszáz dukátért, David Passival együtt szerezte meg a Velence számára – az éppen folyó oszmán háború miatt – olyan fontos híreket az oszmán flottamanőverekről. A kandiai háború idején tűnik fel egy másik Bolizza, Francesco, aki, mint a Szent Márk Köztársaság hivatalos megbízottja működött Cattaróban és Raguzában. Őneki már „alkalmazottai” is voltak. Megbízható ügynökökkel dolgoztatott, a helyi nemesség képviselőivel, valamint – a különleges feladatok ellátására – görögöket, szlávokat és alacsonyabb sorból származó raguzaiakat bérelt fel.

Velencének 1453 után – a háborús időszakokat leszámítva – mindig voltak követei az Oszmán Birodalomban. II. Mehmed szultán hódítását követően elsőként, 1454-

ben Bartolomeo Marcello nyerte el ezt a fontos posztot. A visszafoglaló háborúk előtti utolsó állandó követ, Giovanni Battista Dona 1684. február 27-én hagyta el Konstantinápolyt. Június 11-ig titkára, Giovanni Cappello vezette tovább az ügyeket, de ekkor neki is távoznia kellett a szultán birodalmából. A karlócai béke megkötéséig nem volt újabb állandó követ Konstantinápolyban.

Francia követek a szultán udvarában

Ha a Francia Királyság kora újkori történelmére gondolunk, akkor a XV. század végétől egészen a XVIII. század közepéig nem sok más dolog jut eszünkbe, mint hogy a francia király és a Habsburgok között fennálló mély ellentét mint egy többszörösen elágazó harci sánc fut végig Európán, és az egyes államok történelmét sokszor ennek a nagy, történelmi konfliktusnak a tükrében tárgyaljuk. Anélkül, hogy mélyen a részletekbe belemennénk, szükséges kitérni arra, hogy a két uralkodó közötti, már a bevezetőben vázolt ellentét ideológiai alapokon nyugodott, elsősorban azon, hogy mindkettő a római császárság örökösének tartotta magát, míg a másikat a cím jogtalan használójának, elbitorlójának. Ebből fakadt a területiség szintjére is húzódó ellentétük: mindketten, mind I. Ferenc, mind V. Károly úgy gondolta, hogy az ő dolga a *Res Publica Christiana* képviselete, erőinek egyesítése. Fegyveres konfliktusaik tehát (ellentétben utódaik konfliktusaival, akik csak megörökölték atyáik ellentéteit) ideológiai alapra épült, éppen ezért elkeseredett küzdelmet és feloldhatatlan ellentétet rejtett magában. Nagyon hamar kiderült, hogy a kora újkori Európa egy másik konfliktusforrása, „a török" is belekeveredik ebbe a küzdelembe, amely hatalomban a francia király szövetséges keresett – és néha talált is.

Amikor azt a kérdést szeretnénk tisztázni, hogy beszélhetünk-e valódi szövetségről, valódi barátságról Párizs és Konstantinápoly között, egyértelműen nemleges választ

kell adnunk. E két fogalom (szövetség, barátság), csak a diplomáciai parafrázisok közé tartozik. Egy valódi barátság kialakulását erősen hátráltatta, hogy jelentős volt a kulturális és vallási különbség, így sokszor olyankor is félreértették egymást, amikor ez egyik félnek sem állt szándékában. Ráadásul francia oldalról a szoros együttműködés nem is volt cél, és az itáliai államokkal ellentétben a franciák nem gazdasági érdekeltségeik miatt tartottak fenn kapcsolatokat az oszmánokkal, inkább csak fegyverként, nyomatékként hozták fel az oszmán segítségnyújtás lehetőségét. A francia király csak saját érdekeit akarta képviselni ezáltal. A szultán pedig soha nem „süllyedt" odáig, hogy csatát vagy háborút kezdeményezzen a francia érdekek szolgálatában. Ennek ellenére volt állandó francia követ a Portán, akinek munkáját nehezítette a két hatalom közötti hatalmas földrajzi távolság, amely miatt a napi eseményekre semmiképpen sem lehetett megfelelően reagálni. A követek ezért általános instrukciót kaptak, amelyben csak a főbb irányvonalakat fektette le az uralkodói udvar, és a diplomaták ügyességére bízták, hogy mit és hogyan tudnak kihasználni. Sajnos, a XVI. században az időszakban nem túl szerencsés kézzel választották a diplomatákat. Sokkal nagyobb szolgálatot tett a francia királynak is, hogy Velence, mint hírközpont, rengeteg információt továbbított Európába, sőt, a követi levelezést is a velencei francia követen keresztül intézték egészen a XVII. század első feléig.

Az infrastrukturális és a személyzeti problémák mellett még fennállt az a hatalmas gond is, amit a „legkeresztényebb király" és az „iszlám világ feje" közötti kapcsolat ideológiailag jelentett. Ezt az európai közvélemény számára mindig nehéz volt megmagyarázni. Annak ellenére, hogy „szövetségesek" voltak, a francia követek számára semmi nem volt könnyebb Konstantinápolyban, mint bármely európai követnek. A hosszas tárgyalások, a protokoll feletti vita, az ajándék igénylése mind-mind megvolt az ő esetükben is. Ugyanolyan

Párizs a XVI. században

nehezen értek el dolgokat, ha a Porta nem akarta azt, mint más európai követek. Amennyiben a szultánnak nem tetszett az, amit a francia uralkodó tett, a követek és a tolmácsok ugyanúgy nehéz helyzetbe kerültek, mint más európai hatalmak képviselői. Így például 1633-ban a francia tolmácsot, Balthasar Armenót fel is akasztották. A szövetség kifejezésére szolgált azonban, hogy a francia király már a XVI. századtól a császári címet bírta a Portán (a Habsburg uralkodó ezt csak az 1606.

évi zsitvatoroki békeszerződést követően kapta meg), és a francia követé volt a mindenkori legelőkelőbb hely a követek rangsorában.

Leszögezendő ugyanakkor az is, hogy a francia közvélemény semmivel sem kedvelte jobban az oszmán-törököket, mint más európai államok lakosai. A francia király pedig semmit sem tett ez ellen, sőt, általában kardélen egyensúlyozott, hogy saját lakossága ne forduljon ellene a „törökbarátság" miatt, és ne kezdje el – különösen a határvidéken – a császárt támogatni. A „törökbarátság" a teljes korszakban, de kiemelten a vallásháborúk időszakában a politikai propaganda eszköze volt a francia király ellenlábasai kezében, ez volt pl. a hugenották egyik fő érve a katolikus uralkodóval szemben. Tekintettel a helyzet kényességére az udvar mindent megtett, hogy az egyébként igen-igen ritka oszmán követküldést, illetve egy oszmán küldött párizsi fogadását elhárítsa (1669-ben ez nem sikerült, ekkor Szulejmán agát fogadnia kellett az uralkodónak). A francia király „törökbarátságának" egyik pozitív hozadéka volt, hogy egyre több francia tudós, utazó, művész kereste fel a Közel-Keletet, akik úttörő szerepet játszottak az orientalisztikában, bár megjegyzendő, hogy ennek ellenére nem alakult ki bennük pozitív törökkép. Először csak barbároknak tartották őket, majd – amikor már megismerték kultúrájukat – csodálattal teli megvetéssel fordultak irányukba. Ennek ellenére a XVII. század második felétől a törökösség *(turquerie)* mindinkább elterjed az irodalmi művekben, a színházi életben és a divatban. Elegendő itt megemlíteni Montesquieu (Charles-Louis de Secondat) *Perzsa levelek* című alkotását.

A Francia Királyság nagy bravúrja: a szultánnal évszázadokon keresztül kisebb vagy nagyobb mértékben baráti viszonyt tartott fenn az uralkodó úgy, hogy közben megmaradt az európai, oszmánellenes keresztes hadjáratok vezéralakjának. A király alattvalói pedig uralkodói támogatással vagy anélkül, néha kifejezett tiltása ellenére, mindvégig részt vettek a törökellenes

küzdelmekben. Fontos megemlíteni a máltai lovagrendet, amelynek embertartalékát a francia arisztokrácia jelentette, és az itt tapasztalatot szerző francia nemesek egy jelentős része a francia haditengerészetet szolgálta később. A lovagrend működése, és nyilvánvaló francia kötődése azonban sokszor megterhelte a francia–oszmán „baráti" viszonyt. A velenceiek és a császáriak törökellenes harcaiban is mindig voltak francia önkéntesek. Közülük érdemes megemlíteni Eugène de Savoie-t vagy ismertebb nevén Savoyai Jenőt, a magyarországi visszafoglaló háborúkban nagy nevet szerző fiatalember, aki később császári hadvezér lett. Bécsi palotáját, a mai III. kerületben található Belvederét jobbára (valószínűleg) a török háborúban szerzett vagyonából építtette.

A XVI–XVII. századi francia–oszmán kapcsolatokat kronológiailag három korszakra szoktuk tagolni: 1525–1559, 1559–1683, és 1683 után. A francia uralkodó nézőpontjából a mohácsi csata (1526), illetve az, hogy a magyar trónt is a Habsburgok, azaz V. Károly öccse, I. Ferdinánd szerezte meg, azt jelentette, hogy az Európát fenyegető „török veszély" egyértelműen a Habsburgok felelősségévé vált; ezért a császárnak a keleti frontra is figyelnie kell. Ezáltal számára nagyobb játéktér nyílt Európában, és érdemes volt szorosabb kapcsolatot ápolnia az oszmánokkal. Ennek érdekében követeket küldött a Portára. Az 1535/1536-os követség tagjainak, Jean de la Forêt-nak és Charles de Marillacnak sikerült elérniük Konstantinápolyt, ahol kereskedelmi szerződést kötöttek a Portával. Bár ezt az uralkodó soha nem ratifikálta, e követség sikere mégis vitathatatlan, Jean de la Forêt ugyanis, mint a Francia Királyság első állandó követe, Konstantinápolyban maradhatott.

A francia–oszmán kapcsolatokat – a kölcsönös bizalmatlanság és az eltérő kultúrkör mellett – hátráltatta az is, hogy Konstantinápoly volt a legtávolabbi város, ahol a francia király ebben az időben követséget tartott fenn. Annak ellenére, hogy a touloni hajóra szállással kezdődő tengeri út viszonylag hosszúnak ígérkezett (1–5 hónap),

a francia követek – a nagyobb biztonság miatt – szinte mindig ezt használták. A király sokszor választott ottani megbízottnak irodalmárokat vagy orientalistákat, olyan embereket, akik korábban már jártak ezen a vidéken, így alapos ismeretekkel rendelkeztek róla.

A franciáknak az 1530-as évektől mindinkább szükségük lett volna arra, hogy az oszmán hadigépezet ne I. Ferdinánd területei, hanem a spanyol itáliai birtokok ellen forduljon. Ez volt a francia–Habsburg ellentét igazi színtere. Az oszmánok azonban – ahogyan már szó volt róla – elsősorban saját érdekeiket nézték, és a franciákkal csak akkor működtek együtt, ha az számukra is megfelelő hozadékot jelentett. A kölcsönös bizalmatlanság sem segítette az együttműködést, amelynek 1558 után, a francia vallásháborúk kezdetével vége is szakadt.

A vallásháborúk a konstantinápolyi követségen is nyomot hagytak. Míg a francia területeken dúlt a viszály, az angolok megjelentek Konstantinápolyban, hogy ők is felvegyék a kapcsolatot az „ősellenséggel”, ami – bár javított Franciaország megítélésén is – azt eredményezte, hogy a legkatolikusabb uralkodó portai és kereskedelmi pozíciói is mindinkább az egyértelműen spanyol- és katolikusellenes Anglia kezébe csúsztak át. Jobb szövetségese volt a Portának, mint a vonakodó, sokszor visszatáncoló, katolikus Francia Királyság. A vallásháborúk idején „takaréklángon” égtek a francia–oszmán kapcsolatok. A franciák a belügyeikkel, az oszmánok a perzsiai hadszíntérrel voltak elfoglalva. III. Henrik (1574–1589) nem küldött megfelelő időben megfelelő ajándékot, így nem tudta elérni, hogy Báthory Istvánt ne választhassák meg a lengyelek királyukká. Ugyanígy nem volt sikeres akkor sem, amikor 1578-ban az oszmán–spanyol békekötést akarta megakadályozni. Ebben az időszakban az angol előretörésnek és a hollandok megjelenésének lehetünk tanúi a Levantéban. Az új követnek, Jacques de Germinynek a spanyol fegyverszünet megakadályozásán túl a francia lobogó (kereskedelmi érdekek) megvédése sem sikerül.

A Germiny utáni követ, Jacques Savary de Lancosme udvaronc volt, nem diplomata, akinek semmi tapasztalata nem volt ezen a téren – egyetlen erénye udvarhűsége volt, ezért kapta meg a posztot. Tapasztalatlanságából és alkalmatlanságából adódóan sikerült összevesznie mindenkivel, aki a Portán élt és mozgott. Ez odáig fajult, hogy 1587. március végén, a Szent Ferenc-templomban fegyverrel kényszerítette a császári követet, hogy az adja át neki a helyét (az, hogy ki hol ült a templomban – akárcsak Európában – a rangját jelezte). Ettől kezdve teljesen elszigetelődött.

1589. június 1-jén meghalt III. Henrik, amiről Konstantinápolyban az év vége felé szereztek bizonyosságot. A követségen megindult a csatározás François Savary de Brèves és Jacques Savary de Lancosme között. Jacques, a nagybácsi a Liga, François, az unokaöcs a hugenották pártján állt. A kettejük közötti ellentétet az is fokozta, hogy Brèves sokkal tehetségesebb diplomata volt nagybátyjánál. A konfliktus – amelynek során Brèves kénytelen volt az angol követnél, Edward Bartonnál menedéket keresni – egészen 1593-ig tartott, amikor az új francia király, IV. Henrik (1589–1610) az eleve az ő pártján álló unokaöcsöt tette meg követnek. Brèves sikere abban is rejlett, hogy kiérkezését követően azonnal elkezdte a helyi nyelv tanulását, így jó kapcsolatrendszert sikerült kiépítenie. Lancosme kezdettől fogva bízott rá kisebb-nagyobb missziókat, amelyeket sikerrel teljesített. François Savary de Brèves egészen 1605-ig maradt francia portai követ. Ezt követően hazatért Franciaországba, és a király bizalmi embereként működött tovább. Elnyerte a római követi rangot, és a trónörököst, XIII. Lajost is tanította.

A XVI–XVII. század fordulójának zűrzavaros időszakában az angolok és a hollandok olyan – ekkor még kereskedelmi, majd később politikai – előnyhöz jutottak, amellyel a franciák már nem voltak képesek lépést tartani. Sorra nyitották konzulátusaikat, majd előbb az angol, a tizenhetedik század elején pedig a holland konstanti-

nápolyi állandó követség is létrejött. Az ekkortól kezdve mind komolyabbá váló francia–angol közel-keleti ellentét hosszú időre meghatározta a levantei viszonyokat.

A hosszú időszakon keresztül zajló belviszályt lezárni képes IV. Henrik által kezdeményezett keleti politika is egészen más volt, mint a vallásháborúk királyainál tapasztalt. A mindinkább kiélesedő konfliktus a spanyol korona országaival azt kívánta, hogy keleti szövetségesével ismét szorosabbra fűzze a szálakat, és mind a Mediterráneumban, mind a magyarországi hadszíntéren a Habsburgok ellen fordítsa az oszmán katonai gépezetet. Ezt azonban nem sikerült elérnie, mivel az oszmánok ismét a keleti hadszíntéren, a Szafavida-dinasztia ellen harcoltak.

IV. Henrik és II. Fülöp spanyol király (1556–1598) 1598. évi békeszerződését, valamint a francia–angol viszony békésebbé válását a Porta sem nézhette jó szemmel, ezért a velencei, a francia és az angol kereskedelmi privilégiumokat a hollandokra is kiterjesztette. A diplomáciai kapcsolatok ezen krízise után a Félhold és a Liliom közötti együttműködés viszonylag ritkává vált. A XVII. századi francia külpolitika inkább az európai színtérre koncentrálta erőit. A Közel-Keleten IV. Henriket a kereskedelem érdekelte. A franciáknak (de a spanyoloknak is) a XVII. században nem elsősorban maga az Oszmán Birodalom, hanem inkább a birodalomtól mind függetlenebbé váló észak-afrikai kalózállamok okoztak problémát. Ennek a konfliktusnak (egyfajta) megoldása majd csak 1830-ban, a francia gyarmatosítás révén következik be. A kalózok állandósuló fenyegetése a francia levantei kereskedelem végét jelentette hosszú távon, az 1660-as évekig.

XIII. Lajosnak és legfőbb tanácsadójának, Armand Jean du Plessis de Richelieu bíborosnak (1585–1642) nem maradt már választása, mint hogy – mivel a politikai és a kereskedelmi lehetőségeket nem tudta kihasználni – a keleti diplomáciában a vallási kérdést tolja előtérbe. Az európai hadszíntéren ugyanis a Habsburgokkal ápolt

ellentét megmaradt, még akkor is, ha ezekben az években látens módon élt tovább. (A jülich-klevei konfliktus például csak azért nem eszkalálódott 1609/1610-ben , mert IV. Henriket meggyilkolták.)

XIII. Lajos kiskorúsága, azaz anyja, Medici Mária régenssége alatt spanyolbarát volt a francia külpolitika, önálló uralkodásának kezdetén is elsősorban a kiegyezés és a konfliktuskerülés volt jellemző az új uralkodóra. Mindez odáig ment, hogy a király komolyan támogatta egy francia–Habsburg szövetség létrehozásának tervét, amely erőit a *„milice chrétienne"* (keresztény hadsereg) értelmében az oszmánok ellen fordítja. Amikor az 1620-as évek közepén Richelieu mind nagyobb szerephez jutott a francia külpolitikában, nyerte az vissza Habsburg-ellenes arcát, amelyet 1659-ig elsősorban spanyolellenességnek kell tekintenünk, mert az általuk birtokolt területek fogták közre Franciaországot. Természetesen Bécs és Madrid között a kapcsolat erős maradt, és nem csoda, ha a francia külpolitika a *„Maison d'Autriche"*-ről (Ausztriai-ház) beszélt, amikor a Habsburg-ellenes terveit szőtte.

A franciák 1620. júliusban segítettek, hogy a császár a cseh területeket pacifikálja, ezt a hibát többször nem követték el, és mediátori szerepük később nem lépett fel ennyire a császári érdekek mentén. Franciaország visszatért antihabsburgiánus politikájához.

A harmincéves háború lehetővé tette a francia uralkodó számára, hogy Habsburg-ellenes terveit mindkét ág ellen, és oszmán segítség nélkül is továbbvigye. Ráadásul az udvar diverzióra igen alkalmas talajt talált Erdélyben. Ebben az esetben ismét figyelmen kívül maradt, hogy Erdély felekezetileg inkább protestáns volt, mint katolikus. Ugyanígy – bár sokszor heves belpolitikai vitákra adott okot – komoly kapcsolatokat ápoltak a Svéd Királysággal és a protestáns Németalfölddel. (Hozzátesszük, hogy ezek a relációk még mindig inkább elfogadottak voltak, mint a törökbarátság.)

Az Oszmán Birodalom a harmincéves háború teljes időszakán keresztül békében maradt Béccsel, ami az

osztrák Habsburgok számára jelentősen megkönnyítette a helyzetet. Ezt nem annak kell köszönni, hogy Franciaország nem kérte az oszmánok segítségét. Abban az esetben, ha kérte volna, sem lett volna a Porta abban a helyzetben, hogy egy hosszan tartó keleti háborúskodás idején Nyugaton is mobilizáljon. Ugyanakkor Erdély részben átvette azt a szerepet, amelyet addig az Oszmán Birodalom töltött be a francia külpolitikában. Már a kezdettől fogva folytak tárgyalások, de csak a negyvenes években, a harcok tetőpontján jött létre az első írásos szerződés Svédország, Franciaország és I. Rákóczi György erdélyi fejedelem között. A francia udvar számára Erdély azért volt igen alkalmas terület, mert külpolitikája nagyban függött a Portától. Ez azt jelentette, hogy a Habsburgok számára valós fenyegetés lehetett a fejedelemség hadereje, ha a Porta támogatja; de azt is, hogy csak akkor indíthatott jelentős támadást, ha azt a Porta támogatta – politikailag és csapatokkal egyaránt. Ennek megfelelően a francia portai politika nem állt ki annyira Rákóczi tervei mellett, amennyire a fejedelem szerette volna, a Porta pedig 1644-ben minden további nélkül biztosította a konstantinápolyi császári követet, Alexander Greiffenklau von Vollrats-ot a békéről, mert egy mediterráneumi, elsősorban Velence ellen irányuló háborút fontolgatott. Ez hamarosan be is következett: 1645-ben Konstantinápoly hosszan tartó háborút indított a velencei birtok, Kréta elfoglalására.

A francia külpolitika 1648 után inkább alkalmazta a már jól bevált, és Európában elfogadható diplomáciai formulákat: törökellenes, keresztény ligát kell létrehozni, amely a Francia Királyság és a Német-római Birodalom erőire alapozva kiveri a hitetleneket, mintegy keresztes háborúban a kontinensről. A külpolitika ezen új irányultsága jelentősen meglazította a francia–oszmán köteléket. A bíboros-miniszter, Jules Mazarin (Giulio Mazarini, 1602–1661) kormányzásának idején pedig a kapcsolatok szinte teljesen megszakadtak. Mazarin jelentős pénzösszeget adott Velencének, hogy a Krétán

zajló kandiai ostromban a szerencsét a maga oldalára állíthassa. Végrendeletében is sok pénzt hagyott a Szentszékre azzal a kikötéssel, hogy csak a természetes ellenség *(hostis naturalis)*, azaz az oszmánok elleni harcra fordíthatja. A politikai irányvonal ilyen irányú változása alapvetően hatott a portai politikára, így az ottani francia követ életére is. A Köprülü Mehmed, majd Ahmed pasák által képviselt új oszmán igazgatási mód idején a modernizálódó, megerősödő Oszmán Birodalom nem nézte jó szemmel a francia irányváltást, amit a portai követ bebörtönzésével is jelzett az uralkodónak. 1661 és 1665 között ennek megfelelően nem volt francia állandó követ Konstantinápolyban.

XIV. Lajos önálló uralkodása kezdetén a mazarini politikát folytatta, sőt, 1664-ben az észak-afrikai államok ellen intézett támadásokat, és Dzsidzsellinél megpróbált francia hídfőállást kiépíteni, amivel nem nyerte el a Porta jóindulatát. 1663–1664-ben a magyarországi hadszíntérre is küldött egy 6000 fős kontingenst, hogy a császárt a török elleni harcában megsegítse, amely csapattest ott volt 1664. augusztus 1-jén a szentgotthárdi diadalnál is. Az együttműködés azonban nem tartott túl sokáig, mert a császári udvar XIV. Lajos spanyol és németalföldi külpolitikáját, valamint a magyarokkal egyre szorosabbá váló kapcsolatait nem nézte jó szemmel. A vasvári béke megkötése a francia király számára egy dolgot jelentett: a császár nyugaton akar háborúzni.

Ennek megfelelően 1665-ben, a Habsburg–oszmán béke megkötése után egy évvel, a francia király elküldte Konstantinápolyba Denis de la Haye-Vantelet-t. Feladata az volt, hogy elmagyarázza a Portán a király cselekedeteinek okát, az ottani vezetők jóindulatát megszerezze, uralkodója elleni felháborodásukat lecsillapítsa, valamint, hogy kereskedelmi kérdésekben megegyezzen velük. Az algériai Dzsidzselli elleni francia támadás és a magyarországi szerepvállalás miatt a tárgyalások lassan és nehézkesen folytak. Ezen nem segített az sem, hogy a kandiai háborúba, ahol francia önkéntesek már a kez-

XIV. Lajos francia király

dettől fogva részt vettek, az udvar is (a pápa és Velence kérésére) a Szent Márk Köztársaság oldalán avatkozott be. 1668/69-ben több katonát is küldött az uralkodó, de az 1669-ben útnak indított újabb kontingens már nehéz harcokba bonyolódott, és nem tudott partra szállni a szigeten. Az ő sikertelenségük Kandia erősségének sorsát is megpecsételte: 1669 szeptemberében a védőknek

fel kellett adniuk a várat. Időközben Denis de la Haye-Vantelet sikeresebb tárgyalásokat folytatott, és 1669 év végén – Kandia véres megvétele után – szívesen fogadták őt a *szeráj*ban. A két hatalom közötti együttműködés újrakezdését azzal is megpecsételték, hogy török követ utazott Franciaországba. Szulejmán *aga*, *müteferrika* tizenkét fős kíséretével 1669 novemberében érkezett meg Párizsba. A Portától 2000, Denis de la Haye-Vantelet-től szintén 2000 tallért kapott erre az útra. A diplomáciai kapcsolatok helyreállását Charles Olier, Nointel és Angervillers márkija révén 1673-ban az utoljára 1604-ben, François Savary de Brèves által megújított kereskedelmi szerződés megújításával pecsételték meg. Annak ellenére, hogy nem minden privilégiumot kaptak meg, amit meg szerettek volna, a nyolcvanasas évektől a francia levantei kereskedelem új lendületet kapott.

A külpolitikai együttműködés terén újabb lehetőség nyílt mindkét hatalom számára. Franciaország és az Oszmán Birodalom is újabb és újabb katonai akciókat hajtott végre, amelyeknél egyáltalán nem jött rosszul, ha a velük szembenállók figyelmét elterelik (az oszmán politika hagyományos kelléktárába tartozott a megtévesztés, a *müdara* alkalmazása). XIV. Lajos természetesen saját politikája szempontjából akarta felhasználni a törököket. A lengyel–török háború idején, 1672-ben a francia király felajánlotta, hogy közvetít a két fél között, hiszen szüksége volt erős szövetségesekre ebben a térségben. 1675-ben XIV. Lajos ágenseket küldött Erdélybe, hogy az ottani elégedetleneket a Habsburgok ellen tüzeljék. 1676 januárjában Konstantinápoly felajánlotta egy közös, Habsburg-ellenes támadás megindítását. A király egy kelet-európai szövetségi rendszerben gondolkodott. A francia–oszmán szövetséget ki akarta egészíteni a három keleti hatalom (a Svéd Királyság, Lengyelország és az Oszmán Birodalom) közötti szoros együttműködéssel, hogy ezáltal most a Habsburgok kerüljenek harapófogóba, de a király tervei nem realizálódtak. Annak ellenére, hogy III. (Sobieski) János lengyel király francia segít-

séggel került hatalomra, és – felesége, Marie Casimira d'Arguien révén – franciabarátnak számított, elsősorban reálpolitikus volt, aki látta, hogy az Oszmán Birodalom fenyegetése idején korszerűtlen egy, a Habsburgok ellen irányuló francia szervezkedés részesévé válni. Ez persze nem akadályozta meg abban, hogy közvetítsen Versailles és Erdély között, de a francia remény egy lengyel–török koalíció kialakítására hamar elszállt.

XIV. Lajos számára I. Lipót hátában csak Erdély maradt komoly diverziós erőként, amely a magyarországi elégedetlenek gyűjtőtégelyévé vált, és amely belpolitikai zűrzavarba süllyedt, mert nem lehetett a Porta politikai irányvonalát követni úgy, hogy közben a Habsburgok ellen fordultak. A magyarországi elégedetlenek 1671-ben kipattanó, Wesselényi nevével fémjelzett „összeesküvése", és az azt követő hegyaljai mozgalmak, csak ajándéknak számítottak a francia külpolitika szempontjából – őket is meglepte, hogy van ennyi erő ezen a területen. Azt is tudták azonban, hogy semmiképpen sem lehet a mozgalom hosszú távon, vagy átütően sikeres, és ezt nem is akarták volna. Az európai háborút 1679-ben lezáró nijmwegeni béke nem jelentette a magyarországi és erdélyi mozgalmak támogatásának visszafogását, XIV. Lajos reuniós politikája továbbra is erősen épített a császár hátában mozgolódó magyar urakra.

Az, hogy 1683-ban még egyszer összecsapott az európai hadszíntéren a császári és a szultáni haderő, nem a francia portai aknamunkának köszönhető. A francia portai diplomácia akkor már évek óta ismét gondokkal küzdött: elsősorban protokolláris kérdésekben nem tudtak megegyezni. Ezt pedig tetézte, hogy 1681 nyarán francia flotta támadta meg Chios (ma: Híos, GR) erődjét. Ennek ellenére a francia követ – Gabriel Joseph de Lavergne, Guilleragues grófja, majd 1685-től Pierre de Girardin – mindent megtettek, hogy az oszmán hadigépezetet rávegyék: elsősorban ne a lengyel, hanem a császári területek ellen vezesse hadait. Ennek nem ideológiai indokai voltak. XIV. Lajosnak nem állt

szándékában a Habsburg Birodalom elpusztítása, és egy *monarchia universalis* létrehozása, ennek ebben az időszakban már nem volt relevanciája. A király valós célja elsősorban így az volt, hogy a császárt a reunió elismerésére kényszerítse. A konstantinápolyi francia követek pedig egy dekadens, hanyatló Oszmán Birodalomról beszéltek, így a francia udvart is erőteljesen meglepte Bécs ostromának híre.

Egészen 1686-ig, az augsburgi liga létrejöttéig a francia király visszafogta együttműködési szándékát az Oszmán Birodalommal, és követe, Pierre de Girardin is ebben az értelemben kapta 1685. június 1-jei követi instrukcióját. A Napkirály arra számított, hogy a császár nem fog tudni nyugatra koncentrálni, mert erői keleten vannak lekötve. A bécsi *Hofburg* egészen 1688-ig hezitált, hogy a nyugati *vagy* a keleti háború mellett döntsön, mígnem ebben az évben eldöntötte: a nyugati *és* a keleti háború mellett foglal állást. Ezzel Lipót sokat nyert, mert felléphetett, mint a „birodalom megvédelmezője a francia agresszióval szemben" és „Európa védője a *hostis naturalis* ellen". Ez komoly presztízsbeli nyereséget jelentett. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy XIV. Lajos mindent megtett, hogy Lipót ne tudjon békét kötni, így a kétfrontos harc minél tovább fennmaradhasson. A Versailles és Konstantinápoly közötti együttműködés 1683 után ismét időszerűvé vált.

1697-ben, a rijswicki békében XIV. Lajos és I. Lipót megállapodtak, majd 1699-ben létrejött a keleti háborúkat lezáró karlócai békemű. Ez XIV. Lajos számára komoly veszteséget jelentett, mert a császár nagy területeket nyert vissza az Oszmán Birodalomtól, ugyanakkor ettől kezdve már nem lehetett Európát, főleg Bécset a török veszéllyel nagyon komolyan megfenyegetni.

Anglia és az Oszmán Birodalom között 1580 előtt csekély mértékű és viszonylag szabályozatlan kereskedelem folyt. Az angolok nem sokkal Ciprus meghódítása (1571) előtt már engedélyt kaptak arra, hogy saját hajóikkal, de még francia zászló alatt, az oszmán kikötőkbe behajózhassanak. Tehették ezt azért is, mert 1570 februárjában V. Pius pápa kiátkozta I. Erzsébet angol királynőt (1558–1603) és híveit, így nem maradt morális korlát: szabadon kereskedhettek a kereszténység ellenségeivel. Az angol–oszmán kapcsolatok kezdeti fázisáról a legtöbbet a francia állandó követ, Jacques de Germiny levelezéséből tudhatunk meg. 1578. szeptember végén–október elején jelent meg az oszmán fővárosban William Harborne, aki Erzsébet királynő megbízásából utazott Hamburgon, Danzigon (ma: Gdańsk, PL) és Łvovon át Keletre. A királynő levelét vitte III. Murád szultánnak (1574–1595), amelyben Anglia uralkodónője békét kívánt és alattvalóinak kereskedelmi engedményeket, ezek között a legfontosabbat: az angol hajók saját zászlajukat használhassák. Harborne-t ekkor olyannyira nem fogadták szívesen a szultán udvarában, hogy I. Erzsébet levelére még választ sem kapott. Egyedül Szokollu Mehmed pasa nagyvezír (1565–1579) támogatta az angol követ és királynője elképzeléseit, már ekkor írást adott Harborne-nak (természetesen a saját nevében), hogy mindent megtesz azért, hogy a szultán támogatását az angol királynő törekvései számára megszerezze. 1579 augusztusában ért Szokollu Mehmed írása Londonba, de Harborne közben Konstantinápolyban maradt, francia zászló alatt továbbkereskedett, és ápolta a kapcsolatot a nagyvezírrel.

Amikor a francia követ, Germiny rájött arra, hogy Harborne nemcsak kereskedik, hanem további tárgyalásokat is folytat, mindent megtett, hogy azok ne lehessenek sikeresek. Harborne, ahogyan sok más európai követ, különös hangsúlyt fektetett az angol foglyok kiszabadítására és a nagyvezírt tudósította arról, hogy

I. Erzsébet angol királynő

hamarosan újabb angol követ érkezik majd, új írásokkal a királynőtől. Eközben rávilágított arra is, hogy a spanyol korona országai és Portugália között szerződés jöhet létre, aminek következtében ezek a hatalmak közös erővel a Porta ellen fordulhatnak. Ebben a harcban pedig Anglia szívesen támogatná a Portát.

Időközben Germiny is megkezdte a maga diplomáciai játékát. A *kapudánpasát*, Uludzs Alit Harborne ellen fordította, ami azért sem volt nehéz, mert Uludzs Ali nem szívlelte az angolt, az általa megváltott foglyok ugyanis jobbára az ő rabszolgái voltak. Uludzs Ali és Germiny machinációi késleltették Harborne tárgyalásait, de nem tudták megakadályozni a sikerét. Bár 1580 májusában Germiny még azt írta a francia királynak, hogy Harborne már semmit sem fog tenni, június elején kénytelen volt beismerni, hogy az angolok ügye a Portán igencsak jól áll, mert III. Murád szultán érdeklődni kezdett az általuk kínált nyersanyagok és kereskedelmi áruk iránt, mivel újabb hadjáratra indult a perzsa Szafavida-dinasztia ellen. A kapitulációt megkötötték, de az angolokat támogató Szokollu Mehmed nagyvezír halála után Ahmed pasa nagyvezír is elhunyt, és Germiny-nek ekkor sikerült elérnie, hogy a kapitulációt (átmenetileg) visszavonják. Sőt, olyan sikeres volt, hogy 1580. július 15-én III. Murád szultán kötelezte magát, hogy Erzsébet királynővel csak III. Henrik király útján tárgyal.

Ekkor azonban lejárt Jacques de Germiny követi ideje és el kellett hagynia Konstantinápolyt. Harborne is hazatért, hogy a kialakult helyzetről a királynővel és tanácsosaival személyesen tárgyalhasson. És ekkor olyasmi történt, ami minden eddigi gyakorlattal ellentétben állt: a szultán kezdeményezte a diplomáciai kapcsolatfelvételt. 1582. november 15-én a királynő újra instrukciót adott Harborne-nak, hogy a konstantinápolyi tárgyalásokat folytassa, és a követ 1583. március 29-én ismét az oszmán fővárosban volt. 1583. május 18-án a szultán az új nagyvezírrel, Ahmed pasával privilégiumlevelet állíttatott ki az angol kereskedőknek, amelynek értelmében immár ugyanolyan jogok illették meg őket, mint amilyeneket a franciák nyertek el az 1569. évi kapitulációban.

1583 és 1588 között William Harborne lett az angol királynő, I. Erzsébet első állandó portai követe. Az ő ott tartózkodása alatt sorban alakultak meg az angol kereskedelmi konzulátusok az Oszmán Birodalom terü-

letén (Egyiptom, Szíria, Algír, Híosz, Pátrosz). Harborne végig azon munkálkodott, hogy az oszmán hadigépezetet a közös ellenség, II. Fülöp spanyol király ellen fordítsa, ami nem sikerült neki. Nem volt elegendő tapasztalata, még sokat kellett neki (és utódainak) tanulnia a portai tárgyalások menetéről. A perzsák elleni és a tizenöt éves háborúk idején az angolok ónt, fémet, fegyvereket és szövetet szállítottak a szultán birodalmába, amivel megsértették a pápaság által támogatott úgynevezett kiviteli tilalmat. Az európai államok mindegyikében létezett a tiltott áruk *(merces prohibitae)* listája, akárcsak az Oszmán Birodalomban (itt *memnun eşya*ként szerepelnek), amely úgyszintén nem engedte a stratégiai nyersanyagok kivitelét.

Az angolokat az oszmánok irányába kezdeményezett kapcsolatfelvételkor elsősorban gazdasági érdekek motiválták, emiatt az 1590-es évek végétől egyre jobban rivalizáltak a franciákkal a levantei kereskedelemben, és mindinkább az angolok kerültek előtérbe. 1593 és 1597 között, a magyarországi hadszíntér, a Porta európai, illetve az európaiak oszmán politikája szempontjából is kritikus időszakban Edward Barton volt a portai állandó követ. Barton 1598 januárjában bekövetkező halálával IV. Henrik francia király számára kedvező alkalom kínálkozott, hogy az angolok levantei előretörését megfékezze, de ez a kísérlete nem járt sikerrel. Angol kalózok rajai lepték el a Mediterráneumot, akik sokszor összefogtak észak-afrikai társaikkal annak érdekében, hogy a franciák pozíciószerzési kísérleteit megtörjék. Az angolok nagyon hamar megtanulták a Portával tárgyalni, Harborne utódai már nem követték el az ő hibáit, így szerepük a levantei kereskedelemben, valamint az állandó követek szava a *szeráj* döntéseiben megnőtt. Mindez odáig vezetett, hogy 1600 közepén az angolok elérték: a flandriai hajók már angol és nem francia zászló alatt hajóztak keletre. Barton utódai, Henry Lello, Thomas Glover, Paul Pindar, John Eyre és Sir Thomas Roe ugyanazt az eredményes politikát folytatták, mint az első valóban diplomata követ.

Az 1621-től követként működő Sir Thomas Roe feladata az volt, hogy biztosítsa az európai hatalmak és az oszmánok közötti békét, de úgy, hogy ez ne okozzon törést az angol–oszmán kapcsolatokban. Éppen ezért nem nézték jó szemmel, hogy a korábbi szövetséges, Hollandia mindinkább riválissá válik. A keleti kereskedelem előmozdítása érdekében ugyanis már I. Erzsébet alatt megalapították, de I. Jakab király futtatta fel a keleti kereskedelmi társaságot, a *Levant* vagy *Turkish Company*-t. Csak a társaság tagjai kereskedhettek az Oszmán Birodalommal, akik nyersanyagot hoztak be és készárut vittek ki. A legfontosabb behozatali termékek közé tartozott a kávé, ennek a kapcsolatnak köszönhető, hogy Angliában egyre-másra nyílnak meg a kávéházak. Ezzel egyidejűleg elterjedtek a török fürdők és édességek *(lokum)* is. A társulás eleinte előnyös volt és megfelelt a kor követelményeinek, mivel ez a konstelláció kevés valós pénzmozgással járt. Azok, akik nem tagokként indultak a Levantéba hajóikkal a 2%-os vám helyett 20%-os vámot fizettek Konstantinápolyban. Ezen felül politikai szintű jogokkal is bírt a Társaság, a konzulok, sőt a követek kinevezésekor volt szavazati joguk. Az alexandriai konzulátust leszámítva, minden posztra három jelöltet állítottak, akik közül az uralkodó választott. Cserébe viszont a követség és a konzulátusok fenntartásának anyagi terheit részben átvállalták az udvartól. A Társaság rendszeresen szerepet vállalt az oszmán uralkodóknak és magas rangú hivatalnokoknak szánt ajándékok finanszírozásában is. Elsősorban mechanikus szerkezeteket, főleg órákat vittek, készíttettek, amelyeket a *szeráj* nagy előszeretettel fogadott el ajándékokként. A XVII. század végétől Anglia szerepe mind jelentősebbé válik, és a közel-keleti politika meghatározó szereplője lesz.

A XV. század végén, amikor a spanyol korona országaiból kiűzték a zsidókat, azok elsősorban Antwerpenbe, Amszterdamba, Velencébe, Szalonikibe és Isztambulba települtek át. A spanyol zsidók magukkal hozták hagyományos kapcsolatrendszerüket, ezer szállal kötődtek már akkor is a Levantéhoz. Relációikat a holland területekről is fenntartották, sőt, ösztönözték a hollandokat is, vegyék fel a kapcsolatot az Oszmán Birodalommal. 1564-ben minden bizonnyal egy Konstantinápolyba menekült spanyol zsidó, Joseph Nasi hatásának köszönhetően egyezett bele I. Szulejmán szultán abba, hogy Antwerpenben megnyíljék az oszmánok háza. 1565-ben ugyanis Szulejmán elküldte Európába Hadzsi Murádot, hogy Nasi segítségével a franciákkal, a német protestánsokkal és a hollandokkal tárgyaljon.

A hollandokkal való kapcsolatfelvételt elsősorban nem a kereskedelmi érdekek indokolták, hanem az, hogy bennük látták az oszmánok a spanyolok ellen felhasználható, szövetségesként számításba jövő egyik erőt. Ugyanez indokolta a relációk kialakítását a franciákkal és a német protestánsokkal. Már ekkor felajánlotta a *szeráj*, hogy a hollandok küldjenek állandó követet Konstantinápolyba. Az 1569. évi francia–oszmán kapitulációt követően azonban a hollandok francia zászló alatt hajóztak, és ekkor együttműködtek a spanyolok ellen a mediterráneumi kalózokkal, sőt, a holland kereskedők 1573-tól Aleppóban is megvetették a lábukat.

Antwerpenben a török kereskedők háza végül 1582. november 20-án kapta meg Anjou és Brabant hercegétől a kereskedelmi szerződést. Az antwerpeni török ház kereskedőit a helyiek *görög nemzet*nek vagy *galatai kereskedők*nek nevezeték, hiszen elsősorban Galata városnegyedben élő keresztények, görögök, esetleg zsidók voltak. A kereskedőház nem volt hosszú életű, már 1585-ben megszűntette tevékenységét, és inkább az észak-afrikai kalózállamokkal kereskedtek. Egyes kalmárok azonban

az alakuló angol *Levant Company* kereskedőihez kapcsolódva vittek árut a Közel-Keletre. Amikor ugyanis az angolok 1583-ban elnyerték azt a jogot, hogy saját zászlajuk alatt hajózzanak a Levantéban, a hollandok mindinkább az angol zászlót választották, amely jogot a szultán 1597-től garantálta is számukra. Az 1601-ben Henry Lello konstantinápolyi angol állandó követ tevékenysége nyomán megújított angol–oszmán kapituláció már tartalmazta, hogy az angolok protektorátussal rendelkeznek a Holland, Zeeland, Friesland és Gelderland felől jövő kereskedők felett. A többi holland tartomány azonban francia protektorátus alatt maradt.

Az egyre élénkebb kereskedelmi kapcsolatok indították arra a *Staaten Generalt* (az Egyesült Tartományok rendjeinek gyűlését), hogy az Oszmán Birodalommal immár a diplomáciai kapcsolatokat is felvegye. 1607-ben Jacob van Heemskerk admirális Gibraltárnál legyőzte a spanyolokat és ezt a hadműveletet a Porta nagy figyelemmel kísérte. 1610-ben – valószínűleg a gibraltári győzelemnek is köszönhetően – levél érkezett Konstantinápolyból a *Staaten Generalhoz*, amelyben a *szeráj* jelezte, kívánatosnak tartaná, ha diplomáciai kapcsolatok alakulnának ki a két hatalom között. A levelet a Porta Giacomo Ghisbrechtivel (Jacob Gijsbertz) íratta, aki egy volt a Galatában élő flamand származású kerekedők közül, ékszerészként, valamint aranyművesként kereste kenyerét. Az Isztambulban élő flamand kalmárok elsősorban Flandria és Brabant tartományokból származó római katolikusok voltak. Gijsbertz levele szólt arról is, hogy Kara Halil *kapudánpasa* barátságot és szabad kereskedelmet ígért a hollandoknak, valamint javasolta, hogy küldjenek követet az oszmán fővárosba. Nem sokkal később maga a *kapudánpasa* küldött levelet a *Staaten General*hoz, amelyet a Velencében rezideáló holland megbízotton, Hendrik van der Mijlén keresztül juttatott el Hollandiába. Van der Mijle, akinek testvére Orániai Móric herceg titkára volt, becsülettel megküldte az iratot, amelyet 1610. február 22-én olvastak fel a *Staaten General* előtt,

majd pedig minden tartományba továbbküldték. Hollandiában igen élénk érdeklődést váltott ki Kara Halil levele, hiszen a Köztársaság számára egyre fontosabb volt a keleti kereskedelem, a Mediterráneum pedig kiemelt szerepet játszott ebben. Ezzel egyidejűleg a marokkói *dej*, Mulay Zeydan követét, Ahmed ibn Abdullahot is fogadta a *Staaten General*. Kereskedelmi megállapodás már volt a két terület között, de legalább ennyire fontos volt, hogy politikai megállapodás is létrejöjjön, amely a kereskedelem biztonságát szavatolta volna. Az oszmánokkal való szerződéskötés lehetősége pedig teljessé tette volna a hollandok számára a mediterráneumi sikert. Az első szerződést muszlim állammal tehát nem az Oszmán Birodalommal, hanem 1610. december 24-én Marokkóval kötötte a *Staaten General*. A hollandok elsősorban fegyvert és hadianyagot szállítottak a *dej*nek.

Mind a tartományok, mind a Staaten General egyetértettek abban, hogy követet kell küldeni Konstantinápolyba. Ezen felül két főkonzulátus létesítéséről is határoztak a két legfontosabb helyen: Szíriában (Aleppó) és Cipruson. A követ személyéről hosszasan folyt a vita, és Holland tartományban merült fel Cornelis de Haga neve, aki a XVI. század végén, III. Mehmed (1595–1603) uralkodása idején kereskedőként, utazóként járt az Oszmán Birodalomban. A követ küldésének célja egyértelműen az volt, hogy hatékonyabban képviselje a holland kereskedelmi érdekeket a szultán birodalmában. Mivel Gijsbertz azt írta, hogy az angolok követük, Thomas Glover révén mindent megtesznek (akárcsak a franciák 1578-ban, amikor az angolok készültek felvenni a kapcsolatot a Portával), hogy a holland törekvések ne járhassanak sikerrel, a *Staaten General* azonnal úti parancsot adott Cornelis de Hagának. A követ a Köln – Frankfurt – Nürnberg – Regensburg – Bécs – Graz útvonalon haladt. Itt Ferdinánd főherceg megállította, de nem vonhatta kétségbe Haga azon kijelentését, hogy foglyok kiszabadítására kapott megbízást. Ezt pedig a Habsburgoknak is támogatniuk kellett, így Fiumén

keresztül folytatta útját. A Pula-félsziget után a Jón-tengerben fekvő Zante szigetet érintve érte el Haga és kísérete Chiost. Innen az oszmán hajók vitték őket tovább. A holland követ 1612. március 14-én érkezett meg a városfalakon kívül eső San Stefanóba *(Yeşilköy)*, ahol a két Gijbertz fivéren kívül Kara Halil pasa tolmácsa, Paolo Antonio Bon is fogadta az érkezőt. A Konstantinápolyban székelő európai követek pontosan ugyanúgy féltették pozícióikat Hagától, mint 1579-ben Harbornetól. Mivel nem lehetett tudni, hogy a tárgyalások mire vezetnek majd, a Porta is *orator*nak, azaz rendkívüli, egy feladattal (ti. a kapcsolatfelvétellel) megbízott követne tekintette Hagát. A holland megbízottat Perában *(Beyoğlu)*, és nem Galatában szállásolták el. Március 18-án a perzsiai hadjáraton lévő Naszuh pasa nagyvezír helyett Gürdzsi Mehmed pasa *kajmakám* fogadta a követet. Haga a korábban aranyművesként Isztambulban dolgozó Lambert Verhaert (?1566–1649) kérte fel segítőjének, aki – bár kerekesdő volt – ismerte jól az európai követeket és az Oszmán Birodalom főbb tisztségviselőit, mivel idestova tizenkét esztendeje tartózkodott oszmán földön. Az európai követek eljátszották diplomáciai színjátékukat. Miközben Hagát jóindulatukról biztosították, megkezdték aknamunkájukat is. A franciák pl. levelet intéztek a szultánhoz, amelyben leírták, hogy Hollandia nem állam, hanem spanyol tartomány, amely felkelt törvényes ura ellen, csak északon van négy szabad tartomány, de ezek is francia segítséggel vívták ki szabadságukat. Kara Halil pasa azonban kitartott a hollandok mellett, és így a szultán kétségeit is sikerült eloszlatni. A március 23-i második audiencián Haga átadta megbízólevelét, a *kajmakám* pedig megígérte, hogy elintézi a szultáni audienciát. Ráadásul a *díván* és a *sejh ül-iszlám* (a legfőbb vallási vezető) is azt javasolta az uralkodónak, hogy tanúsítson pozitív hozzáállást a holland kapcsolatfelvételhez. Május 1-jén a szultán fogadta a követet, így Haga megkezdhette az érdemi tárgyalásokat Gürdzsi Mehmed pasával. 1612. július

6-án a holland *orátor* megkapta a szultáni kancellária hivatalos iratát, amelyben szerepelt, hogy az oszmánok elengedik a holland foglyokat, szabályozták a kiviteli és behozatali vámokat, valamint a hollandok jogot kaptak arra, hogy állandó követet tartsanak Konstantinápolyban. Haga Verhaert küldte a kapitulációval Hollandiába, aki 1612. július 14-én Buda érintésével indult útnak. Érdemes szót ejteni arról, hogy Verhaerről a császári állandó követ, Michael Starzer pontos személyleírást küldött Bécsbe, hogy – ha akarják – fogják el a „futárt". Azt mondhatjuk tehát, hogy Haga személyében a *Staaten General* jól választott: átlátott az európai követek machinációin, és tudta, hogy egy jó diplomatának mindenkivel találkoznia kell, mindenkivel barátkoznia kell, akitől bármikor egy kis segítséget remélhet. Így még a tárgyalások alatt nemcsak az európai követeket és a főbb oszmán tisztségviselőket is végiglátogatta, de a konstantinápolyi keresztények, zsidók stb. vezetőivel is felvette a kapcsolatot. 1629-ig Cornelis de Hagának és a holland követségnek igen jó volt a pozíciója, ekkor azonban meghalt legfőbb támogatója, Kara Halil pasa. Ilyen helyzetben, a küldő országtól ennyire távol, nagyon sok múlhat a követ éleselméjűségén, rátermettségén, nyelv- és helyismeretén, kapcsolati rendszerén. Haga, ha nem is egyszerűen, de helytállt a nehéz időkben, 1638-ig ő maradt a holland portai követ. Ezalatt kiépült az európai viszonyok között már megszokott követségi rend, alkalmazottai is voltak. Titkára Amsterdam polgármesterének, és Hollandia egyik legbefolyásosabb emberének fia, Cornelis Pauw volt, aki 1613-ban elnyerte az aleppói konzuli rangot, majd egyéb diplomáciai és politikai posztokat is betöltött. Pauw kinevezése után Schiedam polgármesterének fia, Andries Suyderhoeff lett Haga titkára, ő 1617 nyarán Konstantinápolyban lelte halálát. Ezáltal is látható, hogy a hollandok legrangosabb családjaik ifjait küldték el a Portára, hogy nevet szerezzenek és hogy megfelelő módon tudják igazgatni a követségi és konzuli munkát.

Haga utódja Hendrik Kops, saját unokaöccse lett. Haga és felesége 1639-ben tértek haza, ahol a korábbi követ a *Staaten General* török ügyekben megkérdezett szakértője lett. Cornelis de Haga követségi ideje alatt a holland levantei kereskedelem szervezete teljes mértékben kiépült a Mediterráneum keleti medencéjében. A hajózás és a kereskedelem csomópontjaiban megalakultak a holland konzulátusok. Aleppó, Algír és Tunisz konzuljait a *Staaten General*, míg a többit a konstantinápolyi holland követ nevezte ki. A gyakorlat miatt sokszor volt kompetenciavita a követ és a konzulok között. A legfontosabb konzulátus mindvégig az aleppói maradt, amelynek élére, ahogyan azt már Pauw esetében is megfigyelhettük, szinte mindig a legjobb amsterdami családokból kerültek a konzulok. A XVII. században az aleppói kereskedelemben a hollandok a franciák után a második helyen álltak – árbevételüket tekintve.

A velenceiek, a franciák, az angolok és a hollandok mellől már csak a császári követek hiányoztak ahhoz, hogy (a spanyol király kivételével) a térségben érdekelt jelentősebb hatalmak mindegyike állandó képviselettel rendelkezzen a Portán. A császári követség a velencei és a francia után, de az angol és a holland előtt jött létre.

HIVATALOS KAPCSOLATOK ÉS INFORMÁCIÓSZERZÉS KONSTANTINÁPOLYBAN

A Konstantinápolyban élő európaiak egymáshoz, illetve a Portához fűződő viszonya ambivalens volt. Az Európában meglévő politikai ellentétek az adott államok konstantinápolyi követségei között is tapasztalhatók voltak, ugyanakkor le kell szögeznünk azt is, hogy az Isztambulban meglévő sajátságos (politikai) klíma össze is kovácsolta az ott élő, nem túl nagy létszámú európai lakosságot.

Ez tehát azt jelentette, hogy a meglévő érdekellentétek ellenére a közösségvállalás érzése is megvolt a Konstantinápolyban élő európai kolóniában. A kontinens fejedelemi, uralkodói udvaraiban megszokott társasági élet hiánya miatt, mint fentebb, Pierre de Girardin francia állandó követ kapcsán már említettem, nagy létszámú kísérettel, személyzettel érkeztek az oszmán fővárosba. Ugyanakkor egymással is tartották a kapcsolatot: közösen vettek részt a miséken és az istentiszteleteken, az egy felekezethez tartozók közösen ülték meg az ünnepeket, az egy-egy állam életében bekövetkezett örömteli vagy tragikus eseményeket is együtt élték át, így az uralkodó halálát, az utód megkoronázását, a trónörökös megszületését, valamely nagyobb győzelmet. Ezen túlmenően rendszerint látogatásokat tettek egymásnál, ahol a kellemes ebéd mellett az Oszmán Birodalomban bekövetkezett változásokról, a kereskedelmi ügyekről, az otthoni kérdésekről stb. váltottak szót. Ha a követ ügyesen szőtte mondanivalóját, akár az ellenfeléből is kiszedhetett számára fontos információkat. Még inkább így volt ez, ha az oszmán politikai elit vagy a *szeráj* valamely alkalma-

zottját hívták meg ebédre vagy vacsorára. A jó malváziai vagy egyéb borok mellett sokszor hozzájuthattak kisebb vagy nagyobb jelentőségű értesülésekhez.

A követek és kíséretük tagjai közösségi életet éltek, és gyakran kiálltak egymásért vagy egymás alkalmazottaiért az oszmán politika túlkapásai idején. Így próbálták megmenti 1570-ben a velencei követet, Marc'Antonio Barbarót, akit a két hatalom közötti ellenséges viszony miatt (velencei–oszmán háború) felakasztottak. Ugyanígy kiálltak Balthasar Armeno, a francia követség főtolmácsa mellett, akit 1633 decemberében szintén kötél általi halálra ítéltek. *„December 12-én egy másik barátságtalan dolog is történt itt. Az azt megelőző estén a bosztandzsi basi – akit a francia követ* [Henri de Gournay, Marcheville grófja – K.D.] *jó barátjának tartott – hívatta a francia követség főtolmácsát* [Balthasar Armeno – K.D.]. *Amikor az odaért, vasra verette. A következő nap reggelén a francia követ, akit a történtekről értesítettek, maga is a bosztandzsi basi szálláshelyéhez ment, és amikor látta, hogy milyen veszély leselkedik a tolmácsára, a többi követhez sietett, akiket arra kért, menjenek vele együtt vissza és álljanak mellette annak érdekében, hogy a tolmácsot megmentsék. Hívó szavára azonban egyedül a velencei bailo* [Pietro Foscarini di Rhenier – K.D.] *jelent meg és senki más. Most már ketten folytatták a megbeszélést a bosztandzsi basi beosztottjaival (maga a bosztandzsi basi ugyanis már nem fogadta őket). Meg is egyeztek, hogy a megfelelő mennyiségű ajándék ellenében elérik, hogy a bosztandzsi basi a tolmácsot szabadon engedje. Míg a két követ – annak reményében, hogy hamarosan kiszabadítják a tolmácsot – hazament, szegény tolmácsot arra a helyre vitték, ahol sok évvel ezelőtt egy velencei tolmácsot felakasztottak és a szultán szeme előtt (aki álruhában követte őket) felakasztották. Állítólag mindezt a kapudánpasának, a tengerek generálisának* [Bosztandzsi Dzsáfer pasa – K.D.] *köszönhette a francia követ, aki ellen többször kikelt túlkapásai miatt."* – írta Johann Rudolf Schmid konstantinápolyi állandó csá-

szári követ uralkodójának az oszmán fővárosból 1633. december 26-án. Ugyanakkor államaik háborúja idején sokszor egymással versengve próbálták megszerezni a Porta támogatását azzal, hogy ilyenkor információkat, kereskedelmi árukat és stratégiai nyersanyagokat egyaránt adtak el az oszmánoknak.

A diplomáciai életben is több lehetőség volt az úgynevezett hivatalos információszerzésre. Ennek Európában leginkább elterjedt változatának azt tekintjük, amikor a diplomáciai megbízott kihallgatást kért az állomáshelyén működő legfelsőbb vezetőtől, tőle hivatalosan kapott vagy kért értesüléseket. A *szeráj* esetében ez a módszer nem volt célra vezető, hiszen a szultán XV. századtól mindinkább bekövetkező elzárkózása miatt a követek az uralkodót általában kétszer, küldetésük megkezdésekor, illetve befejezésekor láthatták (és nem feltétlenül válthattak vele akárcsak egyetlen szót is). Ennél gyakrabban rendszerint csak akkor, ha az Oszmán Birodalom és a követet küldő állam között valamilyen konfliktus robbant ki, vagy a szultán szövetséget szeretett volna kötni az adott uralkodóval. A konstantinápolyi európai követek így az udvari hierarchia eggyel alacsonyabb fokán álló, de a Birodalom életében betöltött szerepét tekintve igencsak nagyhatalmú vezetőjétől, a mindenkori nagyvezírtől kérhettek – és néha kaphattak is – választ kérdéseikre, kéréseikre. Neki kellett számot adniuk államuk Portával szemben tanúsított magatartásáról, uralkodójuk viselkedéséről, kereskedelmi vagy politikai aktivitásukról, országuk lakosságának esetleges mozgolódásáról, ha az – mint Magyarország esetében is – az oszmán érdekeket zavarta. A hivatalos információszerzés tehát a mindenkori állandó követ feladatai közé tartozott. Természetesen a nagyvezír mellett az oszmán politikai felső vezetés egyéb tagjaitól is igyekeztek információt beszerezni. Így kapcsolatot tartottak fenn a szultáni *díván* tagjaival (a nagyvezír, a többi vezír, a ruméliai *beglerbég*, a két *kádiaszker*, a három *defterdár*, a *nisándzsi*, a *janicsáraga*, a *kapudánpasa*.), a *szeráj* legfőbb alkalmazottaival (pl.

a *kapuagá*val és a magasságos boldogság *agá*jával), az oszmán hadsereg fontosabb vezetőivel.

Már a kezdeti időktől az oszmán politika alappilléreihez tartozott a *müdara (mudarat)*, a megtévesztés vagy ködösítés politikája. Megfigyelhettük ezt az ún. „szulejmáni ajánlat" idején, hiszen a Nándorfehérvár elleni hadjárathoz legkésőbb 1520 novemberében ki kellett adnia az uralkodónak a hadba hívó parancsokat, így a tárgyalás céljával Magyarországra küldött Behram *csaus* küldetése nem jelenthetett valós békeajánlatot. Ugyanígy tanúi lehetünk 1541-ben, Buda bevételekor és számos más alkalommal. Az oszmán/iszlám erkölcs a megtévesztést vagy ködösítést nem tartotta elítélendőnek, sőt, annak tökélyre fejlesztését szinte „művészetnek" tekinthetjük. Ez próbára tette az európai, ezen belül a konstantinápolyi császári állandó követek türelmét is. Az 1630-as években, amikor az európai hadszíntéren a harmincéves háború eseményei zajlottak, a nagyvezír többször hívatta az akkori állandó Habsburg rezidenst, Johann Rudolf Schmidet, hogy az elmaradó ajándékot és adót követelje. A megbízott hiába bizonygatta, hogy a zsitvatoroki békét követően az adót már egy összegben húsz évre megfizette a bécsi uralkodó, az ajándékokat pedig hamarosan hozza valamelyik *internuncius*, a nagyvezír újra és újra megfenyegette magát a rezidenst, illetve embereit, sőt, többször utalt arra, hogy a szultán – ha nem érkezik meg az ajándék – felmondja a békeszerződést. Az oszmán politikai vezetés tisztában volt azzal, hogy a Birodalom belső problémái, illetve haderejének keleti lekötöttsége miatt nem keveredhet háborúba a nyugati hadszíntéren, de mindent megtettek azért, hogy erejüket, azaz erejük látszatát a császári udvar számára nyilvánvalóvá tegyék.

A korabeli oszmán protokollhoz éppen annyira hozzátartozott a magasabb és alacsonyabb tisztségeket viselők lefizetése, „megajándékozása", ahogyan az oszmán politikai ideológiához a már fentebb említett *müdara*, azaz színlelés. Sőt, ha a követ nem fizette meg kellőképpen a hozzá „jó" oszmán vezetőket, nagy valószínűséggel

nem tudta elvégezni a rá bízott feladatot. Ajándékok és megfelelő mennyiségű készpénz nélkül nem volt érdemes audienciát kérni. Ezzel a korabeli Keletre menő követek teljes mértékben tisztában voltak. Ennek ellenére volt olyan eset, amikor – elsősorban az idő sürgetése miatt – a követ nem tudott ajándékokat és pénzt magával vinni. Amennyiben azonban az őt küldő fejdelem és a Porta érdekei egybeestek, akkor a küldött az ajándékok elmaradása mellett is el tudta intézni a rá bízott feladatot. Így járt 1527-ben Hieronymus Łasky is, aki Szapolyai János magyar király követeként járt a Portán. Vele egy időben tartózkodott Isztambulban I. Ferdinánd király két követe, Siegmund Weichselberger és Habardanecz János is. Mivel Szulejmán szultán érdekei azt diktálták, hogy Szapolyai törekvéseit támogassa Ferdinánd királyéi ellenében, az ajándékok és pénz nélkül érkező Łaskynak sikerült diplomáciai küldetését végrehajtani.

A tolmácsok szerepe a hivatalos kapcsolatokban és az információszerzésben

A szultán *szerájá*ban azonban egy diplomata az európai udvarokban elegendő képzettség birtokában sem tudta feladatait ellátni. Az oszmánli (arab, perzsa és török szavak, nyelvi és nyelvtani elemek alkotta) nyelv szükségessé tette, hogy az oszmán fővárosban működő európai követek tolmácsokat alkalmazzanak. Szerepük akkor kezdődött, amikor az európai követek először a Galatában és Perában lakó latin keresztényeket kezdték használni nyelvi nehézségeik leküzdésére, például a Navonikat, a Grillókat, az Oliveriket és a Fornettiket. A Fornetti család tagjai több generációin keresztül álltak a mindenkori francia követ szolgálatában. Közülük egy a visszafoglaló háborúk idején Konstantinápolyban tevékenykedő két állandó francia követnek, Pierre de Girardinnek és Antoine de Castagnère-nek, Châteauneuf

márkijának is szolgált, akit *„Furnettinek neveznek [...], de mivel Franciaország tolmácsa, joga van sárga és kerek fejfedőt viselni, amit a többi görög nem tehet meg."* A Grillók ugyanakkor Velence portai tárgyalásait segítették. Ezek a tolmácsok *(dragomán, terdzsümán)* a szultán alattvalói voltak, és hivatásukat csak a szultáni kancellária hivatalos levelének *(berát)* birtokában gyakorolhatták.

A tolmácsok szerepét a XVI. század első felében a keresztény diplomaták erősen túlértékelték, mivel Európában kevés olyan ember élt, aki valamely keleti nyelvben jártas lett volna. Tudjuk azt, hogy számos tolmács több államtól is kapott fizetséget szolgálataiért, megvesztegethetőségük közismert volt. Ugyanakkor a követek is tisztában voltak azzal, hogy az általuk szolgáltatott információkat nem lehetett teljes mértékben tényként kezelni, azt minimum egy forrásból még érdemes volt ellenőrizni. Az évszázad első felében a követségek még nem rendelkeztek saját tolmácsokkal, hanem a szultáni *szeráj* alkalmazottaival dolgoztak együtt. Fontos volt, hogy olyanokat alkalmazzanak erre a posztra, akik – a nyelvtudáson túl – helyismerettel is rendelkeztek, valamint az Oszmán Birodalom szokásai, tárgyalási módszerei terén is jártassággal bírtak. Ahogy Európa egyre jobban meg-, illetve kiismerte a Birodalmat, rájöttek, hogy a tolmácsok alkalmatlansága, nyelvismeretük és/vagy lojalitásuk hiánya jelentős problémákat okoz aköveteknek. Így a kontinens országai egymás után határozták el, hogy országuk ifjúsága számára tolmácsok képzésére alkalmas iskolákat nyitnak Konstantinápolyban. Elsőként Velence hozott létre ilyen jellegű intézményt 1551 februárjában *giovani della lingua* névvel. A XVI. század második felében minden bizonnyal a konstantinápolyi császári követségen is kísérletet tettek arra, hogy tolmácsokat képezzenek, ez azonban a bizonytalanság, a még kialakulóban lévő struktúrák, valamint a századvégi háború miatt csak részben járhatott sikerrel. A marseille-i kereskedelmi kamara kérésére, és XIV. Lajos gazdaság-

politikusa, Jean-Baptiste Colbert közbenjárására 1669 novemberében Franciaország is létrehozta a velencei példa nyomán *enfants de langue, jeunes de langues*-nak nevezett iskoláját Perában. Itt képezték a követség tisztviselőit, de az Oszmán Birodalom kereskedelmi konzulátusainak embereit is, ami lehetővé tette, hogy a közel-keleti kereskedelem felett növekedjen az állami ellenőrzés. 1700-ban XIV. Lajos már ösztöndíjat hozott létre a párizsi Louis-le-Grand Kollégiumban, ahová minden évben tizenkét keleti fiatalt vártak, hogy vallástudományra és latin, arab, török stb. nyelvekre oktassák őket. Országukba való visszatérésük után tolmácsokként vagy misszionáriusokként alkalmazták őket. 1721-ben módosították az ösztöndíjat, és a párizsi tanulmányok után az ifjakat kötelezték, hogy Konstantinápolyban, a kapucinus Szent Lajos Kollégiumban folytassák tanulmányaikat.

Egy, a Mediterráneumban foglalkoztatott, jó tolmácsnak, ahogyan azt Jean-Michel Venture de Paradis (tuniszi tolmács) a XVIII. század végén megfogalmazta, ismernie kellett saját anyanyelvét, a latint és a keleti nyelveket, de az olaszt és a görögöt is, a kereskedelmi törvényeket, az ország történetét és földrajzát, a muszlim törvényt, a birodalom szokásait, az oszmán adminisztráció mechanizmusát. Jóindulatúnak, hidegvérűnek, megbízhatónak, tisztességesnek és olyan bátornak kellett lennie, hogy nem félhetett még a pestistől sem.

A tolmácsok esetében az európaiak számára nem csak azok nyelvtudása, de helyismerete, főleg pedig rokoni és egyéb kapcsolati hálói bírtak nagy jelentőséggel. Ennek megfelelően a tolmácsok a hivatalos és a nem hivatalos információszerzésben egyaránt szerepet játszottak, hiszen általában a városban vagy az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt álló, de korábban a velenceiek kezén lévő szigetek valamelyikén születtek. Már születésük pillanatában két világ hagyományaival ismerkedtek meg, ez a kettőség életüket, tevékenységüket is jellemezte. Mindkét világban otthonosan mozogtak és a nyelvtudást

általában már gyermek- vagy ifjúkorukból magukkal hozták. Vallásukat tekintve a katolikus, a görög katolikus vagy a görög keleti felekezethez tartoztak, így ezen közösség tagjain keresztül is tudtak hírekhez jutni. Családjuk gyakran folytatott kereskedelmi tevékenységet, amely háló ismét lehetőséget adott nekik más típusú információk beszerzésére. Ráadásul a mindennapi életben a *szeráj* sem tudott a tolmácsok segítsége nélkül érintkezni az alkalmilag vagy hosszabb időn keresztül Konstantinápolyban tartózkodó európaiakkal. Mindezeket figyelembe véve egyértelművé válik számunkra, miért töltöttek be kiemelt fontosságú szerepet a tolmácsok – álljanak akár a Porta, akár bármelyik európai követ szolgálatában – a hírszerzésben.

A hírszerzés más formái és csatornái

Az eddig leírtak jelzik már, hogy egyetlen követ sem elégedhetett meg a hivatalosan megszerezhető információkkal. Szükségük volt olyan fizetett, vagy egyéb módon elkötelezett informátorokra, akik olyan híreket szolgáltattak számukra, amelyekhez hivatalosan nem juthattak volna hozzá. A kémkedés története egyidős az emberiségével, nem a kora újkor találmánya. Ugyanakkor, akárcsak a diplomáciai szervezet, a kémkedés módszerei is jelentős fejlődésen mentek keresztül a XVI–XVII. században.

A XVI. század elején a kémek általában alkalmi megbízatást kaptak és roppant nagy haszonkulccsal dolgoztak. Ha valaki kellőképpen vállalkozó szellemű volt, nem kis összeget nyerhetett e fajta tevékenységgel. Ebben a velenceiek jártak az élen. Ekkor még övék volt a legjobban működő informátorhálózat Európában. Velence információs központ volt, ahol az értesüléseket adták-vették. A *Serenissima* annak megfelelően szolgáltatott híreket, hogy magának milyen érdekei fűződtek hozzá, avagy mennyit fizettek neki érte. A rendszer természetes

velejárója volt a hírszerzés, illetve a kémelhárítás. Azt, hogy az információk megszerzéséhez milyen módszereket, technikai eszközöket használnak fel, alapvetően két aspektus határozza meg. Az informátorrendszer és az azt kialakító állam tevékenységének fő jellemzői közötti kapcsolat, valamint az, hogy a hálózat különböző szinteken és területeken működik. A kereskedelmi államoknak tevékenységük révén jellemzőjükké vált, hogy lakosaiknak az összlakosságszámhoz viszonyítva nagy aránya foglalkozott kereskedelemmel. Ezek az emberek – a kor léptékét nézve – nagy távolságokat tettek meg, sok emberrel találkoztak, idegen országokban jártak. Üzleti tevékenységük sikerességének, és saját, valamint alkalmazottaik élete megóvásának létfeltétele volt minden típusú információ megszerzése, míg a nagyobb államoknál sokrétű, elsősorban nem a külkereskedelemre koncentráló felépítésük eleinte nem tette elengedhetetlenné a távoli területekről, ott élő népekről, azok szokásairól stb. szóló hírek megszerzését. Ezen utóbbi kategóriába sorolható államok esetében a lakosság számarányát tekintve is jóval kisebb hányada állt kapcsolatban külföldi partnerekkel, így számukra a közvetlen környezetükből származó információk ekkor még nagyobb jelentőséggel bírtak, mint a távoli országokból vagy akárcsak a szomszédos területekről érkezők. Az első kategóriába sorolható államok, így Velence esetében is, az információszerzés az állam életének minden területére kiterjedt, nem csak a fizetett „informátorok”, de minden alattvaló segített a – minél megbízhatóbb – hírek, értesülések elnyerésében. A nagyméretű államok, mint a Habsburg Birodalom, elsősorban katonai, ezen túl politikai információk beszerzésére törekedtek, a XVI. században még alkalmi hírszerzőkkel dolgoztattak, míg a kereskedőállamok informátorhálózata mindig aktív volt. Minden egyes lakos tudta, hogy – közvetve bár, de – az ő élete is a sikeres hírszerzésen múlott. Azt, hogy Velence vált a korabeli Európa hírközpontjává, geopolitikai fekvésén túl két fontos tulajdonságának köszönhette a Köztársaság.

Egy kereskedőállam lakói – tevékenységük miatt – eleve alkalmasabbak voltak az információszerzésre, az abban való aktív és hatékony részvételre, mint bármely más típusú állam jobbára az agrárszektorban tevékenykedő alattvalói. Ugyanakkor az oszmán–velencei viszony rendkívül bonyolult, szövevényes hálóként jelenik meg szemünk előtt, amely lehetővé tette a diplomáciai, az információszerzési és a kémkedési „játékokat". Velence azért volt alkalmas arra, hogy az Oszmán Birodalomról a lehető legtöbb hírt beszerezze, mivel lakosai nagyon régóta jelen voltak Konstantinápolyban, Kis-Ázsiában és a Levantéban, és már a XII. századtól kapcsolatban álltak török dinasztiákkal, kereskedelmi szerződést kötöttek a terület akkori uraival, a szeldzsukokkal. Annak ellenére, hogy a szeldzsuk és a bizánci területeket egyaránt uralmuk alá hajtó oszmánokkal a köztársaságnak hol békés, hol ellenséges volt a viszonya, az Oszmán Birodalom a kereskedelmi kapcsolatokra mindig tudott építeni, hiszen Velencének nagyon fontos volt az a kereskedelmi szupremácia, amelyet egészen a XVI. század közepéig meg tudott őrizni a levantei térségben. A velencei informátor- és kémhálózat, amely már a bizánci és a mameluk területeken is létezett, lett a példája később a többi európai állam Oszmán Birodalom-beli képviseletének, kémkedésének.

A hivatalos és a nem hivatalos információszerzés konstantinápolyi koordinátora is az állandó követ, a *bailo* volt. Természetesen ezzel a kettős szerepével az oszmánok is tisztában voltak, így a velenceiek nagyon hamar bevezették a kódolt levelezést, ami sok fejtörést okozott a szultán udvarának. Az oszmánok nem jeleskedtek a kódfejtésben, ezért rendszerint a velenceiek ellenlábasait, elsősorban a francia követet és alkalmazottait kérték fel egy-egy kódolt levél megfejtésére. Ez azonban nem volt egyszerű feladat. A legritkább esetben vezetett csak sikerre, hiszen a korabeli polilingvis, azaz soknyelvű világban a megfejtő még azt sem tudhatta biztosan, milyen nyelven íródott a levél. Ha erre valahogyan mégis rájött,

még mindig ott volt a kulcs megfejtésének problémája. Az oszmánok így az idők folyamán egy ennél egyszerűbb megoldást választottak: szigorúan – sokszor halállal – büntették a sifrírozott levél küldőjét vagy címzettjét.

A *bailo* a megszerzett információkat hazaküldte, ahol az egyéb helyekről beérkezett hírekkel együtt szemlélve értékelték az értesüléseket. Az így nyert adatokat továbbították azután az európai fejedelmi udvarokba. A velenceiek a XVI. század első felében az osztrák Habsburgoknak, ellentétes politikai érdekeik miatt nem adtak át értesüléseket, ennek ellensúlyozására a bécsi uralkodók egy saját informátorhálózat kiépítését célozták meg. Ennek egyik módja az volt, hogy az Oszmán Birodalomban és Európában egyaránt hírközpontnak tekintett másik köztársaságba, Raguzába eljuttatták saját embereiket, vagy ott élőket nyertek meg céljainak. Ha azonban Velence ilyen jól ellátta a „hírközpont" feladatát, miért alakulhatott ki egy második információs centrum Raguzában?

Raguza (ma: Dubrovnik, HR) eleinte hírtovábbító központként működött, és a velencei érdekeket szolgálta. Jellegét tekintve Raguza is kereskedőállam, tengeri köztársaság volt, amelynek lakossága pontosan ugyanúgy gondolkodott a hírszerzés fontosságáról, mint Velence polgárai. Ráadásul két világ határán feküdt. Az Oszmán Birodalom vazallusának számított, de a többi vazallus állam státuszát tekintve Raguza csak lazán függött a Portától. Az oszmán szultánok már a kezdetektől támogatták az ottaniak kereskedelmi és hírszerzői tevékenységét, mivel az első a gazdaságra volt jótékony hatással, a második államérdeknek számított.

A Raguzai Köztársaság és az Oszmán Birodalom között szerződéses viszony állt fenn. A két fél közötti *fermánt* minden új szultánnal, trónra lépésekor meg kellett erősíttetni. Ez a szerződés két részre bontható: a Raguza és a Birodalom közötti jogi kapcsolat, illetve a Köztársaság kereskedelmi jogai (amelyeket a szultán garantál) az Oszmán Birodalom területén. A kereskedel-

mi jogokról szóló részben kimondták, hogy Raguza az Oszmán Birodalom egész területén kereskedhet. Konstantinápolyban 5%-os, Edirnében és Burszában 3%-os, Rumélia egyéb területein 2%-os vámot kellett fizetniük. A Raguzába érkező „más frenk kereskedők" által szállított áruk után, ha azok átlépik a város hídját, 5%-os vámot kellett szedni és azt a kincstárnak átutalni, de a tranzitkereskedelemnek nem kellett adót és vámot fizetnie. A szerződés szövege igen keveset szól a politikai kapcsolatokról. Ez is azt jelzi, hogy Raguza igen laza függőségi viszonyban állt az Oszmán Birodalommal. Saját adminisztratív szerkezetét és vallását megtarthatta, kapcsolatban állhatott más államokkal. Katonai ügyekben pedig csak akkor kellett együttműködnie az oszmán állammal, ha szenátusa úgy ítélte meg, hogy ez Raguza érdekeit is szolgálja.

Természetesen e tengeri köztársaság nemcsak szabadságjogokkal rendelkezett, de kötelességei is voltak protektora irányába. Az első és legfőbb ezek közül az éves adó befizetése volt. A határidő minden évben november 1-jére esett, és a pénzt vivő követek papírt kaptak arról, hogy a befizetés megtörtént. Az adót az esetek jelentős részében Isztambulba kellett elvinniük. Kivételt jelentett azonban például az 1593. év, amikor azt közvetlenül Szinán pasa nagyvezírhez vitték Belgrádba, mivel a pénzre azonnal szükség volt a tizenöt éves háborúban. (Ugyanígy kellett ekkor cselekednie Erdélynek, Havasalföldnek, Moldvának és Lengyelországnak is.) A követek útjuk közben meglátogatták a kereskedelmi kolóniákat, és tőlük is beszedték az adóhoz való hozzájárulásukat. A követi instrukció igen részletes volt, sokszor azt is leírták, hogy milyen módon beszéljenek a szultánnal. Amikor Raguza képviselői megérkeztek Konstantinápolyba, nem Perában kaptak szállást, mint a többi európai követség, hanem Fenerben. A követ mellett mindig volt egy olyan tolmács, aki korábban egy *hodzsa* (tanító) keze alatt megtanult törökül, majd 2-3 évig valamelyik nagyobb török városban tökéletesítette nyelvtudását.

Dolgozott egy tolmács a raguzai kancelláriában is, ahol az Oszmán Birodalomból érkező iratokat kellett törökről olaszra fordítani. Hogy nyelvtudásuk ne kopjon meg, és az oszmán terület viszonyaival mindig tisztában legyenek az egyik tolmács mindig valamelyik konzulátust (Alexandria, Vlora, Híosz) vezette.

Második kötelességük volt, hogy informálják a szultánt a mindenkori ellenség mozgásairól. Ennek érdekében közvetlen kapcsolatot kellett azokkal teremteni. Ezért nem akadályozta meg a Porta Raguza kereskedelmét a spanyol korona országaival és a Pápai Állammal stb. Amikor pedig valamit megtudtak, kötelesek voltak azt azonnal jelenteni. Egy-egy nagyobb hadjárat előtt és alatt megsokasodtak azok a *fermán*ok és egyéb típusú iratok, amelyek Raguzát erre a kötelességére figyelmeztették. 1541. július 25. és augusztus 8. között a következő irat érkezett Raguzába: *„Tehát azt rendeltem, hogy mostantól fogva nyissátok ki szemeteket és fületeket minden irányba, s ne szűnjetek meg leírni és elküldeni a megjelenő és elterjedő igaz információkat, s ezzel együtt jelöljétek meg a forrást és a dolgok tényleges állását részletesen udvaromnak, a boldogság székhelyének."* A híreket azonban nemcsak megszerezni, de összegyűjteni és rendszerezni is kellett, ez pedig – akárcsak Velencében – a köztársaság feladata volt. A raguzaiak igazi rutinnal rendelkeztek, és egyben arra is alkalmasak voltak, hogy az információkat ellenőrizzék, az álhíreket kiszűrjék. A *Lettere di Levante* iratai között található levélrészlet jól szemlélteti, hogy a köztársaság vezetői pontosan tisztában voltak kötelességeikkel és jelentőségükkel is: *„Mi kétféle adót fizetünk, s nem egyfajtát, ugyanis a mi nagy és állandó támogatásunkkal a világ minden tájára embereket küldünk, akiknek azt parancsoljuk, tudják meg mi történik és milyen események vannak, s ezeket a híreket a Boldogságos Portához küldjük..."* Kötelességük volt még, hogy bizonyos cikkeket (gabona, szurok, üveg, kötél, kender, vászon) Isztambulba szállítsanak, valamint, hogy kommunikációs csatornaként

szolgáljanak a nem muszlim világ felé. Edirnében egyenesen az volt a raguzai kereskedelmi kolónia lakóinak a feladata, hogy fogadják az átutazóban lévő keresztény követeket és tőlük minél több információt szerezzenek be. Ezeket is el kellett küldeniük anyavárosuknak, ahol hozzáértők az információkat ellenőrizték, rendszerezték, és eldöntötték, hogy melyiket hová küldjék tovább. Természetesen a Balkán belsejében működő kolóniáik feladata is hasonló volt. Speciális helyzete által mindkét fél számára nagy jelentőséggel bírt a város, így tehát nem csoda, hogy az akkori Európa másik jelentős információs központja itt alakult ki. Az Oszmán Birodalom egész területén, de főleg Ruméliában élő kereskedői, valamint az éves adót hozó követei egyaránt jó hírszerzőknek bizonyultak. A raguzaiak „információs szolgálatát" az sem tudta hátráltatni, hogy a gyanakvó oszmánok, akik minden idegent kémnek tekintettek, annak érdekében, hogy a követ ne tudjon értesüléseket beszerezni, mellé sokszor adtak kíséretként egy-egy *csaust.* Természetesen nem akadályozhatták meg, hogy a követ másokkal találkozzon, és a raguzaiaknak egészen Budától kezdve voltak kiépített útvonalaik. Ungnád Dávid (rendkívüli császári követ) 1573. évi utazása idején útitársa, Stephan Gerlach (úti naplójában) így ír erről: „*Uramnak sok lehetősége van, hogy leveleit innen* [Konstantinápolyból] *továbbküldje. Egy török csákánynyélbe rejti, egy raguzai, aki Rueber – kassai – várparancsnok szolgája, kereskedőként közlekedik, így utazik más raguzai is egész Törökországban, minden gyanú nélkül. Raguzában és Velencében is saját hírvivőik vannak.*" Raguza tehát mindkét félnek, az európaiaknak és az oszmánoknak is szolgáltatott híreket.

A XVI. században elsősorban Raguzán keresztül jutott megbízható információkhoz a császári udvar. Fizetett kémekkel, ügynökökkel egyaránt rendelkezett a városban. A fentebb már említett raguzai Bolizza család, akik elsősorban Velence szolgálatában álltak, a Habsburgoknak is szolgáltatott híreket. Ennek tükrében le-

szögezhetjük, hogy mind Velence, mind Raguza fontos szerepet töltöttek be a korabeli Európa kelet-nyugati információszerzésében.

A császári információszerzés Konstantinápolyban a XVII. században

A bevezetőben már részletesen szó volt arról, hogyan jött létre a Habsburgok konstantinápolyi követsége, valamint arról is, mennyire fontos volt az uralkodónak (és az államapparátusnak) ez a követi poszt. 1593 és 1606 között, a tizenöt éves vagy „hosszú török" háború idején a konstantinápolyi császári állandó követség nem működött. Az új követ is csak jóval az 1606. évi zsitvatoroki béke megkötése után, 1610-ben foglalhatta el állomáshelyét. Michael Starzer egészen más politikai helyzetben volt, mint elődei. Zsitvatorokkal ugyanis új fejezet nyílt a Habsburg–oszmán diplomáciai kapcsolatok történetében. A „hosszú török háború" lezárása után a bécsi udvar számára a nyugati háború veszélye miatt az oszmánokkal a béke mindenképpeni megtartása volt a cél. Ezzel a keleti diplomácia legfőbb jellemzője az állandóság lett. A Habsburg Birodalom nyugati ellenfeleire, az ott zajló harmincéves háborúra koncentrálta erőit. Ennek megfelelően keleten nem akartak semmiféle „zűrzavart". A magyar határvillongásokat nem nézték jó szemmel, és az ebben résztvevőket többször – persze csak szóban, és az oszmánokkal való „jó barátság" kedvéért – megfeddték. Ez a mozdulatlanság azt az illúziót keltette, hogy a keleti diplomácia kiválóan működik. Ennek megfelelően a Bécsi Udvari Haditanács politikájára, diplomáciájára a változatlanság, a mozdulatlanság volt jellemző. A Haditanács elnökei ebben az időszakban Rambaldo Collalto, Johann Christoph Löbl és Heinrich Schlick voltak. Ugyanakkor Gerard Freiherr von und zu Questenberg 1624 és 1646 között szolgált a Haditanács alelnökeként, és senki sem gondolt arra, hogy előléptesse. Michel d'Asquier pedig

az 1625 és 1663/1664 közötti időszakban volt a keleti nyelvek főtolmácsa. Az ő állandó jelenlétük, valamint a ritka követváltások garantálták az állandóságot és a stabilitást a keleti kapcsolatokban. Ezt a politikát a Schlicket követő elnökök is folytatták, és az 1663–1664. évi nagy hadjáratot leszámítva a visszafoglaló háborúkig nem is volt valós háborús helyzet.

A konstantinápolyi császári állandó követség XVII. századi történetének első követe, Michael Starzer megérkezése után rendszeresen küldött követjelentéseket, tájékoztatta a birodalom döntéshozóit a Porta politikájáról, Konstantinápoly diplomáciai életéről, az ott dolgozó külföldi diplomaták tevékenységéről. Starzer isztambuli jelenléte a Habsburg-udvarnak módot adott arra, hogy nyugati ellenfeleiről is újabb információkat szerezzen be, illetve maga is tájékoztatást nyújthasson esetleges (és általában alkalmi) szövetségeseinek. A császári ágensnek azonban korántsem volt egyszerű dolga. Jelenlétét a konstantinápolyi európai követségek egyáltalán nem kívánták, sőt a velenceiek, a franciák és az angolok továbbra is inkább a vetélytársat, mintsem a lehetséges szövetségest látták benne. Ráadásul az előbb említett három hatalom már olyan előnyökre tett szert Starzerral szemben, amelyek a rezidens számára nehezen behozhatónak bizonyultak. Politikai helyismerettel, folyamatosan működő kapcsolatrendszerrel rendelkeztek, és a követségek sajátságos érdekviszonyok közepette működtek. Ebbe a körbe pedig Starzer nem tudott bejutni, így egyfajta politikai elszigeteltségbe került. Nem sokkal Starzer megérkezése után az Egyesült Tartományok első képviselője, Cornelis de Haga is megjelent Konstantinápolyban. Neki ugyanolyan nehézségekkel kellett szembenéznie, mint Starzernak, mégsem alakulhatott ki szövetség a két „újonc" között. Starzer és Haga politikai érdekei ugyanis homlokegyenest ellenkeztek, és a holland rezidens az idők folyamán a Habsburg portai megbízott legfőbb ellenfelévé vált.

Ebben a korban az európai diplomáciában már mind egyértelműbben kialakult a követi hierarchia. Ennek

legmagasabb fokán az *ambasciatore* állt. Ezt az előkelő címet Konstantinápolyban ekkor még csak a velencei és a francia követ birtokolták. Az *ambasciatoré*t követő *residente* rangot az angol követ, Cornelis de Haga, majd Starzer utódai is megkapták. Starzer azonban még csak a hierarchia legalacsonyabb fokán álló *agente* rangját nyerte el. Az Oszmán Birodalomban az *agenté*t és a *residenté*t ugyanazzal a szóval, a *kapı kehayası* fogalommal jelölték. Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn rendkívüli követ 1649. augusztus 13-i leveléből tudjuk, hogy az akkori állandó követ, Simon Reniger von Reningen már *residente*ként működhetett.

A hivatalos információszerzésben, a Konstantinápolyban tartózkodó császári követ, illetve elsősorban tolmácsai vettek részt. Az 1610 után itt székelő rezidensek az idők folyamán kialakították azt a – többé-kevésbé békésnek nevezhető – kapcsolati hálót, amely biztosította számukra, hogy az oszmán politikai elittel és a Konstantinápolyban tartózkodó többi európai követtel megfelelő viszonyt tartsanak fenn. A császár megbízottai ugyanúgy tárgyaltak a nagyvezírrel, a *kapudánpasá*val vagy a lányok *agá*jával (a hárem vezetője), meglátogatták a holland, az angol és a velencei követet, mint kollégáik. Ők is megünnepelték az – ő szemszögükből nézve – örömteli eseményeket, mint a császár 1641. évi győzelmét a franciák felett. Ahogyan közösen gyászolta Johann Rudolf Schmid a többi követtel II. Ferdinánd király halálát is. 1637. június 13-i, a Haditanácshoz írott levelében Schmid követ beszámolt a II. Ferdinánd császár tiszteletére rendezett gyászmiséről, amelyen minden európai követ, sok követségi alkalmazott, és egyéb keresztény vett részt.

A követek legfontosabb feladata a jelentések küldése volt. A XVI–XVII. században a császári követeknél is kialakult a *dispaccio*-írás gyakorlata. A mindenkori megbízottak általában kéthetente–tizenöt naponta küldték Bécsbe híreiket. Ezek nem követtek teljesen szigorú sémát, de – a velencei jelentésekhez hasonlóan – mégis

bizonyos rendszeresség, egyes témák folyamatos jelenléte, ismétlődése ebben az esetben is megfigyelhető.

A hírek megszerzését, illetve megírását követően a levelet el is kellett juttatni abba az államba, amelynek vezetőjétől a követek megbízásukat nyerték. A XVI. század folyamán a császári követek elsősorban a velencei tengeri utat használták jelentéseik Bécsbe juttatásához, de ezt a gyakorlatot hosszú távon nem lehetett fenntartani, mivel a velenceiek – saját érdekeik végett – rendszeresen felbontották a postát. A XVII. századtól már elsősorban a császári futárok, illetve a követ saját embereinek segítségével továbbították az üzeneteket. Ez nem azt jelentette, hogy a velencei tengeri útvonal megszűnt volna, csak azt, hogy Velencén keresztül – elsősorban az ottani császári követ közvetítésével – ekkor már inkább csak a másod-, illetve harmadpéldányokat küldték, és az eredetit a futárok vitték. A XVII. század első felében Johann Rudolf Schmid állandó követ maga is panaszkodott a velenceiekre, arra, hogy postáját felnyitják: *„Brigido követ úr azt írta nekem Velencéből, hogy szinte minden küldeményem kinyitva érkezik meg hozzá olyan módon, hogy a leveleimet bárki elolvashatja."* Ugyanezt tapasztalta az útvonal másik végén ülő d'Asquier is. Ennek ellenére – a gyorsaság miatt és, mint említettem, a másod- és harmadpéldányok eljuttatására– a XVII. század folyamán végig használták a tengeri útvonalat is, amelynek jelentősége a háborús időszakban újra megnőtt. A császári hivatalos és nem hivatalos információszerzés legfőbb konstantinápolyi koordinátora tehát – akárcsak a velenceieknél – az oda helyezett állandó Habsburg követ volt.

Buda szerepe a Habsburg–oszmán kapcsolatokban

A XVII. századi császári és oszmán diplomáciai ügyintézésnek fontos központjává vált Buda, ahová császári tolmácsok, futárok érkeztek, hogy a Haditanács, illetve a király nevében tárgyalásokat vezessenek, és ahonnan

Buda látképe

*csaus*ok, *müteferriká*k és néha *agá*k indultak a császárvárosba. A város számított az Oszmán Birodalom legnyugatabbi erősségének, az itt székelő legfőbb tisztviselő, a budai *beglerbég* sokkal nagyobb hatalommal rendelkezett, mint a legtöbb rangtársa birodalomszerte. Még inkább így volt ez a zsitvatoroki békekötést követően. A XVII. században a budai pasa és a bécsi udvar, valamint – elsősorban a harmincéves háború miatt

– a magyar nádor közötti levelezés igen intenzív volt. A határkérdés rendezésében csak végső esetben fordultak Konstantinápolyhoz. A magyarországi területek sorsáról Bécsben és Konstantinápolyban, a XVII. század első felében Budán és Kismartonban, majd Buda közvetítésével döntöttek. A két nagyhatalmú partner között azonban fontos és megemlítendő különbség az, hogy abban az időszakban, amíg Esterházy Miklós Magyarország nádoraként (1625–1645) a magyar király megbízásából folyamatosan tárgyalt a mindenkori budai pasával, addig oszmán részről tizenhárom *beglerbég* váltotta egymást. Ennek ellenére, ha mégoly rövid ideig is, de hasonló szellemben és egységes irányelvek figyelembevétele mellett vezették a budai pasák az Oszmán Birodalom, illetve a szultán nyugati politikáját. Tartották magukat azokhoz az elvekhez, amelyeket kinevezésükkor a szultán vagy a nagyvezír számukra előírt, vagy amelyeket egy-egy szultán trónra lépésével, illetve nagyvezír leváltásakor a szinte azonnal útnak indított *csaus*, *müteferrika* stb. hozott számukra. Ezzel párhuzamosan a budai pasáknak volt egy fontos feladatköre, amelyben az ő írásai, jelentései váltak iránymutatóvá Konstantinápolyban: a határvidéken zajló események megítélése és az arra adott válaszok. A mindenkori budai pasának a *szeráj*ba küldött jelentései alapján ítélte meg a szultán és a nagyvezír, valamint az államapparátus egyéb szervei, tisztviselői a magyar határvidék állapotát, politikai eseményeit. Ezek a jelentések szolgáltak kiindulópontként a szultán császárnak, illetve a nagyvezír a Haditanács elnökének címzett leveleihez. A mindenkori konstantinápolyi császári követen pedig a *beglerbég* által jelzett gondokat, panaszokat, határvillongásokat, a sajátjuknak tekintett területek paraszti lakosságának megadóztatását stb. kérték számon. Szerepük fontossága és hatáskörük nagysága miatt a budai pasákat mindig gondos mérlegelést követően választották ki. A XVII. században ez azért is indokolt volt, mert mindkét hatalomnak, így a szultáni *szeráj*nak is fontos volt a nyugati béke fenntartása.

A kiválasztottak közül a legtöbben a budai *beglerbég*ség előtt végigjárták a *szeráj*iskolát, és valamely egyéb, a központi adminisztráción belül betöltött pozíciójukat cserélték fel a tartományvezetői székkel. Az Oszmán Birodalomban ugyanis nem a tartományokból vezetett az út a központ irányába, hanem pont fordítva. A II. Mehmed szultán (1451–1481) törvénykönyvébe foglaltak következtében egy *janicsáraga* szívesen cserélte fel rangját egy *szandzsákbég*i poszttal. A törvénykönyv kimondta: *„a szandzsákbégek rangban a palota [külső részlegének] agái felett állnak."*

A KELETI NYELVEK TOLMÁCSAI

Már volt szó arról, mennyire fontos szerepet játszottak az európai–oszmán kapcsolatokban a jó és megbízható tolmácsok. Ennek jelentőségét a bécsi Haditanács keleti ügyekkel foglalkozó részlege is felismerte. A XVI. században ők is a Konstantinápolyban található keresztény tolmácsokkal dolgoztak, de már ebben az időben kísérletet tettek arra, hogy megbízható, a nyelvben jártas ifjakat képezzenek. A XVII. század első felében minden bizonnyal küldtek ki olyan ifjakat, akik a török nyelv és kultúra megtanulásának, megismerésének szentelték idejüket. A század első felének kísérletei azonban – úgy látszik – nem hoztak sikert, és ez a képzés csak Johann Rudolf Schmid, konstantinápolyi állandó követ (1629–1643) idején indult meg, de még ekkor sem beszélhetünk teljesen kialakult struktúrákról. Ugyanakkor az ő – igen hosszú – követsége alatt megkezdődött a képzési forma kialakítása, illetve stabilizálása. Schmid hazatérte, 1644 után egyre sűrűsödnek a feljegyzések a császári portai tolmácsképzésről, mígnem egy 1652. évi feljegyzésből már egyértelműen tudjuk: a császári diplomácia Konstantinápolyban elkezdte a megbízható ifjak, a *Sprachknabé*k (tolmácstanoncok) taníttatását. 1652-ben ugyanis a Magyar Kamara rendelkezett a volt

Sprachknabe, Ferdinand Heinrich Julius Wogin tartásáról, akit ekkor már a Haditanács keleti ügyekben illetékes tolmácsa mellé rendeltek. Fizetésére a Magyar Kamara utalt ki 30 német tallért. Wogin – a feljegyzések tanúsága szerint – 1644-ben Hermann Czernin von Chudenitz rendkívüli császári követtel érkezett az oszmán fővárosba, és az akkori rezidens, Alexander Greiffenklau von Vollrats házában részesült nyelvi képzésben. Egy török *hodzsa*, azaz tanító oktatta. A *Sprachknabék* képzésére átlagosan 100 dukátot számoltak. A század folyamán a tolmácstanoncokat folyamatosan képezték, egyszerre általában két-három ifjú tartózkodott a mindenkori állandó követ mellett, és mindannyian a követ asztalánál étkeztek, így bérükből saját ellátásukra (élelem, lakhatás) nem kellett feltétlenül fordítaniuk. Azok, akiknek volt családjuk Konstantinápolyban, ott, akiknek nem, azok a követ házában laktak. Arról, hogy a képzési forma kialakításának volt köze a velencei, illetve a majd hamarosan kialakuló francia rendszerhez, jól szemlélteti az a tény, hogy Marc'Antonio Mamucca della Torre, amikor 1685. január 15-én kérvényezte, hogy fiát, Leopoldot vegyék fel a tolmácstanoncok közé, a következőkkel érvelt: *„Azoknál a keresztény hercegeknél, akik szövetségben vannak a Portával – amint azt a velenceiek és a franciák teszik – úgy szokás, hogy tolmácsaik fiait giovani della lingua-ként [„a nyelv fiataljai”] igen zsenge korban felveszik annak érdekében, hogy azok ne szolgáljanak más herceget.”* Fia képzését azonban nemcsak annak nyelvérzéke és -tudása (a büszke apa szerint tíz éves korára a fiú már négy nyelvet tudott), hanem olyan okból is ajánlotta Mamucca, hogy így egy jól képzett, hű, katolikus tolmáccsal rendelkezik majd a császár. Miután a tolmácstanoncok képesítést szereztek, néhányan közülük Konstantinápolyban maradtak, míg mások – így például Wogin is – hazatértek és a Haditanácsban kamatoztatták tudásukat, vagy valamely fontosabb végvárban tevékenykedtek. A Haditanácsban elsősorban a főtolmács munkáját segítették. Itt tevékenykedett a fentebb

már említett Ferdinand Heinrich Julius Wogin egészen 1694 novemberében bekövetkezett haláláig. A végvárakat tekintve csak a jelentősebbeknek volt az Udvari Kamara által fizetett, és a Haditanács felügyelete alá tartozó tolmácsa. Ilyen volt Győr, ahol Zemper 1678. évi leváltását követően Johann Heinrich Boringert vették fel. A konstantinápolyi követség tolmácsait – mint fentebb szó volt róla – ebben az időszakban a követ házában, egy jól tudó tolmács és/vagy egy török *hodzsa* képezte. Miután „tolmácstanoncként" bizonyították rátermettségüket, vagy a császárvárosba kerültek, vagy megmaradtak a követségen.

1637-ben Johann Rudolf Schmid és Michel d'Asquier azt javasolták, hogy hívják meg a német származású, gyermekként fogságba került Ibrahim *efendi*t Bécsbe, és állítsanak fel olyan akadémiát, amelyben tehetséges gyerekeket tanítanak keleti nyelvekre. Elképzelésük az volt, hogy a tanoncok csak a honi képzés lezárása után kerülnének Konstantinápolyba, a követ házába. Itt a követ első tolmácsa (akkoriban ezt a posztot a kopt származású Josephus Barbatus [Josepho Barbato] töltötte be) képezné tovább őket. Bár az elképzelés akkor nem valósult meg, az nem merült feledésbe. Ezt tanúsítja, hogy 1674. október 18-án I. Lipót császár (a tolmács saját kérésére) parancsot adott Johann Baptist Podestànak: szervezze meg a Keleti Nyelvek Kollégiumát Bécsben. Podestà római, a *Sacra Congregatione de Propaganda Fide* (a Hitterjesztés Szent Kongregációja) Kollégiumában elvégzett tanulmányait követően, 1669. május 21-én állt az udvar, illetve a Haditanács szolgálatába. 1674-ben – a parancsnak megfelelően – létrehozta az első keleti nyelvek kollégiumot, ahol a visszafoglaló háborúk idejében tevékenykedő tolmácsok közül hárman is tanultak: Johann Adam Lachewiz, Bartholomeus Huber és Heinrich Christoph Schwegler. 1681-ben Podestà még mindig kérte az első kollégium megtartását követően neki járó pénzösszeget, 442 forintot és 30 krajcárt, amely összeg követelésének jogosságát az Udvari Hadi Fizető-

mesteri Hivatal *(Hofkriegszahlamt)* is elismerte. 1686. április 22-én Podestà azzal a kéréssel és egyben javaslattal fordult a császárhoz, hogy újra szeretne egy keleti nyelvek kollégiumot szervezni. Beadványában részletesen leírta, miért is tartja fontosnak, hogy a tolmácsokat azt megelőzően már keleti nyelvek oktatásában részesítsék, mielőtt azok kikerülnének Konstantinápolyba, a követ házába. Elsőként azt javasolta, hogy olyan diákok kerüljenek a kollégiumba, akik már az egyetem más kollégiumában is folytattak tanulmányokat, és így az egyéb tudományterületek valamelyikén bizonyos jártasságot szereztek. Ennek az az előnye is meglett volna, hogy a leendő tolmácsok a Habsburg-ház uralma alatt álló területek valamelyikéről származtak volna, így minden bizonnyal nagyobb hűséggel viseltetnek az udvar iránt, mint a Konstantinápolyban szerződtetett, keresztény, de oszmán alattvalók. Ráadásul ebben Podestà olyan hasznot is látni vélt, hogy addig, amíg a tanoncok a kollégiumba járnak, nem kell nekik bért fizetni. Amikor pedig már kiderült róluk, hogy melyikőjük tehetséges és ki képes a szolgálat ellátására, csak akkor kell eldönteni, hogy fizetnek-e nekik vagy sem. Így kiküszöbölhető lenne az, hogy olyan tolmácstanoncokat vegyen fel a Haditanács, akikről később kiderül, hogy nem alkalmasak e nehéz és fárasztó feladatkörre – ez a jelenség nem volt példa nélküli. Podestà ismerte Pantaleone Cleronomét, a tehetséges tolmács Giorgio Cleronome testvérét, akinek igen nagy nehézséget jelentett egy-egy korabeli török nyelven íródott levél lefordítása.

Podestà azt is leírta, hogy miért tartja fontosnak ezt az előzetes képzést: a már említett oszmánli nyelv tanulása ugyanis egyáltalán nem tartozik az egyszerű feladatok közé. Ennek elsődleges okát abban látja, hogy esetleges a magánhangzók jelölése, így egy-egy szó olvasatában a jelölt nem lehet biztos, csak ha már hallotta azt a szót, illetve sokat segít a szövegkörnyezet is ebben. Mindehhez járul, hogy az irodalmi nyelv ismerete szükséges ahhoz, hogy erre a tanonc egyáltalán képes lehessen,

amely tudás megszerzéséhez azonban három, az arab, a perzsa és a török nyelvben is jártasságot kell szereznie. A három nyelv ismeretének szükségessége, de ennél is inkább az a tény, hogy egy szó jelentését sokszor csak a szövegkörnyezet adja meg, arra engedték következtetni Podestàt, hogy nem lehet sikeres annak a tolmácstanoncnak a nevelése, akit nyelvismeret nélkül a Habsburg-ház uralma alatt álló területek valamelyikéről kiküldenek a konstantinápolyi császári követ házába. Saját kollégiumának fontosságát hangoztatandó, Podestà azzal indokolta kijelentését, hogy a török *hodzsa* nem lehet képes arra, hogy az egyes szavak, illetve a szavak jelentésárnyalatai közötti különbségeket elmagyarázza. A tanító rámutatott arra is, hogy az 1674-ben indított kollégiumában tanuló diákok közül a Haditanács hármat is alkalmazásába vett. Közülük Johann Adam Lachewiz esetében azt is megadta Podestà, hogy négy éven keresztül, tehát minden bizonnyal 1674 és 1678 között tanult nála, és ezt követően küldték csak el Konstantinápolyba, a császári rezidens mellé, hogy az addig könyvekből tanult nyelvet a gyakorlatban csiszolgathassa. Podestà azzal is teljes mértékben tisztában volt, hogy nem elegendő, ha a diákok sokat tesznek saját képzésük érdekében, de a tanárnak is mindent meg kell tennie, hogy diákjainak ehhez a nehéz feladathoz segítséget nyújtson. Elengedhetetlennek tartotta, hogy a szükséges nyelvtani gyakorlókönyvek és lexikonok hiányában a tanár a maga könyvtárát megnyissa a diákok számára, sőt azt is, hogy – amíg nem talál gazdag támogatókra – valamiféle kisebb, kevésbé díszes kivitelezésben, de minden diák számára nyomtatott segédletet készíttessen. Az udvar felismerte a Podestà javaslatában, illetve kísérletében rejlő lehetőségeket, így 1689. február 25-én a második szeminárium is elindulhatott. 1691-től Podestà címzése: a keleti nyelvek professzora *(Professor der orientalischen Sprachen)*. Az általa alapított kollégiumból jött létre 1754-ben a *„K.k. Akademie der Orientalischen Sprachen”*. Podestà több, keleti nyelvekkel, történelemmel foglalkozó munkát ha-

gyott hátra. A második szemináriumban tanult Wolfgang Zacharias Cantig és Lukas Franz Jagelsky, akiket 1693. június 4-én vettek fel tolmácsnak. Felvételüknél szerepet játszott az Udvari Kamara 1693. június 22-i javaslata, amelynek értelmében az örökös tartományok fiataljai közül származó tolmácsokat kell alkalmazni. Ennél is többet nyomhatott azonban a latban, hogy Cantigot és Jagelskyt már – Podestà javaslatára és módszereivel – le is vizsgáztatták. A XVIII. századtól a hivatalok elnyerésénél teljesen bevettnek számító gyakorlat a XVII. század végén még nem volt szokás. Így Cantig és Jagelsky vizsgáztatását igen előremutató jelenségként értékelhetjük. Képességeik kipróbálására olyan török leveleket kaptak, amelyeket az Udvari Haditanács Kancelláriájában a tapasztalt tolmácsok már lefordítottak. Jagelskynek tilos volt segédkönyveket használni, Cantig engedélyt kapott erre. A Magyar Kamara iratai között fennmaradt feljegyzés szerint, a fordítás jól sikerült, *„a mondott leveleket lefordították, és azok fordítása az eredetivel* [ti. a tapasztalt tolmácsok fordításával] *nagymértékben egyezett."*

Ettől kezdve folyamatosan képezték a keleti nyelvek tolmácsait Bécsben, akik ezt követően az Oszmán Birodalomban és a Haditanács mellett teljesítettek szolgálatot.

A bécsi császári főtolmácsok

A Haditanácsban régóta dolgoztak tolmácsok. A XVII. századtól kezdve azonban munkájukat az úgynevezett császári főtolmács irányította. Ebben az időszakban a francia származású Michel d'Asquier töltötte be ezt a posztot, aki 1598-ban született Marseille-ben, és anyanyelvén túl tudott törökül, olaszul és latinul is. 1617-től szolgált Bécsben, és 1625-től volt főtolmács a Haditanácsnál. Ettől kezdve egészen 1663/1664-ig d'Asquier birtokolta ezt a rangot. Valószínű, hogy szülővárosában, Marseille-ben az ottani kereskedőktől tanult meg törö-

kül. Az ambiciózus fiatalember, aki a korabeli diplomácia nyelveit és a törököt is beszélte, felemelkedése minden bizonnyal Johann Jakob Kurz von Senftenau rendkívüli császári követ 1623. évi tevékenységével függött össze, de ennek mikéntjét még nem sikerült feltárni. D'Asquier nyelvtudása és kapcsolatai révén egyre nagyobb jelentőségre tett szert a Haditanácsban, így érhette el hamarosan a főtolmácsi rangot is. A XVII. század közepi oszmán háború idején azonban – amikor azzal vádolták, hogy nem tölti be azt a funkciót, amellyel megbízták – felmentették tisztségéből, helyére pedig a szintén francia származású François Mesgnien de Meninski került.

D'Asquier tevékenységének jelentősége abban állt, hogy szolgálata idején a császári főtolmácsnak egyre sokrétűbbé vált a feladata: az udvari hivatalok sokszor kérték véleményét, állásfoglalását török ügyekben, és jó szolgálatot tett olyankor, ha a szultán vagy a budai pasa küldötte Bécsben tartózkodott. Ennél is fontosabb, hogy az oszmán földön működő állandó követhez neki volt joga futárt küldeni, akiknek munkájáért, fizetéséért, megbízhatóságáért ő felelt. A diplomáciai levelezésen túl ő fogalmazta meg a követutasításokat és az ő feladata volt a követség, a futárok és a tolmácsok pénzügyeinek felügyelete is. D'Asquier-nek és utódjának is feladata volt, hogy a „titkos levelezők" munkáját felügyelje, koordinálja, és ő tartotta a kapcsolatot a mindenkori követtel is. Ebből következik, hogy a rejtjelezett levelek a császári és a haditanácsi utasításokkal tőle indultak és hozzá érkeztek be. A mellette dolgozó tolmácsok, írnokok kódolták és dekódolták a beküldött jelentéseket, így d'Asquier is, Meninski is hatalommal bírt. Egyrészt ismerték a keleti ügyekben használatos kódot, másrészt viszont – mivel a jelentésekből kivonatokat *(Extrakt, estratto)* készítettek – megszűrték a beérkező híreket. Emiatt oszmán ügyekben jelentős befolyással rendelkeztek.

A keleti ügyek szempontjából komoly és felelősségteljes munka hárult a XVII. századi másik francia származású császári főtolmácsra, François Mesgnien de

Meninskire is. A visszafoglaló háborúk idején is tevékenykedő Meninski 1620-ban született Lotharingiában. Tanulmányait Rómában végezte, és itt minden bizonnyal már foglalkozott keleti nyelvekkel, illetve ilyen jellegű stúdiumokkal. Innen 1647-ben Lengyelországba utazott, ahol 1653-ban azzal a feladattal bízták meg, hogy Bieganowski követet kísérje el az Oszmán Birodalomba. 1656-ig maradt Konstantinápolyban, ahol megtanulta, illetve tökéletesítette a nyelvet, alaposabban megismerte a kultúrát. Ezután visszatért Varsóba és a török ügyekkel foglalkozott. 1657-ben ismét a szultánhoz küldték, és innen került 1661-ben Bécsbe, ahol 1662. január 18-án – mint császári tanácsos és tolmács – I. Lipót szolgálatába állt. Éves bére ekkor 100 forint volt, amelynek felét a Magyar Kamara állta.

Az 1663/1664-es háborút követően sok feladata adódott a Walter von Leslie-féle követség mellett. A haditanácsos, Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn (1629 és 1643 között maga is konstantinápolyi rezidens volt) Meninskit bízta meg, hogy a két követség ünnepélyes kicserélését előkészítse. Ennek érdekében május derekán Budára küldték. 1666. július 15-én Meninski feladata lett, hogy az új budai *beglerbég*, Dzserráh Kászim pasa üdvözlésére követséget vezessen, egy évvel később újra Budán volt. 1668 decemberében egy arany láncot, valamint 300 forintot kapott a császártól, mivel nemcsak a keleti, de a lengyel és a Birodalmi Kamarára tartozó ügyekben is nagy szolgálatokat tett az uralkodónak. 1669-ben Jeruzsálemben és Szíriában utazgatott, és csak 1671-ben tért vissza Bécsbe. A hazafele vezető úton megállt Budán, ahol megismerkedett a török világutazóval, Evlija Cselebivel. 1680-ban kiadta élete fő művét, a *Thesauri Linguarum Orientalum Turcicae, Persicae, Arabicae* című munkáját, amelyet az uralkodónak, I. Lipótnak ajánlott. Ekkor három kötetet adtak ki, a negyedik csak 1687-ben látott napvilágot. A Bécs melletti Roßauban (ma Bécs egyik elővárosa) nyomtatták; az akkori Európában egyedülálló módon: arab karakterkészlettel.

A speciális arab betűket Johannes Lobminger nürnbergi betűöntő készítette. 1683-ban a nyomda, a betűkészlet, sőt, az addig kinyomtatott szótárak nagyobb része is tűzvész áldozatai lettek. 1686-ban Meninski haditanácsosi rangot kapott. 1689-ben pedig követte az Augsburgba utazó császári udvart. A '90-es évek elején súlyos betegségen esett át. Felgyógyulására olyan kevés reményt láttak, hogy Johann Baptist Podestà már kérte a főtolmácsi állást. Meninski azonban visszanyerte egészségét, és 1695-ben engedélyt kért, hogy Rómába utazhasson. Indulását azonban – elsősorban anyagi okok miatt – 1697-ig halogatta, majd 1698. március 17. és szeptember 9. között elhunyt. Felesége, Susanna Victoria férje után özvegyi járulékként 375 forintot kapott a Haditanácstól. Meninski kapcsolatban állt minden hivatalos, és a legtöbb nem hivatalos úton Konstantinápolyba küldött tolmáccsal, futárral, követtel és – 1684-ig – természetesen a titkos levelezőkkel is.

A császári tolmácsok a XVII. század végén

A visszafoglaló háborúkat megelőzően Konstantinápolyban három jelentősebb tolmács működött: Marc'Antonio Mamucca della Torre, Giorgio Cleronome (mh. 1696. szeptember és 1697. március között) és Janaki Porphyrita. Mellettük tevékenykedett még Johann Heinrich Boringer, Johann Adam Lachewiz, Giorgio Ridolfi d'Aleppino (mh. 1681. június–november) és Pantaleone Cleronome (Girogio testvére, mh. 1691. január–február). „Tolmácstanoncként" Bartholomeus Huber (1688 májusában fogságba esett), Heinrich Christoph Schwegler, valamint Christian Esaid Pezelli (mh. 1683 végén) működött. Amikor 1683–1684-ben a Szent Liga háborút indított az Oszmán Birodalom ellen, az összes tolmácsot visszahívták Bécsbe. Az idők folyamán többen közülük elhunytak, míg mások helyére újoncokat vettek fel: Leopold Mamucca della Torrét 1684. január 1-jén, Petrus Dabba

de Sumagnit 1684. március 14-én, Christoph Mamucca della Torrét 1686. február 10-én, Giuseppe d'Az(z) ariát 1686-ban, Michael Tallmannt és Alvise Woldét 1691. augusztus 9-én, Wolfgang Zacharias Cantigot és Lucas Franz Jagelskyt 1693. június 4-én, végül Lucas Michalowitzot 1699 februárjában.

A visszafoglaló háborúkat megelőző időszakban Mamuccán, Cleronomén és Porphyritán kívül is számos tolmács tevékenykedett Konstantinápolyban. Amikor azonban 1682/1683-ban kénytelenek voltak elhagyni az oszmán fővárost, és Kara Musztafa seregei előtt vagy azokkal együtt Bécs alá érkeztek, a Haditanács nem tudott nekik újra konstantinápolyi állást adni. Ezeknek a tolmácsoknak így elsősorban a háborús időszakban nagy számban Bécsbe érkező rabok, valamint 1688/89-től az oszmán követség mellett adtak feladatokat; egyesek a végvárakban és a mezei seregnél teljesítettek szolgálatot. Ennek oka kettős volt: nyelvtudásuk mellett a Haditanácsnál fellépő „káderhiány" is indokolta ezt a lépést, mivel nem voltak olyan, alacsonyabb rangú alkalmazottai, akikre ezeket a feladatokat rábízhatta volna.

A tolmácsok minden bizonnyal tartották a kapcsolatot egymással, illetve figyelemmel kísérték a többiek pályafutását. Tudták, hogy a korábbi társak hová, melyik várba, melyik csapattesthez kerültek, ki szolgált Bécsben. Tudták azt is, hogy egy-egy útjukért milyen fizetés járt vagy járt volna nekik. Amikor pedig az Udvari Fizetőmesteri Hivatal *(Hofzahlamt)* ezt az összeget nem bocsátotta rendelkezésükre, *supplicatió*jukban sokszor jelezték, hogy tudják, milyen pénzek járnak nekik, és azt is, hogy melyik társuknak, mikor, milyen összeget fizetett ki a hivatal. Heinrich Christoph Schweglert például, miután Konstantinápolyból visszatért, a Haditanács a Kanizsa környéki csapattestekhez helyezte. Így szolgált Horvátországban is, de jelen volt Kanizsa körülzárásakor, amikor is 134 napot töltött el a császári táborban. Erre vonatkozóan kérte, hogy – mivel ráadásul ez az időszak télre esett – megnövekedett költségeit a Kamara térítse

meg. Leírta, hogy tisztában van azzal, hogy a tolmácsoknak a rendes bérükön felül nem szokás – ellentétben a futárokkal – lovaglási vagy szállítási díjat fizetni, mivel azonban már volt rá példa, hiszen a Bécs környékén tartózkodó oszmán követség mellett működő Johann Adam Lachewiznek is napi 6 forintot fizettek, kéri, hogy vele is tegyék ezt meg. Ugyanígy tudták Janaki Porphyrita és Giorgio Cleronome, hogy – bár nekik már két éve nem fizettek bért – korábbi konstantinápolyi társuk, az akkor már évek óta Bécsben tartózkodó Marc'Antonio Mamucca della Torre megkapta fizetését. Kérték, hogy nekik is küldjék meg.

Békeidőben a tolmácsok által lefordítottakat vagy ők maguk, vagy a követségi írnokok vetették papírra. Amíg azonban az üzenet nem érkezett meg Bécsbe, semmilyen értékkel nem bírt a császári udvar, illetve később a császári hadvězetés számára. A levelek biztonságos eljuttatásában fontos szerepet játszottak a császári futárok.

Egy kivételes karrier:
Marc'Antonio Mamucca della Torre

A visszafoglaló háborúk idején aktívan tevékenykedő császári tolmácsok közül Marc'Antonio Mamucca della Torre szolgált a legrégebb óta Konstantinápolyban. (Maga a Mamucca név felvet néhány érdekességet. A *mamucca* szó jelentése: házi manók, akik Messina közelében, Castroreale környékén élnek. Jellemző tulajdonságuk, hogy elrejtik a házban lévő tárgyakat. Néha embereket is célba vesznek és állhatatosan törekszenek arra, hogy az illetőt lakhelye megváltoztatására kényszerítsék. Ez ellen védekezni csak úgy lehet, ha a legnagyobb közömbösséggel fordul az illető a mamuccák felé. Marc'Antonio bevallása szerint a családja Messina környékéről származott.)

A tolmács 1635-ben vagy 1636-ban született Híoszon, felmenői között mindkét ágon jelentős ősökkel büszkélkedhetett. Apja, Pantaleone Mamucca famíliája Messinából

származott, onnan kerültek Híosz szigetére. Rokoni kapcsolat fűzte őket a szigetvilágból származó két híres családhoz: a Giustinianikhoz és a Canatcuzenókhoz. 1262-ben hagyta el a híoszi Mamuccák őse Messinát, és VIII. Paleologosz Mihály bizánci uralkodó (1258–1282) udvarában szolgált, a bizánci flotta főparancsnoki rangjáig vitte. Ekkor települt át a család Híoszra, ahol az évszázadok folyamán az egyik legbefolyásosabb nemzetséggé váltak, amelynek tagjai többször töltötték be a sziget kormányzójának posztját.

Az admirális felesége, egy előkelő genovai család sarja hozta házasságába a *della Torre* nevet, amelyet a férj, illetve kettejük fiúgyermeke, Niccolò Mamucca még nem vettek fel. Niccolò fia, Giovanni, aki 1370-ben a bizánci császárnál járt követségben, kezdte használni a della Torrét családi utónévként. Ezután Antonio, majd fia, Theodoro, illetve az ő fia, Giorgio következett a család élén. Giovanni (II.) Mamucca della Torre spanyol szolgálatban állt, 1574-ben oklevelet kapott II. Fülöp (1556–1598) spanyol királytól, amelyben *„nobilis et magnificus”*-ként említi őt az uralkodó. Az ő fia, Michele Mamucca a genovai Giustiniani családból származó Girolamát vette feleségül, és Híosz régenseként működött. Házasságukból két fiúgyermek született. Giorgio (II.) Mamucca apja régensi funkcióját vette át. A másik fiú, Pantaleone Mamucca, Marc'Antonio apja, Niccolò Borisi di Capo d'Istria lányát, Ceciliát vette feleségül. Fiúk, Marc'Antonio Mamucca della Torre tehát görög és itáliai ősökkel büszkélkedhetett.

Marc'Antonio Mamucca della Torrét a volt konstantinápolyi állandó, akkori rendkívüli császári követ, Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn vette császári szolgálatba, 1649–1650-ben. Saját bevallása szerint tudott latinul, olaszul, franciául, görögül, horvátul, arabul, perzsául, törökül és németül. Ezek közül levelezésében a latin, az olasz, az arab, a perzsa, a török és a német nyelvekben való jártassága bizonyítást is nyert. Tolmácsi kinevezése 1656. szeptember 23-án kelt, addig „tolmácstanoncként” *(Sprachknabe)* alkalmazták. Ebben az időszakban az akkori portai rezidens, Simon Reniger von Reningen első

tolmácsa, Georg Hausch tanította. Ettől kezdve Mamucca „igazi" tolmácsként szolgált, és folyamatosan lépett előre a ranglétrán. 1659-ben őt rendelték ki a császári *internuncius*, Augustin von Mayerberg (aki Konstantinápolyból Moszkvába utazott tovább) mellé, aki nagyon elégedett volt munkájával. Amikor pedig a császári szolgálatban tevékenykedő Panayoti Nicoussios Mamonas portai főtolmácsi rangot nyert, Mamucca vette át az ő szerepét a konstantinápolyi követségen.

Az 1663–1664. évi oszmán hadjárat idején Köprülüzáde Fázil Ahmed pasa nagyvezír az állandó követet, Renigert, a rendkívüli megbízottat, Johann Goest, és alkalmazottaikat, kísértük tagjait magával vitte magyarországi táborába. Közöttük volt Marc'Antonio, aki Budáig jutott. Itt a Renigertől kapott kód segítségével az oszmán csapatok mozgásáról levelezett a Haditanáccsal. Amikor kémkedés vádjával letartóztatták, csak nehezen menekült meg. A tőle szerzett hírekről, illetve azok értékéről nem sokat tudunk, mindenesetre jelzésértékű, hogy 1664. január 14-én a Regensburgban tartózkodó császár évi 400 tallérra emelte Mamucca bérét, amelynek folyósítását a Haditanács 1665-ben még mindig csak kérvényezte az Udvari Kamaránál.

Mamuccát a kémkedési ügyet követően – saját biztonsága érdekében – Reniger visszaküldte Konstantinápolyba. (!) 1665-ben I. Lipót megbízásából Walter von Leslie gróf a szultáni fővárosba utazott, hogy a békekötést követő szokásos ünnepélyes követváltás megtörténhessen. Leslie tolmácsául Mamuccát nevezte ki a császár, és – amikor a követség 1665-ben visszatért az Oszmán Birodalomból – Marc'Antonio is Bécsbe érkezett. Ezt és a következő évet a császárvárosban töltötte, majd 1666. június 8-án a Konstantinápolyban elhunyt Hartmann Wider helyére ismét az oszmán fővárosba küldték. Mielőtt visszatért volna keletre, újra megemelték bérét, így már évi 1000, 1668-tól pedig évi 1200 forintot kapott.

Ezt követően egészen 1683-ig az Oszmán Birodalomban tevékenykedett. 1675-ben megnősült, Simeone Tarsia lányát, Giustiniát vette feleségül, így rokonságba került a velenceiek

portai főtolmácsával, Tommaso Tarsiával. Házasságából összesen négy olyan gyermek született, akik megérték a felnőttkort. A legidősebb, a fiatalon meghalt Leopold apja nyomdokait követte, majd 1701 és 1703 között konstantinápolyi császári rezidensként működött. Christoph is „tolmácstanoncként" kezdte, és a háború vége után magas karriert futott be. Felesége Egon von Khuen lánya, Maria Judith volt. Marc'Antonio idősebbik lánya, Victoria a szász birodalmi herceghez, Carl Christoph von Wassdorfhoz ment nőül. Maria pedig előbb a fiatalon elhunyt, erdélyi nemesi famíliából származó Kálnoky Ádám, majd a havasalföldi fejedelem, Constantin Brancoveanu felesége lett.

1676-ban Johann Christoph von Kindsberg követ „kölcsönadta" tolmácsát a Keleti Kereskedelmi Társaságnak, így Mamuccának alkalma nyílt alaposabban megismerkedni a későbbi követtel, akkori konzullal, Georg Christoph von Kunizcal. 1678–1679-ben pedig a Szilisztrában tartózkodó nagyvezír táborába küldte őt Kindsberg, míg maga a szultán mellett maradt, Edirnében. Ezalatt az idő alatt, illetve amikor az oszmánok európai fővárosába visszatért, mindent megtett azért, hogy a „magyarországi rebellisek" dolgait kifürkéssze, ezekről a követnek, illetve az ő közvetítésével a Haditanácsnak jelentéseket küldjön. A rebellisek tevékenysége mellett a határvidéken működő *bég*eket is figyelte, a nagyvezír táborában folyó tanácskozásokról gyűjtött be információkat, de igyekezett a követ és a Haditanács számára minél többet megszerezni a franciák, a bujdosók, az erdélyiek, az oroszok és a lengyelek levelezéséből. Az ekkor Konstantinápolyba érkező lengyel követség munkáját ugyanakkor segítette. Szerepet játszott abban, hogy a Teleki Mihály és a francia érdekek ellen szervezkedő erdélyi nemeseket, közöttük Csáky Lászlót, akiket a Héttoronyba zártak, kiszabadítsák. Kuniz alatt is szolgált, akit – mint említettem – a Keleti Kereskedelmi Társaságnál eltöltött idő folyamán alaposan megismerhetett. Az állandó követ, Carl Terlingo de Guzmán halálát követően az utódnak nagyon gyorsan útra kellett kelnie, így nem maradt idő arra, hogy az Oszmán Birodalomban

követváltáskor szokásos díszes ajándékokat magával vihesse. Félő volt, hogy audienciája sokáig elhúzódhat, ami – a béke meghosszabbítása ügyében folyó tárgyalások miatt – nem lett volna szerencsés. Mamucca közbenjárása is segítette abban, hogy megérkezését követően hamarosan fogadta a nagyvezír, majd a szultán.

1683 tavaszán, amikor az oszmán seregek Bécs ellen indultak, Mamucca Kuniz kíséretében maradt. Caprara *internuncius* még Konstantinápolyban adott neki egy lovat, és megígérte, hogy – hűséges szolgálatáért cserébe – segít abban, hogy fiait felvegyék „tolmácstanoncnak". Marc'Antonio Kuniz mellett maradt, így a császárváros ostroma idején az oszmán táborban volt. Amikor a császári és a lengyel sereg elűzte Kara Musztafát és csapatait, Sobieski katonái rátámadtak Mamuccára, mivel – öltözete alapján – pasának nézték. Saját bevallása szerint, Lubomirski hercegnek köszönhette életét. Amint a Linzben tartózkodó császári udvarba ment, jelezte: fél attól, hogy – amennyiben visszatérne az Oszmán Birodalomba – kémnek tekintenék, és így minden bizonnyal fel is akasztanák. Az október 22-i császári konferencián még szó esett arról, hogy Porphyritán és Cleronomén túl Mamuccát is visszaküldik Konstantinápolyba, de később erről letettek, a tolmács Bécsben maradt, ahol a Haditanács munkájában vett részt. Itt több feladat is hárult rá. Ő fordította le a budai pasától (1686-ig), a mindenkori magyarországi hadvezértől *(szeraszker/szerdár)* és a perzsa *sah*tól érkezett levelek jelentősebb részét.

Marc'Antonio Mamucca della Torre azonban egy ennél sokkal fontosabb feladatot is ellátott. Még 1684-ben, amikor a császári udvar Linzben időzött, megbízatást kapott arra, hogy a „titkos levelezők" kallódó, elhaló – de mindvégig fennálló, jobban-rosszabbul működő – hálózatának újjászervezésében részt vegyen. Tevékenységéről később pontosabb képet adok majd, de itt jegyzem meg, hogy az általa működtetett információs hálózat egészen 1698-ig, az első béketárgyalások megindulásáig fennállt és általában havi (néha kétheti) rendszerességgel érkeztek a jelentések. Életrajzírója művéből is kiderült, hogy Mamucca

igen kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett, hiszen Lodinak sikerült bebizonyítania, hogy a tolmács a budai titkos levelező, Marko Radiwowitz, az angol és holland portai követek, követségi alkalmazottak, konzulok, a genovaiak, a lengyelek, a moszkvaiak, illetve a franciák jóindulatát is élvezte, munkájukban néha segítséget nyújtott. Johann Christoph von Kindsberg akkori konstantinápolyi állandó követ 1673-ban így jellemezte: *„Igazából, Uram, ő angyal és ördög egyszerre, mivel képes ugyanakkor a törökök és a keresztények igényeinek is megfelelni."*

Amíg Mamucca Bécsben mindent megtett, hogy ne kelljen visszautaznia Konstantinápolyba, – Caprara ígéretének megfelelően – fiait, Leopoldot és Christophot felvették a „tolmácstanoncok" közé. Mindketten Konstantinápolyban vállaltak szolgálatot, és egészen a visszafoglaló háborúk végéig ott tartózkodnak. Szinte biztos, hogy a „titkos levelek" egy része tőlük származott. Marc'Antonio 1687-ben, I. József magyar királlyá koronázása alkalmából a pozsonyi országgyűlésen magyar nemességet is kapott. Pozsonyban összesen három hónapot töltött el. Ezalatt az idő alatt folyamatosan fordított oszmánli nyelvű leveleket, és az ő gondjaira bízták azt az *agát* is, aki Eger átadásának körülményeit érkezett megtárgyalni a városba. Mamucca saját kávéjával és sörbetjével vendégelte meg a törököt, és annak kérdésére, miszerint a császár fizetne-e neki 1000 dukátot a vár átadásáért a tolmács csak annyit válaszolt, hogy nagyon valószínűnek tartaná, hogyha a felettesei értesülnének arról, hogy a tárgyalásokon alkut akart kötni, egy fejjel hamarosan alacsonyabb lenne. Az Udvari Kamara és hivatalai is fontosnak tartották Mamucca tevékenységét, ezért fizették ki neki az ínséges időkben is ezt a 300 forintnyi összeget. Marc'Antonio közbenjárt I. Lipótnál Agostino Carlo Mamucca érdekében, és sikerült elintéznie, hogy rokona 1690. szeptember 4-én elnyerje a biers-i Szűz Mária apátság apáti méltóságát. A visszafoglaló háborúk lezárása után, 1701. március 1-jén Marc'Antonio Mamucca della Torre, valamint fiai és leányai elnyerték a Német-római Birodalom grófi rangját.

Mamucca még 1683. december 22-én császári tanácsosi rangot kapott, amelynek használatára 1689. április 6-án a Haditanács ismételten felszólította a Kamarát. Ettől az időtől kezdve keleti ügyekben szakértőnek számított. Ezt jelzi az is, hogy az újonnan kinevezendő tolmácsok esetében a császári főtolmács, François Mesgnien de Meninski véleménye mellett Mamuccáét is kikérték, és szerepe volt akkor is, ha tárgyalásba bocsátkoztak az 1688 után Bécsben, illetve annak környékén tartózkodó oszmán követséggel. 1692-től többször is császári főtolmácsnak címzik, holott e rangot valójában csak 1698 novemberében, Mesgnien de Meninski halála után nyerte el. 1699 júliusában pedig a Haditanács is felvette tagjai közé.

Belgrád ostromát követően a császári seregek elfogták a várat védő pasát, akit Mamuccának kellett felügyelnie, illetve ő gondoskodott tartásáról is. 1688-tól egészen 1691-ig „élvezte" a várparancsnok a tolmács vendégszeretetét. Az ehhez szükséges összeget az Udvari Kamarának kellett előteremtenie és kiutalnia Mamucca számára, de ez is – akárcsak az egyéb, fontos pénzügyek – akadozott. Marc'Antonio többször fordult a Kamarához azzal a kéréssel, hogy térítsék meg neki erre fordított költségeit. 1691. március 3-án Mamucca császári parancsot kapott, hogy a nála „vendégeskedő" pasát szállítsa át Bécsújhelyre, és *„ott arra a helyre kerüljön, ahol korábban Zrínyi és Frangepán volt fogságban"*.

Amikor az első komolyabb császári béketárgyalásokról szó esett, az angolokat kérték fel közvetítőnek. Ennek megfelelően utazott Konstantinápolyba John Paget, akinek megbízatása az volt, hogy fürkéssze ki a Porta békére való hajlandóságát. Pagetet a császári tolmács, a titkos levelezők tevékenységének összefogója, Marc'Antonio Mamucca della Torre is elkísérte az oszmán fővárosba. Ezzel igen nagy kockázatot vállalt, hiszen korábbi tevékenységéért a *szeráj* nem viseltetett iránta jó szándékkal. Mamucca azonban a korábban általa koordinált tevékenységet maga is kipróbálta, és a kémjelentéses kötetekben az 1696. és 1697. évből több, a tolmács kezétől született jelentés maradt ránk. Mamucca

utazásának egyik fő oka lehetett az is, hogy fiai, Leopold és Christoph a háború megindulása óta oszmán földön tartózkodtak. Az eddigi adatok alapján nagyon valószínű, hogy Marc'Antonio Mamucca 1697 októberében tért vissza Bécsbe, mivel október 26-i, a császárhoz és Kinskyhez címzett levelében már azt írta, hogy immár tizenöt éve, hogy a császárt itt szolgálja az udvarában. Marc'Antonio Mamucca della Torre 1708-ban, egy hosszú és eredményes pálya végén hunyt el.

A FUTÁROK

Futárnak lenni a Bécs – Konstantinápoly – Bécs útvonalon nem tartozott a kényelmes vagy a jó kereseti lehetőséget nyújtó foglalkozások közé. Ennek megfelelően e szakma képviselői között több a kalandor, mint a császári oszmán diplomácia bármely más területén. A Haditanácsban – mint említettem – a mindenkori főtolmács, előbb Michel d'Asquier, majd François Mesgnien de Meninski felügyelte a futárok tevékenységét. Sok örmény és délszláv dolgozott közöttük. Számukra a futári szolgálat – veszélyessége ellenére – a felemelkedés egyik lehetősége volt. Többüknek valóban sikerült akár tolmácsi, akár egyéb állami szolgálathoz jutniuk. Pedig a futárok tevékenysége igen veszélyes volt.

A kora újkorban még ismeretlen volt a diplomáciai immunitás fogalma, így – annak ellenére, hogy mind a futároknak, mind az egyéb, hivatalos ügyben az Oszmán Birodalomba utazó császári alattvalóknak menlevelet *(salvus conductus)* kértek és kaptak a budai pasától – sokszor érte az utazókat atrocitás. Ez a végvidéken – mint fentebb szó volt róla – egyáltalán nem meglepő.

A futárok feladata volt az is, hogy a követek számára a megélhetéshez szükséges pénzt magukkal vigyék, hiszen ebben az időben még nem létezett banki rendszer sem a Habsburg, sem az Oszmán Birodalomban. Ennek megfelelően a konstantinápolyi rezidens a saját, valamint háza

népének megélhetését, az oszmán vezetőknek, az őket őrző *janicsár*oknak és *csaus*oknak adott összegeket vagy a futártól kapta meg, vagy konstantinápolyi keresztény, elsősorban velencei, és az örmény, valamint a zsidó kereskedők hiteleztek neki. A XVII. század második felében a velencei és örmény kereskedők már nem egyénileg, hanem a Keleti Kereskedelmi Társaság tagjaiként adtak kölcsön a sokszor rászoruló követnek, illetve juttatták el hozzá az Udvari Kamara kifizetéseit.

A Keleti Kereskedelmi Társaság és szerepe a futárszolgálat működtetésében

Az angol *Turkish* vagy *Levant Company* mintájára 1666-ban a milánói származású Lelio de Luca kezdeményezésére Bécsben is létrehozták a Keleti Kereskedelmi Társaságot *(Orientalische Handelskompanie)*. A Johann Baptist Casanovával (állandó császári követ Konstantinápolyban 1665 és 1672 között) együtt a császárvárosba érkező Luca Walter von Leslie 1665. évi követségének udvarmestereként járt az Oszmán Birodalomban, és az 1666. évi *fermán* (rendelet) lehetőségeit kihasználva hozta létre a társaságot, amelynek statútumait I. Lipót (1658–1705) 1667-ben fogadta el.

IV. Mehmed (1648–1687) szultán ekkor kiadott *fermán*jának azonban voltak előzményei is. Először 1615-ben, a zsitvatoroki békét megerősítő okiratokban állapodtak meg abban, hogy mindkét oldal kereskedői szabadon tevékenykedhetnek a másik fél területén. Ezt követte I. Ahmed szultán (1603–1617) 1617. június 15-én kibocsátott *fermán*ja, amelyben az uralkodó lehetővé tette, hogy a Habsburgok alattvalói az Oszmán Birodalom területén – más európai hatalmakhoz hasonlóan – konzulátusokat hozzanak létre. Annak ellenére, hogy Bécs és a Kelet kapcsolata nem szűnt meg az évtizedek folyamán, a harmincéves háború és a katolikus reform időszaka nem kedveztek a kereskedelemnek, emiatt az 1617. évi *fermán*ban biztosított lehetőségeket kevéssé használták ki a császár alattvalói. 1665-ben mind

I. Lipót, mind Köprülüzáde Fázil Ahmed pasa nagyvezír (1661–1676) megfelelőnek tartották az időpontot, hogy a két állam közötti szabad kereskedelmet elősegítsék. Emiatt újította meg I. Ahmed szultán *fermán*ját IV. Mehmed.

A Keleti Kereskedelmi Társaság megalakulását azonban nagymértékben elősegítette még a merkantilizmus egyik legnagyobb teoretikusának tartott Johann Joachim Becher bécsi jelenléte is. Becher 1666-ban, az udvar kérésére érkezett Bécsbe, és javaslatot tett, hogy legfőbb gazdasági hivatalként állítson fel a császár egy Kereskedelmi Kollégiumot. 1666. február 22-én I. Lipót jóváhagyta Becher tervét, és évi 1000 birodalmi tallér jövedelemmel kinevezte a kollégium tanácsosává, amelynek élén Georg Ludwig von Sinzendorf titkos tanácsos, egyben az Udvari Kamara elnöke állt. Az első selyemmanufaktúrát Sinzendorf alsó-ausztriai birtokán, Walpersdorfban hozták létre. Becher elhagyta Bécset, hogy – a császár megbízásából – a (szintén általa létrehozott) müncheni, valamint a walpersdorfi manufaktúrák tevékenységének összehangolásáról tárgyaljon, de távolléte idején az alsó-ausztriai manufaktúra tönkrement. 1670-ben Becher visszatért a császárvárosba, és 1679-ig I. Lipót tanácsadója volt alkímiai és gazdasági ügyekben. Bechernek és Lucának köszönhető tehát a Keleti Kereskedelmi Társaság létrejötte, amely részvénytársaság formájában működött és amelynek élén öt igazgató állt. Becher a társaság számára az első évre minden lehetséges vám, felár, sőt, a harmincad fizetése alól is felmentést szerzett. Az ügyek tényleges intézésével azonban a konzult bízták meg. A tisztviselőket mindig meghatározott időtartamra választották. Legfőbb igazgatóként, Bartholomeus Triangl (majd Georg Friedrich von Kriechbaum alsó-ausztriai *vicedóm*) funkcionált, a – mai szóval élve – ügyvezető igazgatói rangot (mivel jelentős tőkét fektette a társaságba) az udvari kereskedő *(Hofhandelsmann)* Octavio Pestalozzi töltötte be. További igazgatókként részt vettek az Udvari Kamara részéről: Johann Adolf Merpoldt, a Kamara titkára és Johann Rascher, valamint a cseh tanácsos, Anton Janninelli is. Természetesen a fő részvényesek közé tartozott az első

konzul, Lelio de Luca is, aki Merpoldttal és Triangllal együtt egészen 1670-ig többségi tulajdont birtokolt. Sajnos a Társaság alapításának iratai nem maradtak ránk, az első, ma is meglévő okirat 1668 nyaráról származik, amikor az Udvari Kamara tervezetet készített arról, milyen privilégiumokkal rendelkezzenek a kereskedők. Szinte biztos, hogy kezdettől fogva a Társaság tagjai voltak a Kuniz fivérek, Johann Baptist és Georg Christoph is.

1667 júliusában Lelio de Luca konzul kilenc hajóval elindult a Dunán. Először Budánál kötöttek ki, ahol nagyon sokáig kellett várakozniuk, hogy tovább haladhassanak, a budai *beglerbég*, Szohráb Mehmed pasa ugyanis mindenképpen az eredeti *fermán*t kérte a konzultól. Hosszas huzavona után mégis útnak indulhattak és október végére Belgrádban is létrehozták a lerakatot. December közepén érkeztek meg Edirnébe, ahol – korábbi barátságuk ellenére – a rezidens, Johann Baptist Casanova nem segítette Luca munkáját. A konzul csak 1668 februárjában tudott útnak indulni Konstantinápoly irányába; itt, munkájának köszönhetően, a harmadik lerakat is működni kezdett. Emez utóbbi közvetlen kapcsolatot jelentett a császári udvar és a Levante között. 1668 augusztusára, tizenhárom hónap múlva ért vissza Bécsbe.

A Társaság elsősorban textil- és fémárukat vitt ki, mivel az Oszmán Birodalomban ezek számítottak keresett cikknek. Visszafele – mindenekelőtt az egyre nagyobb császári udvartartás számára – luxuscikkeket szállítottak. A feljegyzések szerint Bécsből Konstantinápolyba egészen pontosan 35 mázsa borsot, 9 mázsa indigót, 50 font sáfrányt és 84 font szerecsendió-virágot vitt. Visszafele „török árukat" (perzsaszőnyeg, gyapot, kelmék stb.) szállított a konzul.

A Társaság folyamatos és nyereséges működése érdekében fontos lett volna, hogy az oszmán tisztviselők állandó zaklatásait megszüntessék. Ezt általában azzal sikerült elérni, ha ők is részesedtek a nyereségből. Ennek ellenére az állandó küzdelem jelentős többletterhet rótt a mindenkori konstantinápolyi rezidensekre, akik maguk is tevékeny részesei voltak a Társaság ügyeinek. Amikor 1675 után az

Oszmán Birodalom egyre nagyobb vámokat kért, Johann Christoph von Kindsberg, konstantinápolyi állandó császári követ többször javasolta, hogy – legalább Budán és Belgrádban – szüntessék meg a lerakatokat. Ezzel a Haditanács is egyetértett. A textil- és fémáruk, valamint luxuscikkek kereskedelme azonban olyan haszonkulcsot jelentett a kereskedők számára, hogy akkor is megérte ezzel foglalkozniuk, ha a török adminisztráció a haszon egy részét lefölözte. A nyereségességhez hozzájárult az is, hogy a Társaság egy-egy szállítmányával minél nagyobb utat tett meg hajón, általában egészen Ruszcsukig (ma: Rusze, BG) ezzel a módszerrel szállították az árukat, hiszen a korabeli viszonyok mellett (és ma is) a szárazföldi utakhoz kötött kereskedelem volt a legdrágább.

Mivel sok olyan cikket hoztak be, amelyeket korábban Velence, illetve a hollandok jutattak el Európába, mindkét köztársaság tiltakozott a Társaság tevékenysége ellen. A XVII. századra ugyanis a keleti áruk már nem Konstantinápolyon keresztül, hanem a holland és az angol kereskedők közvetítésével jutottak Antwerpenbe, Rotterdamba, és főleg Amsterdamba, ahonnan tovább szállították őket a dél-német területeken át egészen Bécsig.

Az aktív mérleget tekintve 1669 volt a „*Kompania*" első nyereséges éve, az Oszmán Birodalom lengyel (1672–1676) és orosz háborúi (1677–1681) pedig pozitívan hatottak erre a mutatóra. 1673-ban Lelio de Luca megelégelte az állandó küzdelmet az oszmán és a bécsi hivatalnokokkal, a konstantinápolyi követséggel, az igazgatókkal és a részvényesekkel, és lemondott tisztségéről. Döntésében minden bizonnyal fontos szerepet játszott az is, hogy 1674-től öt évre megkapta a jogot, hogy Itália irányába – miután Bécsben 100 000 forintot fizetett – évi 50 000 marhát hajthat ki a magyar területekről, ráadásul a harmincadnak is csak a felét kellett megfizetnie, amivel nagy károkat okozott a magyar kereskedőknek és a Magyar Kamarának. Helyét a Társaság egyik részvényese, Georg Christoph von Kuniz vette át. 1677-től egyre szaporodtak a gondok, és ezen nem segített az sem, hogy Peter Franz Hoffmann von Ankerskron

rendkívüli követ javaslatára 1680-tól Kuniz lett a rezidens. A politikai helyzet ugyanis nem tette lehetővé, hogy a konzul és követ a Társaság érdekében hatékonyan tevékenykedjen. Az osztrák történetírás szerint az 1683. évi bécsi ostromot a Keleti Kereskedelmi Társaság nem élte túl. A következő két évben még likviditási tárgyalások, illetve Kindsberg örököseinek pere zajlott, de a Társaság többé nem tért magához. Mivel azonban még 1685-ben is kérték a Kamarától, hogy áruik átmehessenek a magyaróvári harmincad vámnál, feltételezhetjük, hogy tovább tevékenykedtek, és minden bizonnyal a háború továbbgyűrűzése, és az egyre nagyobb infláció vetett véget működésüknek.

A Keleti Kereskedelmi Társaság sok, elsősorban délszláv és örmény származású kereskedőt is összefogott. Ők a lerakatokat használták, hogy áruikat biztonságosan eljuttassák Konstantinápolyból vagy az Oszmán Birodalom egyéb (európai) részeiről Bécsbe. Az örmény kereskedők esetében a Társaság igen fontos volt, mivel 1667. április 6-a, a nagy raguzai földrengés után ők vették át a raguzai kereskedők balkáni telepeit, lerakatait, így a belgrádit is. Ebben az időszakban vetették meg lábukat Bécsben, és jutottak egyre jelentősebb szerephez a gazdaság és a diplomácia területén is.

A kereskedők a Társaság menlevelével,így a szultáni *fermán* védelmében tevékenykedtek, ezért nem csak gazdaságilag játszottak szerepet. A Haditanács minden lehetőséget igyekezett kihasználni arra, hogy a Konstantinápolyban tevékenykedő császári követtel kapcsolatot tartson fenn, illetve, hogy az oszmán területekről híreket szerezzen be. Ehhez felhasználta a Társaság hálózata által nyújtott lehetőségeket is, amint azt az Udvari Kamara 1668. július 6-i feljegyzése is mutatja: „*Ő császári felsége úgy döntött, hogy – és erre az Udvari Kamara figyelmét is felhívja – a Keleti Kereskedelmi Társaság emberei, ha ide [Bécsbe] érkeznek, azonnal az Udvari Hadikancelláriába juttassák el a magukkal hozott leveleket, és ne vigyenek magukkal visszafele sem idegen [ti. nem az udvar által nekik átadott] leveleket az Oszmán Birodalomba. Mivel a mondott Társaság mindig*

küld innen embereket, és ezt a lehetőséget, amely futári költségeket takarít meg, nem szabad kihagyni, a küldöttek vigyék magukkal a császári követ leveleit is, ezért az utazók útnak indulásuk előtt jelentkezzenek a mondott kancelláriánál a levelekért." Egyértelműen kimutatható tehát, hogy a Keleti Kereskedelmi Társaság felhasználása az Oszmán Birodalomba irányuló levelezés kapcsán tudatos döntés volt.

Annak ellenére, hogy a forrásokban nyilvánvalóan soha nem merül fel, hogy a titkos levelezésben is részt vállalnak, mégis megállapíthatjuk, hogy aktív részesei voltak ennek a hálózatnak is. Az 1670-es évek közepétől egyre szaporodnak az Oszmán Birodalomból érkező iratok hátulján a feljegyzések, hogy egyes követi levelek *„a Keleti Kereskedelmi Társaságon keresztül" (durch die Orientalische Compagna)* érkeztek be a Haditanácshoz. Néha azt is megadták, hogy a Társaság mely megbízottja segítette továbbküldeni a csomagot. A kereskedők (akárcsak a titkos levelezők) könnyebben mozoghattak oszmán földön, mint bárki más, és az üzletkötés ürügyén budai, belgrádi vagy akár konstantinápolyi otthonukban is fogadhattak idegeneket. Megbízhatóságukért a Társaság felelt, de általában ezzel nem adódott gond. Az együttélésből következően a budai, a belgrádi, az edirnei és a konstantinápolyi levelezők és kereskedők ismerték egymást, sokszor együtt léptek fel az oszmán adminisztráció túlkapásai ellen, részt vállaltak egymás munkájában, és – mint már említettem – általában örmények vagy délszlávok voltak. (Őket a bécsi adminisztratív berkek összefoglalóan csak „rácoknak" nevezték, így sokszor lehetetlenné vált megmondani, hogy egy-egy kereskedő milyen etnikumhoz is tartozott valójában.) A Kereskedelmi Társaság ennek megfelelően nemcsak a követ és alkalmazottainak, de a titkos levelezők küldeményeinek továbbításában is fontos szerepet töltött be. Ezzel párhuzamosan a császári udvar pénzgondjait, főleg pedig a pénz távoli (konstantinápolyi) eljuttatásának problémáját is enyhítette tevékenységük.

A Társaságnak saját tolmácsai is voltak, akik általában nem csupán a kompánia ügyeit intézték, de a mindenkori

követnek is jó szolgálatokat tettek. Szinte megalakulásának pillanatától egészen a visszafoglaló háborúk megindulásáig – és a társaság megszűnéséig – részben rajtuk keresztül „utalta át" az Udvari Kamara a keleti alkalmazottak bérét. Ennek működését talán legjobban egy 1682 szeptemberében megkezdett tranzakció folyamán figyelhetjük meg. Donato Filippo Saponara felső-magyarországi küldöttel 7000 forintot juttattak el Belgrádba, a társaság ottani faktorához, Johannes Reiffelhez. A pénzt Kuniz konstantinápolyi állandó követnek és személyzetének szánták. Miután a társaság a 7000 forintot, Christoph Abele engedélyével, a Hadi Fizetőmesteri Hivataltól megkapta, és tagjai tanúsították, hogy az összeget ténylegesen átvették, váltót küldtek Belgrádba. 1682. december 9-én azonban a faktortól érdekes hírt kaptak: *„a fent jelzett pénzösszegért ez idáig senki nem jelentkezett, arról viszont be tudok számolni, hogy a nagyvezír a hadsereggel elindult Konstantinápolyból, és tényleg úton van Belgrád irányába".* Végül 1683. március 3-án érkezett meg a hír, hogy a 7000 forintot Kuniz megkapta, és a maga, valamint alkalmazottainak szükségleteire fordítja. A társaság azonban még a háborút követően is tett ilyen jellegű szolgálatot a Haditanácsnak, ami szintén arra utal, hogy nem közvetlenül a bécsi ostromot követően omlott össze az addigi faktori hálózat. 1685. október 27-én ugyanis az Udvari Kamara arról értesítette a Haditanácsot, hogy a két tolmács, Janaki Porphyrita és Giorgio Cleronome által kérelmezett egy éves bérhátralékot a Keleti Kereskedelmi Társaságon keresztül juttatják el az oszmán fővárosba. A társaság megszűnését inkább a budai vár visszafoglalását követő időszakra, illetve a Buda és Belgrád bevétele közötti periódusra lehetne tenni.

A futárok útjukért a XVII. század első felében átlagosan 350 forintot kaptak. Rendes fizetésük pedig általában havi 20 forint volt ekkor. Az 1642. április 5-én állományba vett Michele di Paolo Molinari is ennyit kapott. A XVII. század végére az útpénz összege 375 forintra emelkedett, a havi fizetés azonban nem változott. A visz-

szafoglaló háborúk lezárásakor már 450 forintot kapott egy futár. Az összeg emelése azonban nem járt együtt a futári fizetés reálértékének növelésével, csak az időközben bekövetkező háborús inflációt követte. Mivel mindez nem számított rendszeres fizetésnek, hiszen csak akkor kapták, ha az Oszmán Birodalomba küldték őket, a futárok sokszor panaszkodtak, hogy – útjuk veszélyessége ellenére – ritkán kapják meg időben az összeget, vagy annak csak egy részét utalja ki nekik az Udvari Kamara. Johann Dietz futár az Udvari Kamarához 1630. május 25-én írt levelében beszámolt arról, hogy éppen most kapott megbízatást, menjen Konstantinápolyba, ahonnan tíz hónappal ezelőtt jött vissza, és a megszokott 300 birodalmi tallért azóta sem kapta meg.

Rendes fizetésén, valamint az útiköltségeken túl, egyéb juttatásokban is részesülhetett egy futár. Létezett az *„adiuta”* és az *„extra spesa”*. A XVII. század végén az *„adiuta”* (vagyis segítség) meghatározott összeg volt, és 50 tallért tett ki, amelyet a futár Konstantinápolyból való visszatérése után kérhetett a Haditanácstól (amely azután a kérést továbbította az Udvari Kamarának). Az *„extra spesa”*, amint neve is mutatja, olyan összeg, amelyet a futár akkor kapott, ha valamilyen különleges megbízatást is teljesítenie kellett, amely egyébként nem tartozott kötelességei közé. Sokszor csak út közben derült ki, hogy előre nem látható anyagi terheket kellett vállalnia, mint Petrakki Danénak, aki 1682 végén–1683 elején, amikor Caprara és Kuniz nem tudtak a megszokott módokon levelezni a császári udvarral, elküldték a futárt a Havasalföld – Moldva – Varsó – Bécs, egyébként nem használt útvonalon. Dane haza is ért, de a török határzár miatt visszafele is erre vette útját. Az Udvari Kamara utasítására pontos költségvetés kellett készítenie, és erre kifizették neki az *„extra spesát”*. A futárok egyébként is mindig be-, illetve pontos elszámolási kötelezettséggel tartoztak a Haditanácsnak és az Udvari Kamarának. A futári bér nem jelentett akkora összeget, hogy azzal – általában népes – családjukat is

el tudták volna tartani. Mivel pedig a szolgálat nehéz és veszélyes volt, több futár halt meg fiatalon, kiskorú gyermekeket hagyva maga után. Feleségeik ilyenkor a Haditanácshoz, illetve azon keresztül a Kamarához fordultak, hogy férjük bérének fennmaradó részét, vagy – ha az már nem volt – valamiféle segítséget kérjenek, hogy ők és gyermekeik ne kényszerüljenek koldulni. Ezzel érvelt Adam Schönberger felesége is, Susanna, amikor férje 1689 májusában elhunyt. A futár ugyanis több éve nem kapott rendes munkát, így felélték azt, amit korábban megtakarítottak. Férje halála után pedig neki nyolc árva, kiskorú gyermekükről is gondoskodnia kellett. A Schönberger-ügy kapcsán a Kamara azt a tájékoztatást kapta az Alsó-ausztriai Könyvelési Hivataltól (*Niederösterreichische Buchhalterei*), hogy korábban is szokás volt az özvegyeknek, illetve az örökösöknek fizetni, így Johann Christoph Puechschmid feleségének 1640-ben 400 forintot, Christoph Weber özvegyének 1642-ben 400 forintot, Johann Dietz özvegyének 1200 forintot, Georg Freysam udvari futár feleségének 500 forintot, Paolo di Natal feleségének 500 forintot, Philipp Wolfrumb nejének 300 forintot, és végül Gabriel Lenori özvegyének 500 forintot. Susanna Schönbergernek a Kamara 600 forintot ítélt meg, amelyből 200 forintot azonnal, a maradék 400-at folyamatosan kellett kifizetnie az Udvari Hadi Fizetőmesteri Hivatalnak.

Az Oszmán Birodalom területén a futárok élete nem volt biztonságban, mégis védettséget biztosított nekik, hogy zubbonyukon a kétfejű sassal díszített császári címert viselték, különleges útlevéllel rendelkeztek és általában Budáig egy-egy *csaus* kísérte őket. Ami az életük védelme érdekében előnyös volt, az a titkos információknak nem igazán kedvezett. Az Oszmán Birodalom alkalmazottai ugyanis ezáltal egyértelműen tudták, kik a futárok, bármikor könnyen ellenőrizhették őket.

1683 után a futárokat – mivel nem volt követ Konstantinápolyban – elbocsátották ezen tisztségükből, de (akárcsak a tolmácsoknál) továbbra is a Haditanács

maradt munkáltatójuk, és az oszmán ügyekben nyújtottak segítséget. A foglyokkal, azok tartásával a császárvárosban, valamint az 1688-tól Bécsben, illetve annak környékén tartózkodó oszmán követséggel kapcsolatban kaptak feladatokat. Az ellátás, az elszállásolás, a kíséret biztosítása, a felügyelet stb. mind munkakörükhöz tartoztak. A futárok „átminősítése" szükségszerű volt, hiszen munkájukra régi formájában nem volt már igény, a Haditanács viszont a háború miatt kialakult új feladatkörökre nem rendelkezett megfelelően képzett személyzettel.

A visszafoglaló háborúkat megelőzően, illetve azok idején Ciriako Constantino, Costa, Petrakki Dane, Rudolph Dane (mh. 1681), Georg Michalowitz (mh. 1699 elején), Noel Erasmus (mh. 1710. április 14-én), Adam Schönberger (mh. 1689. január és május között) és Sotero de Apostoli teljesítettek szolgálatot. 1699. július 10-én vették fel Amiraldit.

Örmény futárok a Haditanács szolgálatában

Az 1699. évi, karlócai békekötés után ünnepélyes császári követség indult az Oszmán Birodalom fővárosába, amelynek Erasmo Noel is tagja volt, aki a Habsburg Birodalom keleti kapcsolataiban egyre inkább szerepet játszó örmény kisebbséghez tartozott.

Az örmény lakosság 1453 után Tokatból, Szivasból, majd Burszából települt Konstantinápolyba, ahol már az oszmán támadás előtt is működött örmény pátriárka, székhelye Szulumonasztir volt. A legjelentősebb örmény telepek Szamatijában és Galatában voltak, tehát ott, ahol az európai követségek – közöttük a császáré – működtek. 1635-re létszámuk olyan mértékben megnőtt, hogy IV. Murád szultán (1623–1640) rendeletet adott ki: a harminc évnél kevesebb idő óta a városban lakó örményeknek vissza kell térniük eredeti lakhelyeikre. Természetesen a rendeletet, minden lehetőséget kihasználva, kijátszották. Az örményeknek Perzsiától

Konstantinápolyig sok telepük működött; közvetítőszerepet játszottak a kereskedelemben, sokszor töltöttek be bankári, pénzváltói vagy kezességvállalói funkciót. Mindez nagy előnyöket biztosított számukra az Oszmán Birodalomban. Előretörésük egybeesett a velenceiek visszaszorulásával, de nem sikerült az oszmán adminisztrációban a zsidókéhoz, vagy a görögökéhez hasonló pozíciókat szerezniük.

Fentebb már szó volt róla, hogy IV. Mehmed szultán (1648–1687) 1666. évi *fermán*ja lehetővé tette a Habsburg császár alattvalói számára, hogy szabadon kereskedjenek az Oszmán Birodalom teljes területén.Ennek következtében jött létre a Keleti Kereskedelmi Társaság *(Orientalische Handelskompanie)*, amely nagy hatást gyakorolt a délkelet-európai kereskedelemre.

A Habsburg Birodalomban érvényben lévő törvények szerint azonban az „idegen" kereskedők csak Schwechatig jöhettek volna, de folyamatosan és egyre nagyobb létszámban telepedtek meg Bécsben, elsősorban olyan helyeken, ahol a kimenő és bejövő árukat ellenőrizték. Ilyen volt például a *„Gasthaus zum Goldenen Hirsch"* (Aranyszarvas Fogadó), ahol Georg Franz Koltschitzky is lakott. Az ekkor Bécsben és annak környékén megtelepedő idegen kereskedőket „rácoknak" nevezték, e gyűjtőfogalomba beletartoztak az örmények, a szerbek, a görögök, a bolgárok, a havasalföldiek, de előfordult, hogy a magyarokat és a lengyeleket is ide sorolták. Valójában ebből a sokszínű, mégis egységesen kezelt, és erősen különálló csoportból sok, a Habsburg és az Oszmán Birodalom mindenkori kapcsolatát befolyásolni képes elsősorban futár, néha tolmács és követségi alkalmazott került ki. Számarányuk áttekintéséhez Karl Teply számításait vehetjük figyelembe. Az 1663 és 1668 közötti évekből fennmaradtak a „rácokra" vonatkozó bécsi vámjegyzékek. Ezekből Teply kiszámította, hogy – a fent nevezett években az összes délkelet-európai kereskedőt vizsgálva – az örmények számaránya 50 és 75% között mozgott. Ez nem lehet meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy az Oszmán Birodalomban elsősorban a görögök és az örmények foglalkoztak távolsági kereskedelemmel. Mint

említettem, az örmények a XVII. század második felében átvették a raguzai kereskedők több lerakatát – közöttük a legfontosabbat, a belgrádit is. Ezen túl, 1669-ben I. Lipót császár, felesége, a spanyol származású, erősen katolikus Margit Terézia és Kollonich Lipót bécsújhelyi püspök, későbbi bíboros hatására elrendelte, hogy a zsidókat űzzék ki Bécsből. Az *Untere Werd*en (később Lipót császár tiszteletére: *Leopoldstadt*) lévő házaik egy részét az örmények foglalták el, ekkor jutott nagyobb szerephez a Habsburg Birodalom kereskedelmi életében az utóbbi etnikum.

Az örmények ugyanakkor nem voltak könnyű helyzetben, hiszen a bécsi kereskedők tiltakoztak a konkurencia ellen, a Haditanács pedig egyszerűen kémeknek tekintette őket. Az Udvari Haditanács mindent elkövetett, hogy a XVII. század első felében kialakított gyakorlatnak megfelelően, az Oszmán Birodalomból érkezők felett ellenőrzést gyakoroljon. Az 1630-as évektől egészen 1663/1664-ig minden Keletről érkezőnek jelentkeznie kellett a császári főtolmácsnál, Michel d'Asquier-nél, aki – bécsi tartózkodása idejére – egy-egy futárt adott az illető mellé. Ezt a gyakorlatot azonban a Haditanács – a városba érkezők megnövekedett létszáma miatt – nem tudta folytatni, ezért minden keleti kereskedőt, utazót stb. gyanúsnak tartott.

Az örmény futárok között első helyen Georg Franz Koltschitzky tevékenységét emelem ki, aki először tolmácsként, majd futári minőségben, végül kémként is szolgálta a Haditanácsot, majd a háborút követően kávéházat nyitott Bécsben. Koltschitzky származása nem állapítható meg egyértelműen. Ő maga lengyelnek vallja magát, valószínűleg azonban a Bácskában fekvő Sambor (Zombor) lehetett születési helye, és azért vallotta magát lengyelnek, hogy amikor 1678-ban a zsidók után a rácokat is kiutasították Bécsből, maradhasson. A bécsi örmény kolónia már az 1663/1664. évi Habsburg–oszmán háborút megelőzően kezdett kialakulni, pont akkor, amikor Koltschitzky megérkezett a császárvárosba. Ekkor még szoros kapcsolatokat ápoltak Belgráddal és a lengyelországi Lemberggel (ma: Łvov, PL) is. Attól a pillanattól kezdve, hogy Bécsbe érkezett, Koltschitzky török

tolmács, kereskedő és futár is volt, első küldetését 1662-ben doktor Johann Philipp Beris oldalán teljesítette, akit a császár azért küldött Temesvárra, Ali pasához, hogy a már érlelődő konfliktus ellenére megpróbálja megakadályozni a háború kirobbanását. 1663/1664-ben végig a temesvári pasával tárgyalásba bocsátkozó két rendkívüli küldött, Beris és Johann Goes mellett maradt. Így tavasszal Belgrádba utaztak, ahol Koltschitzky megismerkedett Simon Reniger von Reningen konstantinápolyi állandó követtel, aki túszként utazott a nagyvezírrel. 1665-ben, a béke megerősítésére Konstantinápolyba utazó követet, Walter von Leslie-t – a szokásoknak megfelelően – „kicserélték" az oszmán követre, Kara Mehmed pasára. Az oszmán követ mellé François Mesgnien de Meninskit, a keleti nyelvek udvari főtolmácsát osztották be, vele dolgozott együtt Koltschitzky is. Napi 45 krajcárt kapott szolgálataiért, de e kevés pénzért is megérte neki dolgozni, hiszen a népes (kb. 300 fős) követség (és a Haditanács) szolgálatában rengeteg jó üzletet tudott lebonyolítani.

Amikor 1666-ban a követek visszatértek hazájukba, Koltschitzkyre többé nem volt szüksége a Haditanácsnak. Az ekkor Lelio de Luca vezetése alatt létrejövő Keleti Kereskedelmi Társaságnak azonban jól jött egy tapasztalt, nyelvtudással rendelkező ember, Koltschitzky ettől kezdve a Társaság tolmácsként szolgált. 1667-ben és 1668-ban is elkísérte a konzult Budára, Belgrádba, illetve Konstantinápolyba. Amikor Lelio de Luca 1673-ben lemondott konzuli rangjáról, és helyét Georg Christoph von Kuniz, a későbbi állandó követ vette át, Koltschitzky mellette is folytatta tevékenységét. Úgy tűnik, ebben az időben elsősorban Budán teljesített szolgálatot. A középkori Magyar Királyság fővárosa nem számított ideális helynek egy kereskedelmi lerakat létrehozásához, illetve fenntartásához. Az oszmán hatóságok a Társaság alkalmazottait kémeknek tekintették, sőt, előfordult az is, hogy fegyvercsempészéssel vádolták a lerakat dolgozóit. Egy ilyen alkalommal a *janicsár*ok betörtek a raktárba, „megtalálták" a fegyvereket, lezárták a területet, az alkalmazottakat pedig fogságba vetették.

Meninskinek kellett Budára utaznia, hogy Koltschitzkyt és társait kiszabadítsa. Koltschitzky 1680-ban is Kunizcal tartott, amikor az konzulból követté lépett elő, és 1680. április 19-én az újdonsült követ őt küldte Bécsbe a friss hírekkel, május hónap folyamán meg is érkezett a császárvárosba. Bár Koltschitzky misszióját követően kötelezően elkészülő futári beszámolója nem maradt ránk, de a Haditanács beérkező iratokat nyilvántartó jegyzékében az 1680. május 18-i dátum alatt találhatjuk a következő sorokat: „*Csatolva hozzá a tolmács, Goldschzky jelentése, amelyet Konstantinápolyból való hazaútján tapasztalt, és amelyből úgy tűnik, hogy a következő évben török háború lesz.*" Koltschitzky 1680 és 1682 között állásnélküliként, a rendes futári bér feléért ötször tette meg a Konstantinápoly és Bécs közötti utat. Nagy szerepe volt abban, hogy Kuniz jelentései az egyre nehezedő levelezési feltételek mellett is eljutottak az udvarba. A visszafoglaló háborúkat megelőző utolsó konstantinápolyi útjára 1681 tavaszán indult, Constantin Ciriako oldalán, és augusztus 25-én érkezett vissza Bécsbe. Egy hónappal később, szeptember 29-én már a Leopoldstadt 48-as szám alatt (ma: Große Pfarrgasse 22) lakott, bár ekkor még nem nyert polgárjogot.

Bécs ostromának megkezdésekor Koltschitzky a városban tartózkodott. Mielőtt tetteire, illetve a témáról írt és még 1683-ban kiadott, azóta is számon tartott röpiratára kitérnék, mindenképpen ki kell emelni, hogy Koltschitzky nem az egyetlen és nem is a legjelentősebb futár volt, aki az ostromlott város és a felmentő sereg között hozta-vitte a híreket. Georg Michalowitz, valamint Stefan (István?) Serhadly szerepe egyaránt megemlítendő. Koltschitzky csak jó gyakorlati érzékkel rendelkezett, és tudta, hogy a Bécsre, az ott történtekre árgus szemekkel figyelő európai közönségnek „jól eladható" lesz a futár önfeláldozó lovaglásáról írt röpirat. Üzleti érzéke nem csalta meg az örmény kalandort, hiszen nagyon sokáig az egyetlen, majd pedig a legjelentősebb futárként tartották számon az 1683. évi ostromot tárgyaló történeti munkák.

Az ostrom idején, július 14. és szeptember 12. között, összesen húsz futári–hírvivői útról tudósítanak minket a források. Koltschitzky csak augusztus 12-én tette meg első útját, tehát a fentebb említett hírvivők mind megelőzték őt, így Kuniz szolgája, Jakob Haider, Caraffa egy törökül tudó lovasa, és a *Heistersche Regiment*hez tartozó Michael Gregorowitz, valamint néhány olyan személy, akinek a kilétére eddig nem sikerült fényt deríteni. Augusztus 12-e azonban fontos dátuma a bécsi ostromnak. Ezen a napon a már hetek óta egyre közelebb jutó aknászok *(lağımcı)* nagyon közel értek a falakhoz, a *Burgbastei* és a *Löwelbastei* között meggyújtottak két aknát. Ezt követően Kara Musztafa rohamot vezényelt, és ezzel kezdetét vette Bécs 1683. évi ostromának végső szakasza, amely napra pontosan egy hónapig tartott. Koltschitzky nem a jövőbeni hírnévért, hanem nagyon is konkrét ígéretek fejében vállalkozott a veszélyes útra. Ambrosius Franck, a róla elnevezett szabadcsapat vezetője, amelyben Koltschitzky mint élelmező szolgált, Georg Altschaffer, a városi alkamarás és a polgármester, Johann Andreas von Liebenberg – a futár és hírvivő saját bevallása szerint – azt ígérték neki, hogy a küldetés sikeres teljesítése esetén nagyobb összegű pénzt, valamint az ostromot követően a *Leopoldstadt*ban egy üzlethelyiséggel is ellátott házat kap majd. Ez utóbbi egyben azt is jelentette, hogy polgárjogot nyer, hiszen a városban csak az birtokolhatott házat, aki polgárjoggal rendelkezett. Koltschitzky augusztus 15-én eljutott Lotharingiai Károly táborába, aki azonnal fogadta a városból kiküldött futárt. Kérésére Koltschitzky a visszautat is vállalta, hogy Ernst Rüdiger von Stahremberget, a város védelmének vezetőjét informálhassa a felmentő sereg állapotáról, érkezéséről.

Augusztus 17-én sikerült is visszaérnie a városba, ahol átadta Lotharingiai Károly levelét Stahrembergnek. Koltschitzky több útra nem vállalkozott, de ennek ellenére megkapta a megígért pénzt (200 dukátot) és a házat is a *Leopoldstadt*ban. Későbbi életútjáról annyit már elöljáróban elmondtam, hogy tőkét kovácsolt egyetlen hírvivői útjából. Még 1683-ban kiadatta a *„Das heldenmüthige*

wiewohl gefährliche Unterfangen..." kezdetű rövid munkát, amely a hőstettéről volt hivatott felvilágosítani az erről érdeklődőket. Ennek első kiadása Bécsben jelent meg, Johann Martin Lerchnél, majd még ebben az évben közreadták Nürnbergben is, és megjelent munkájának – a keleti hírek fő európai elosztó központjának számító – strasbourgi kiadása is. Ezzel egy időben császári futári állásért folyamodott a Haditanácshoz, amelyet 1684. január 10-én el is nyert. 1685. szeptember 11-én ő és felesége, Maria Ursula (egy megkeresztelt török asszony) megkapták a *Leopoldstadt*ban az ígért házat, amely korábban szintén zsidók birtokában volt. Koltschitzky a lakóépületet nem tartotta meg, hanem már 1686. március 2-án értékesítette. A volt futár 1694. február 19-én halt meg. A visszafoglaló háborúk 1683 és 1694 közötti időszakában kávéházának bevételeiből, valamint kereskedelmi tevékenységének felújításából élt. Ugyanakkor mindent megtett annak érdekében, hogy a rendes futári bérén felül neki megígért évi 100 forintot megszerezze, de ennek kifizetését a Kamara nem eszközölte, így 1688-ban a volt hírszerző még mindig csak kérelmet írt. Koltschitzky arra hivatkozott, hogy az összeget maga a császár hagyta jóvá, aki a Bécs ostroma idején szerzett érdemeit kívánta ezzel a summával honorálni.

Két további örmény futár, Rudolph és Petrakki Dane rokonok, valószínűleg testvérek voltak. Rudolphot 1660. december 7-én, Petrakkit 1675-ben vették fel futárnak. A későbbiekben bemutatandó Kalust Nurveli végrendelete szerint a Dane család konstantinápolyi volt, valószínűleg örmény származású, és apjuk már Johann Rudolf Schmid követségi ideje alatt szolgálatokat tett a rezidensnek. Rudolph 1679-ben Belgrádban megbetegedett, olyannyira, hogy másnak kellett a nála lévő leveleket Konstantinápolyba vinni, de ebből még felgyógyult, végül 1681 elején hunyt el. Öccse, Petrakki a visszafoglaló háborúk idején is folyamatosan szolgált. 1697-ben kérte, hogy huszonkét évnyi futári szolgálat után vegyék fel a tolmácsok közé, amely kérését a Haditanács teljesítette. Rudolph Dane egy fiú ikerpárt hagyott maga után, akik taníttatását a Haditanács fedezte.

Ennek oka nem Dane futári szolgálatainak nagyszerűségében keresendő, bár a szintén császári tolmácsként dolgozó Adam Schönberger két fia, Franz Rudolph és Leopold ezzel érveltek, amikor kérték, hogy őket is támogassa úgy a Haditanács, mint Dane fiait, hiszen az ő apjuk sokkal többet szolgált, mint Dane, hanem abban, hogy az örmény futár elhozta az oszmán fővárosból a császárnak konstantinápolyi Szent Anna kézrelikviáját.

Erasmus Noel (1645?–1710) Teply szerint szintén örmény származású volt. Hogy hogyan került Bécsbe, ezt – mint sok társánál – nála sem tudjuk biztosan. Valószínűleg az 1666. évi Habsburg–oszmán kereskedelmi egyezményt követően érkezett a császárvárosba. A Haditanács 1677-ben küldte Noelt először Konstantinápolyba. Ettől kezdve folyamatosan, a visszafoglaló háborúk előtt és azután is szolgált. 1679–1680-ban átmenetileg Belgrádban alkalmazták „titkos levelezőként", de később visszaadták a posztot a korábbi levelezőnek, és Noel fél futári bérrel a Haditanácsnak kezdett szolgálni. Amikor 1681-ben Rudolph Dane elhunyt, állását Noel nyerte el, aki ezt követően Kuniz és Caprara munkáját is segítette. 1710. április 14-én hunyt el Bécsben, a mai Wollzeile 21. számú házában, amely a *„Haus zum Roten Engel"* (Ház a Vörös Angyalhoz) nevet viselte. A halálával megüresedett futári posztot egy újabb örmény, Isaak de Luca nyerte el.

A HABSBURG HÍRSZERZÉS INFORMÁTORAI

A katolikus misszionáriusok

A tolmácsok és egyéb informátorok által összegyűjtött, a követségi írnokok által leírt, és a futárokon keresztül Bécsbe juttatott információk több csatornából származtak. A mindenkori követ igen fontos értesüléseket, híreket nyerhetett egy, a hírszerzés területén jelentős mértékben alkalmazott csoporttól, a Közel-Keleten és a Krími Kánságban jelen lévő katolikus egyháziaktól. A Krími Kánság a XVII. század első felében kezdte meg a rendszeres kapcsolattartást Béccsel, sok tatár követség járt a császárvárosban. Ugyanakkor a megbízható információk miatt a konstantinápolyi császári követ is igényelte a híreket, így a kánságban tevékenykedő Domonkos-rendieket igyekezte e célra megnyerni, adataikat felhasználni. A szerzetesek nemcsak magáról a kánságról, az ottani eseményekről, a Giráj-családról, annak tagjairól stb. szolgáltattak információt, hanem innen nyerhette a követ az Oszmán Birodalom és Moszkva kapcsolatairól is tudását (és ezzel mindjárt ellenőrizhette a futár Moldvából, Havasalföldön és Erdélyen át nyert információit). Természetesen nem szabad elfelejtenünk az oszmán fekete-tengeri flotta tevékenységéről szóló tudósításokat, a kereskedelmi tevékenység alakulását ebben a térségben, a kozákok aktivitásáról szerzett értesüléseket, az oszmán csapatmozgások bemutatását, és a Domonkos-rendiek kapcsolatát a perzsa területeken lévő missziókkal sem.

Ezáltal válik érthetővé és értelmezhetővé, hogy miért versengtek egymással az európai hatalmak abban, hogy melyik állam hová küldjön szerzeteseket a Keletre. A Né-

met-római Császárság szempontjából fontos volt a keleti missziók tevékenysége, hiszen ezáltal a császár presztízse is nőtt Európában. Erre olyannyira hangsúlyt fektettek, hogy még a visszafoglaló háborúk nehéz időszakában is az Udvari Kamara évente folyósította pl. a jeruzsálemi Szent Sír-templom számára a lámpaolaj vásárlásához szükséges összeget. Emellett azonban a szerzetesek és kapcsolati rendszerük segítségével a konstantinápolyi követekhez eljuttatott politikai, gazdasági, kereskedelmi stb. információk is nagy jelentőséggel bírtak mind a bécsi, mind a versailles-i udvar számára. Ennek megfelelően a császár mindent megtett azért, hogy elsősorban a spanyol és dél-itáliai területekről származzanak a misszionáriusok, így biztosak lehettek abban, hogy elsősorban a Habsburgok két ága kapja meg az értesüléseket. Így egyértelmű az is, hogy a francia (a legkeresztényebb) uralkodó miért ragaszkodott ahhoz, hogy minél több francia szerzetes és pap kaphasson szerepet a közel-keleti misszióknál. Ugyanakkor az is világossá válhat így számunkra, hogy a katolikusok (franciák, velenceiek és császáriak) és a protestánsok (angolok és hollandok) miért fogtak össze időről-időre a görög egyház és a szerzetesek közel-keleti térnyerése ellen. Ennek indokát tehát nem csupán a vallási buzgalomban, hanem az információszolgáltatást (és a kereskedelmet) körülvevő érdekekben kell keresnünk.

A már többször említett Johann Rudolf Schmid, állandó követsége idején (1629–1643) erős kapcsolatokat alakított ki az Oszmán Birodalom területén működő katolikus missziókkal. Különösen a konstantinápolyi minorita és a Krímben működő Domonkos-rendi misszióhoz fűzte szoros kapcsolat, illetve a palesztinai szent helyek kapcsán a Szentföldön működő obszerváns ferencesekkel érintkezett a legtöbbet. Az egyházi téren kifejtett erőfeszítéseit személyes érdekekkel és a császári udvar ambícióival egyaránt magyarázhatjuk. A személyes érdek alatt elsősorban azt az, ezáltal elérhető kapcsolatrendszert kell megemlítenünk, amelyre buzgalma által

római egyházi körökben szert tehetett. A keleti missziók főhatósága, a Hitterjesztés Szent Kongregációja *(Sacra Congregatione de Propaganda Fide)* hatalmas szervezet volt, amelyet Schmid követségi idejében Francesco Ingoli titkár irányított, de nem kevésbé volt fontos a követ számára a kongregáció prefektusa, VIII. Orbán testvére, Antonio Barberini bíboros, akivel így kapcsolatot tudott kialakítani. Több levélváltásuk is az utókorra maradt. Mivel a nyugati egyháznak nagyon fontos volt a keleti egyház pátriárkájának megválasztása, egy esetlegesen nyugati orientáltságú pátriárka sokat tehetett a római egyházi körök érdekeinek, elképzeléseinek részleges megvalósítása érdekében, a Hitterjesztés Szent Kongregációja támogatta a követ erőfeszítéseit a pátriárkaválasztások befolyásolására. Sőt, ennek kapcsán Schmid magával a pápával is kapcsolatba került, aki fáradozását elismerő *brévét* intézett hozzá. E kapcsolatoknak köszönhetően követtársai között is jelentős mértékben emelkedett a császári rezidens presztízse. Ráadásul a XVII. század első felében mély szellemi válságot átélő görögkeleti egyház kedvező terepet nyújtott a Konstantinápolyban szolgáló császári követek számára, hogy a pátriárka megnyerésével saját egyházuk befolyási területét növeljék meg.

A katolikus hatalmak követei – mint fentebb már szó volt róla – mindent megtettek azért, hogy a palesztinai szent helyek, közöttük a jeruzsálemi Szent Sír felügyelete saját uralkodójuk fennhatósága alá kerüljön. Ehhez járult az is, hogy a görögkeleti egyház pedig a maga számára igyekezett megszerezni a felügyeletet, ami 1637-ben sikerült neki. A francia követ, a császári rezidens és a velencei *bailo* – akik az őket küldő hatalmak politikai ellentétei ellenére közösen léptek fel – együttes erőfeszítése dacára sem sikerült a jogokat visszaszerezni. Nem járt sikerrel a követek 1638 májusában bekövetkező közös fellépése sem, mint ahogyan Schmid 1640. októberi magányos akciója a nagyvezírnél is sikertelen maradt. Pedig a palesztinai szent helyeken folyó missziós tevékenységére mindegyik európai hatalomnak nagy szüksége

volt, mivel innen érkeztek be a hírek a Levantéban zajló eseményekről, valamint Egyiptomból, Arábiából és a Tigris–Eufrátesz-vidékéről.

A fent elmondottakból jól látszik, hogy a Közel-Keleten és a Krími Kánságban tevékenykedő misszionáriusok milyen fontos szerepet töltöttek be az európai, ezen belül pedig a császári követek hírszerző tevékenységében.

Az örmény hírszerzők

A hírszerzés területén az örmények legalább olyan fontos szerepet játszottak, mint a futárok körében. Mind a budai, mind a távolabbi információszerzésben jelentős személyiségnek mondható Johannes Diodato, eredeti nevén Ovanes Astouazatur, aki 1640 körül született Konstantinápolyban. Apja, Elias, kereskedő és ékszerész, széles körű kapcsolatrendszerrel bírt az oszmán fővárosban, jó viszonyban állt a *szeráj* egyes alkalmazottjaival, és – testvérével, Jakobbal együtt – dolgozott az állandó Habsburg rezidenseknek, Johann Rudolf Schmidnek, Alexander Greiffenklau von Vollratsnak és Simon Reniger von Reningennek is. Johannes Diodato – apjával együtt – 1654-ben jött először Bécsbe, pont akkor, amikor az éppen megkoronázott IV. Ferdinánd meghalt himlőben. Mivel az egész koronázási procedúra újrakezdődött I. Lipóttal, az ékszerész, jó üzletet szimatolva, Bécsben telepedett le fiával. A koronázási eljárás miatt folyamatosan utazó udvarral mentek ők is, így 1655-ben Pozsonyban, 1656-ban Prágában, 1658-ban pedig Frankfurtban találhatjuk őket. Ez alatt az időszak alatt jó viszonyt alakított ki a császári udvar alkalmazottaival.

1658 és 1663 között Elias és Johannes Diodato körbeutazta Európát (Hollandia, Flandria, Anglia, a Francia Királyság, a spanyol korona országai, Itália), és csak 1663. március 30-án érkeztek vissza Bécsbe. A császári udvar viszont ekkor hadban állt az oszmánokkal, így apa

és fia a Habsburg fővárosban maradtak. Ezt követően Elias és Johannes Diodato kihasználta a vasvári béke által biztosított kereskedelmi lehetőségeket, illetve a háború idején és azt követően is virágzó pénzügyi spekulációs ügyletekben is részt vállaltak. Ennél is fontosabb volt azonban, hogy az Udvari Kamarának, illetve a pénzverdének állandóan nyersanyagra volt szüksége. Ezeket az igényeket a *„Münzjuden”*-eknek, a pénzérmékért felelős zsidóknak kellett kielégíteniük. Nekik azonban az Oszmán Birodalom tiltott terület volt, így Diodato nagyon hamar bekapcsolódott ebbe az üzletágba is. Jelentősége 1670 után, a zsidók kiűzését követően nőtt meg. Jó kapcsolatokat alakított ki Johann Gabriel von Selbbel, az Udvari Kamara tanácsosával, valamint Ludwig Georg von Sinzendorf gróffal, a Kamara elnökével. Családja Oszmán Birodalombeli kapcsolataival segített az Udvari Kamara és a pénzverde ezüstéhségén.

Egyetlen konkurenciájának a császári futárok számítottak – akik között, mint fentebb már szó volt róla, szintén nagyon sok volt az örmény –, ők ugyanis hivatalos útjaikat saját üzleti ügyeik lebonyolítására is használták. (Ezzel egészítve ki egyébként nem túl magas fizetésüket.) Diodato többször került velük összeütközésbe, sőt, 1673-ban Rudolph Danéval ez egészen a tettlegességig fajult. Diodatót az Udvari Kamara ebben az időszakban minden ellenlábasától megvédte, olyan nagy volt az ezüstínség, ezért szükség volt az örmény szolgálatára. Így történt ez 1678-ban is, amikor – mint fentebb említettem – a zsidók után a „rác” kereskedőknek is el kellett hagyniuk Bécset. 1670-ben Diodatónak már a *„Goldene Gans”* (Arany Lúd) fogadóban (a mai Rotenturmstraße környékén) volt árulerakó helye. Nem sokkal később, 1677-ben megházasodott, majd polgárjogot nyert a városban és a legmagasabb politikai körökkel került összeköttetésbe. Kereskedőként legszívesebben egyedül dolgozott, de laza, kaleidoszkópszerű kapcsolatban állt néha más örmény kereskedőkkel, illetve a Keleti Kereskedelmi Társasággal is bonyolított üzleteket. Annak érdekében, hogy minél

könnyebben és biztonságosabban mozoghasson az Oszmán Birodalom területén, 1681 májusában a Rudolph Dane halálával megüresedett futári posztért folyamodott, amelyet azonban nem ő, hanem egy másik örmény, a már említett Erasmus Noel nyert el.

Diodato a visszafoglaló háborúk idején is folytatta kereskedelmi tevékenységét, és a magyar területeken is megvetette lábát, kapcsolatokat épített ki Havasalföld, Moldva és Lengyelország irányába is. Mivel Diodatónak sok készpénze volt, szinte a kezdet kezdetétől adott kölcsön az állam életében fontos vagy kevésbé fontos szerepet betöltőknek, így sokan váltak lekötelezettjeivé.

Kapcsolatépítési stratégiája olyan sikeres volt, hogy 1682-ben az udvar a Konstantinápolyba induló rendkívüli követ, Alberto Caprara mellé adta, hogy Oszmán Birodalombeli relációit újítsa fel, és szervezzen be minél több informátort. Diodato kapcsolati rendszerére a legfőbb feladat 1684 és 1686 között hárult, és elsősorban Budáról kellett híreket szerezniük. Két olyan embert „alkalmazott" ezen a téren, akik szerepet játszottak a hatékony információszolgáltatásban: Kalust Nurvelit és Gabriel Sebinkarahiszárit.

1678 júliusában a Haditanácshoz megkeresés érkezett, hogy *„a budai pasa keresztény házi orvosa, Calixt Schiachin"* Bécsbe szeretett volna jönni, hogy orvosságot vegyen. Ennek a kérésnek a Haditanács nem örült, mivel Thököly Imre mozgalma miatt egy újabb oszmán–Habsburg háború kirobbanására lehetett számítani, illetve mind az Oszmán Birodalomban, mind a magyar területeken dúlt a pestis, és féltek, hogy esetleg Bécset is elérheti. Ráadásul nem ismerték *Calixt Schiachin*t. Ezért a Haditanács utasította Esterházy János (1625–1690) győri alkapitányt, hogy szerezzen be információkat a kérvényezőről, aki azonban nem várta meg az engedélyt.

Maximilian Sattler, akit Johann Christoph von Kindsberg (konstantinápolyi állandó követ 1672 és 1678 között) utódjának szántak a Portán, az odafele úton Belgrádban elhunyt. Kíséretének tagjai az egyetlen

lehetséges útvonalon, Budán keresztül érkeztek vissza Bécsbe. Hodzsa Arnavut Uzun Ibrahim pasa házi orvosa hozzájuk csatlakozott és velük együtt karanténba került, hogy a pestis esetleges megjelenését és a járvány kialakulását megakadályozzák. 1678 augusztusában már szabadon mozoghatott Bécsben, ahol a *Leopoldstadt*ban szállásolták el. Az 1636 körül Iszfahán Új-Dzsulfa negyedében született Kalust Nurvelit sok néven tartották számon: Bonaventura Scháhin (sah'in = királysólyom), Bonaventura Velli, dottore Persiano stb. Bár nős volt, és gyermekei is születtek, úgy tűnik, hogy Bécsbe nem vitte őket magával. Budán maradt öccse is, Wardan Bonaventura (Scháhin), aki kereskedelemmel foglalkozott és Buda 1686. évi visszafoglalását megelőzően részt vett a hírszolgáltatásban. A következő két évtizedet Kalust Nurveli a császárvárosban töltötte el, ahol orvosként, udvari kémikusként, kereskedőként és kémként egyaránt tevékenykedett. Szinte odaérkezésének pillanatától szoros kapcsolatot tartott fenn Johannes Diodatóval, azt azonban egyelőre nem sikerült feltárni, hogy korábban is ismerték-e egymás, vagy két, hasonló természetű ember szerencsés találkozásáról beszélhetünk csak. Ugyanakkor az, hogy 1679 júliusában Diodato első leánygyermekének Kalust Nurveli lett a keresztapja, arra enged következtetni, hogy ismeretségük nem Bécsben kezdődött.

A császári udvarral két úton, orvosi minőségében és Diodato ismeretségi körén keresztül került összeköttetésbe. Első feladatát orvosként, 1679-ben, a Bécsben dühöngő pestisjárvány idején teljesítette, majd kereskedőként többször együttműködött Diodatóval is. 1682-ben, amikor Alberto Caprara *internuncius*ként Konstantinápolyba indult, Diodato és Nurveli is kíséretének tagjai voltak. Nurveli Budáig ment, ahol hosszabb időt töltött el, kapcsolatban állt korábbi kenyéradó gazdájával, a budai *beglerbég*gel, illetve annak bizalmi embereivel, és folyamatosan híreket szolgáltatott Bécsnek Thököly tárgyalásairól. Ő küldte el a kuruc vezér és a *szeráj* szerződésének szövegét is a császárvárosba. 1682. november

9-i jelentésében rámutatott arra, „*amit ott [Budán] a vezírtől [beglerbég] megtudott, és hogy milyen szándékai vannak a törököknek Magyarországon.*"

Mint említettem, Bécs ostromakor az oszmán ostromgyűrű ellenére sikerült futárokat, hírszerzőket a városba, illetve onnan kijuttatni. Az ő szerepükről több monográfiában, illetve egy ennek kérdésnek szentelt cikkben is olvashatunk. Annak ellenére azonban, hogy viszonylag sokan írtak a jelenségről, sokáig mégsem sikerült tisztázni, hogy valójában kik és hányszor mentek ki a császárvárosból, hogy az oszmán táboron átosonva, az ott raboskodó rezidens, Kuniz segítségével Lotharingiai Károly seregéhez juthassanak. Az ostrom 1683. szeptember 3-án kritikussá vált, amikor egy akna felrobbantása miatt a fal egy része leomlott, az így keletkezett résen a *janicsár*ok megpróbáltak rohammal bejutni a városba. A lakósság körében pánik tört ki. Másnap reggel ebben a válságos helyzetben a védelmet vezető Ernst Rüdiger von Starhemberg a két napja Lotharingiai Károlyhoz útnak indított Georg Michalowitz után egy újabb futárt küldött, hogy a várost fenyegető végről tudósítson a felmentő sereg parancsnokának. A futár azonban nem érte el Lotharingiai Károlyt, hiszen a „*Sáhin nevű örmény doktor szolgája 5-én egy csomaggal jött ki a várból és őt a nagyvezír elé vitték. Kihallgatása során elmondta, hogy a város parancsnokának már 5000 embere sincsen bent, és nagyon nagy szükségük van a segítségre.*" Walter Sturminger már bebizonyította, hogy nem lehetett Nurveli szolgája, ennek ellenére ez a nézet sokáig tartotta magát a történetírásban. Az egyébként jól tájékozott Kuniz minden bizonnyal azért gondolta, hogy a futár Kalust Nurveli szolgája, mivel tudta, hogy az örmény doktor kapcsolatban áll a hírszolgáltatással. A császári hadvezetés és a Haditanács azonban még Bécs felmentését követően sem tudhatta biztosan, hogy Diodato és Kalust Nurveli melyik oldalon állnak, mivel az oszmánok Sáhint kérték meg, hogy segítsen békét kötni a császárral. Ez pedig felettébb gyanús volt, így

Nurveli házi őrizetbe került. Kihallgatásával Kunizot, a Haditanács tagját, volt konstantinápolyi állandó követet bízták meg. Bár az újdonsült tanácsos jelentése nem maradt ránk, minden bizonnyal felmentő volt, hiszen Nurveli hamarosan kiszabadult a házi őrizetből. Sőt, június hónapban Linzbe ment, ahol I. Lipót császár fogadta a doktort (!), majd a budai császári táborba küldték azzal a feladattal, hogy vegye fel a kapcsolatot a városban élő és dolgozó testvérével, Wardannal, és az ő segítségével szerezzen be híreket. A perzsa doktor ugyanekkor kérte a Haditanácsot, hogy a császár szolgálatában elköltött 3000 forintját térítse meg, és *„adjon neki rendes bért és fizetést azért, hogy az ősellenségtől kapott híreket hűségesen megküldte"*. A haditanácsos, Hieronymus Pozzo támogatta Nurveli kérelmét és a császár 1000 forintot ígért neki, ezt az összeget azonban még végrendeletében, utódai számára is követelte a doktor.

Nurveli és Diodato folyamatosan fenntartották kapcsolatukat az Oszmán Birodalommal, elsősorban Buda várával. Nurveli nemcsak öccsével, de más örményekkel is levelezett, beszélt, felhasználta őket a császáriak számára fontos hírek megszerzésére. A Nurveli, illetve öccse által beküldött leveleket a házi őrizetben lévő Diodato dekódolta. Wardan Bonaventura Sáhin 1684. április 15-én küldött jelentésében beszámolt arról, hogy az Oszmán Birodalom komoly nehézségekkel küzd, és *„ha* – írja a Haditanácsnak – *gyorsan erre a környékre jöttök, akkor, remélem, a tietek lesz e város."* Amikor 1684-ben Lotharingiai Károly seregeivel először tett kísérletet Buda ostromára, megparancsolta, hogy *„ha ott [Buda alatt] sikeresek leszünk, a perzsa doktor testvérét a budai hírszolgáltatás miatt, meg kell kímélni."* Mindez arra enged következtetni, hogy a Kalust Nurveli, Wardan Bonaventura és Johannes Diodato által beszerzett információk fontosak voltak a Haditanácsnak és a hadvezetésnek is annak ellenére, hogy teljes mértékben soha nem bíztak meg az örményekben. Fontosságukat jelzi az is, hogy amikor 1684 decemberében Kalust Nurveli újra

kérte, költségeit térítsék meg, pénzeit fizessék ki, beadványán maga a császár saját kezű (és eléggé olvashatatlan) aláírása szerepel a következő rövid feljegyzés alatt: *„Mivel általában elég jó információkat küldött hozzánk, valamivel honorálni lehetne fáradozásait. Lipót”*

Amikor Diodato felkarolta az új örmény jövevényt, Gabriel Sebinkarahiszárit, Kalust Nurvelivel ellentétbe került. Ezt fokozta az is, hogy az orvos és a kereskedő két, egymással szemben álló, egymás ellen intrikáló udvari csoporthoz tartoztak. Sáhin Meninskihez közeledett, az eddigi kötelékeket átrendezte. Az 1686. évi, alább bemutatandó budai siker azonban elsimította az ellentéteket. Gabriel Sebinkarahiszári esküvőjén Kalust Nurveli és Johannes Diodato szerepelt tanúként.

Az örmények „sokoldalúságát” mutatja a következő eset is. Amikor 1685-ben, Thököly Imre elfogatóját, Melek Ibrahim pasát kivégezték (így valóban *melek*, azaz angyal lett belőle), és új nagyvezír (Szári Szulejmán pasa) került a szultáni csapatok élére, elküldte Bécsbe Wardan Bonaventurát, hogy tárgyaljon a Haditanáccsal a béke lehetőségéről. Kalust Nurveli öccse 1685. január–március között a császárvárosban tartózkodott, és hivatalos tárgyalásokat folytatott a Haditanáccsal, valamint annak elnökével, Bádeni Hermann gróffal. A megbeszéléseken Johannes Diodato is részt vett. A Szent Liga koalíciós szerződése miatt – amelyben szerepelt, hogy egyik fél sem köthet békét a többi érdekelt tudta nélkül, és ehhez a császári udvar is tartotta magát – Wardan Bonaventura tárgyalásai sikertelenek maradtak. Végső kétségbeesésében az örmény 60.000 dukáttal meg akarta venni Bádeni Hermann beleegyezését. Nem járt sikerrel, de mindezek ellenére, amikor Wardan visszatért Budára, a Haditanács utasította az esztergomi parancsnokot, Johann Philipp von Bischofshausent, hogy bizalmi emberét mutassa be az örménynek annak érdekében, hogy további hírleveleit az ő segítségével juttassa el Bécsbe. Ez a kapcsolat olyannyira működőképesnek bizonyult, hogy 1685 júniusában, amikor Bischofshausent áthelyezték Visegrádra, azt a

parancsot kapta, hogy segítse továbbra is a két testvér levelezését.

1685-ben a császári és a szövetséges seregek bevették Érsekújvárt, így Buda bevételének lehetőségét a Haditanács már más szemszögből kezdte nézni. A békés megegyezés lehetősége nem állt fenn, így a Haditanács olyan embert keresett, aki „kém és szabotőr" is volt egy személyben, akit be lehetett juttatni a várba, akinek nem okozott lelkiismereti problémát semmilyen kérdés sem.

Ezt a feladatot egy újabb örmény, az 1685 októberében Bécsbe érkező Gabriel Sebinkarahiszári, akit sokszor Gabriel Sartónak is neveznek, mivel foglalkozását tekintve *sarto*, azaz szabó volt. (A magyar történetírás őt Gábor szabómesterként tartja számon.) A Sebinkarahiszárból (Şebinkarahisar, TR) származó Gabriel belekerült abba a kémhálózatba, amelynek két stratégiai pontján, Bécsben és Budán eddig Diodato és Wardan Bonaventura ültek, és amelynek szálai egészen Konstantinápolyig értek. Sebinkarahiszárit Kalust Nurveli szállásolta el leopoldstadti házában. Mivel háborús idő volt, a város védelmével megbízott milícia *(Stadtguardia)* vezetője kikérdezte a jövevényt arról, hogy ki ő, honnan jött és mi járatban van Bécsben. Az ekkor felvett adatok szerint (azaz Sebinkarahiszári saját elbeszélésű története értelmében) Gabriel Sebinkarahiszári, a szabó, örmény kereskedő, akinek testvére gazdag kalmár Edirnében. Saját és testvére áruival sokszor utazott a Lengyel Királyság területére, erről az ottaniak igazolást is tudtak volna adni. Az örmények szokásainak megfelelően kölcsön adott egy magas rangú török tisztviselőnek, a szivasi pasának, aki azonban nem tudta megadni 6000 tallérnyi tartozását. Másfél éve ezért követte a pasát mindenhová, hogy – ha alkalom adódik – pénzét visszaszerezze. Mivel a szivasi pasának Esztergom alá kellett vonulnia, ő is vele jött, de a török tiszt egyik kezét 1685. augusztus 16-án elvitte egy puskagolyó. A haldoklótól kérte, hogy adja meg tartozását, de az azt felelte, hogy előbb legyen törökké, mert őt egy kereszténynek adott szó nem köti.

Az erőszakos törökké tétel elől egy budai keresztényhez menekült, aki egy ideig bújtatta. Őtőle tudta meg, hogy egyik szolgáját törökké tették, a másik elszökött, a pasa pedig elvitette sátrát és csomagjait. Így Gabriel Sebinkarahiszári maradék pénzéből lovat vásárolt magának, majd az éj leple alatt kisurrant a városból. Meg sem állt az esztergomi keresztény táborig.

Az őt elfogó kapitány egyenesen Lotharingiai Károlyhoz küldte a foglyot, aki kikérdezte, majd menlevéllel Komáromba küldte. Itt két hónapot töltött el, és bevárta a császári hadvezért. Lotharingiai Károly javasolta neki, hogy menjen Bécsbe, ahol más örmények is vannak, ők majd menedéket nyújtanak neki. Saját bevallása szerint így érkezett meg a császárvárosba. A források alapján azt biztosan tudjuk, hogy Sebinkarahiszári a Moszul – Bagdad – Tokat – Isztambul – Buda – Bécs útvonalon jött. Kiderült, hogy magasabb képzettsége volt, mint ami egy kereskedőtől vagy egy szabótól elvárható lett volna. Valóban járt Lengyelországban, ahol kereskedelmi tevékenységet folytatott. Amikor a Haditanács, mint fentebb szó volt róla „kémet és szabotőrt" keresett Budára, Gabriel Sebinkarahiszáriban alkalmas jelöltre lelt. Diodato felkarolta az új jövevényt, és segítette visszajutását a várba. Ottani kereskedő ismerőséhez, Karakashoz küldte. Mivel Gabriel minden fenntartás nélkül vállalkozott az útra, nem lehetett igaz az a történet, amelyet budai elmeneküléséről mesélt. A szivasi pasa halála ellenére túl nagy lett volna a kockázat, bárki a pasa kíséretéből felismerhette volna.

Amikor egyértelművé vált, hogy a szabót elküldik Budára, a Haditanács a Bécs – Kanizsa – Buda útvonalat javasolta, és kitalált egy történetet, hogy miért küldik vissza az elfogottat az Oszmán Birodalomba. Sebinkarahiszárit azonban már útja kezdetén újabb atrocitás érte: Bécsújhely közelében egy csapat katona kifosztotta, így kénytelen volt visszatérni a császárvárosba. Ennek következtében – az idő rövidségére való tekintettel – Bécsből egyenesen Budára küldték, a kanizsai utazás-

ról többé nem esett szó. Tanulva a kanizsai fiaskóból, a Haditanács utasította Esztergom kapitányát, Strassert, hogy hűséges embere kísérje el Sebinkarahiszárit. Az örmény valószínűleg 1686. április második felében érte el a középkori Magyar Királyság fővárosát és Diodato emberénél, Karakasnál szállt meg, aki a budai pasa *kethüdá*jánál (helyettes) jelentette: földije érkezett. A pasa engedélyezte, hogy Sebinkarahiszári Budán maradhasson, a kifosztásáról szóló történet meghatotta, így egy öltözet ruhát ajándékozott a jövevénynek, de – a kor szokásának megfelelően – Karakasnak kezességet kellett vállalnia érte (ez Bécsben is így működött).

Amikor Diodato megkapta Sebinkarahiszári első levelét, maga vitte el az éppen Bécsújhelyen tartózkodó császári udvarba, és I. Lipót első kamarásán, Hieronymus Scalvinonin (aki az Udvari Kamara tanácsosa is volt) keresztül juttatta el az uralkodóhoz. Jelentette, hogy a kém sikeresen bejutott. Mind Diodatót, mind Gabriel Sebinkarahiszárit sokan, így a főtolmács, Meninski is, kettős kémnek tartották. Ebben semmi meglepő nincsen. Mind a zsidó, mind az örmény kereskedőknél előfordult ez a vád akkor is, amikor nem voltak azok. Vallásuk, kultúrájuk, viselkedési és öltözködési szokásaik mássága, két világ (oszmán és keresztény) közöttiségük miatt többször érte őket ez a vád, mindkét oldalon. Diodato és Kalust Nurveli kereskedő társát, a zsidó Löbl Heschlt egyik legfőbb támogatója, a Haditanács akkori elnöke, Raimondo Montecuccoli is kettős kémnek *(spia doppia)* tartotta.

Gabriel Sebinkarahiszári legtöbb jelentését április végétől az ostrom megkezdéséig írta, amelyeket Strasser vagy a rendes postaszolgálat továbbított Bécsbe. Tudomásunk van arról is, hogy néhány levelet a szintén örmény Gregorius Melchior vitt el Budáról Győrbe, majd tovább a császárvárosba. Itt Diodato írta át őket olasz nyelvre, majd a Haditanácsnak, Lotharingiai Károlynak és a császárnak egyaránt továbbította őket. Sebinkarahiszári örmény nyelven írt, a levelek kereskedelmi tevékeny-

ségéről szóltak. A sorok közé – szintén nem új találmány – tejjel írta a valódi híreket. Ezt Diodato tűz fölé tartotta, így a tej megbarnult és az üzenet olvashatóvá vált. Ezt a technikát a velencei és raguzai kémek már a XV–XVI. században ismerték.

Gabrielt azonban kettős céllal küldték be a várba. A hírek szolgáltatásán túl feladata volt, hogy szervezzen, illetve hajtson végre szabotázsakciót. Sebinkarahiszári, saját bevallása szerint, fontos szerepet játszott a budai lőportorony felrobbanásában, 1686. július 22-én. Ennek megítélése komoly nehézségeket okoz a mai történésznek, mivel csak közvetett bizonyítékokkal rendelkezünk. Amikor Buda bevételét követően megkezdődtek a török fogolykihallgatások, a lőportorony felrobbantásáról is keletkeztek feljegyzések. Mehmed *bég*, a budai *kul kethüda*, a *janicsáraga* helyettese azt vallotta, hogy az ostromlók ágyúgolyója véletlenül találta el a tornyot. A *lámdzsibasi*, azaz az aknászok vezetője, Szefer azonban, akit az egyik keleti nyelvek tolmácsa, Heinrich Christoph Schwegler hallgatott ki, arról számolt be, hogy a lőportornyot két ember őrizte: a *dzsebezsibasi*, Murád aga, valamint a *csorbadzsi*, Ahmed. Murád agának volt egy Juszuf nevű, örmény származású szolgálója, ő volt felelős a robbanásért. Nagyon valószínűtlen, hogy az örmény származású szolga saját ötlete lett volna az akció, sokkal inkább Gabriel Sebinkarahiszári felbujtására cselekedhetett, aki – minden bizonnyal – pénzt ígért neki a sikeresen végrehajtott robbantásért. Ezt látszik alátámasztani a Haditanács protokollumainak 1687. február 8-i bejegyzése, amelynek értelmében *„a Budánál felgyújtott arzenálért”* Sebinkarahiszári évi 400 forintot kapott. Mindezek alapján elmondható, hogy valószínűleg köze volt a két örménynek, Gabriel Sebinkarahiszárinak és Murád *aga* szolgájának, Juszufnak a lőportorony felrobbantásához. Hogy csak ők tették-e vagy az ostromló sereg is eltalálta? Ezt a kérdést nem sikerült eddig megnyugtatóan tisztázni.

Gabriel Sebinkarahiszári hamarosan megnősült. Egy, 1687. január 25-én Hieronymus Scalvinoni és Johannes Diodato által megkereszteltetett török nőt, Maria Regina Josephát vette nőül február 10-én, aki az érsekújvári *tímárdefterdár* özvegye volt. Házasságából több gyermek is született.

Sebinkarahiszári kalandor volt, aki ezekben a zavaros időkben próbálta megcsinálni szerencséjét. Amikor kiderült, hogy a Haditanács a már megítélt összeget sem fizeti ki, új eszközök után nézett. Korábbi pártfogóját, Diodatót helyezte nyomás alá. Ez olyannyira sikerült neki, hogy Diodatót – kémkedés vádjával – nyolc hónapig fogságban tartották. Minden kapcsolatát latba kellett vetnie, hogy feje a nyakán maradhasson. Amikor 1690. április 11-én felmentették, ő maga perelte be Gabriel Sebinkarahiszárit, akit 1691. január 4-én le is tartóztatták. A vádemeléshez Diodato gyűjtötte össze az anyagot. 1692 áprilisában a kalandor beismerte, a Diodato ellen terhelő bizonyítékként bemutatott két török nyelvű, a budai pasának küldött levelet ő hamisította. Az ítéletet 1692. július 10-én hozták meg: Sebinkarahiszárit a jobb keze levágására ítélték, de Budán tanúsított hűsége és szolgálatai miatt az ítéletet egy év, Győrben letöltendő kényszermunkára változtatták, és örökre kitiltották az örökös tartományok területéről.

Amikor 1693. május 25-én megszabadult a fogságból, kellemetlen helyzetbe került: ő nem léphetett a Habsburg Birodalom területére, kikeresztelkedett felesége viszont nem juthatott vissza oszmán földre. Úgy tűnik, hogy minden tiltás ellenére 1709-től ismét a császár alattvalójaként jelenik meg, újra szerepel a Haditanács protokollumaiban.

Amikor a császári hadvezetés 1687–1688-ban a Belgrád elleni ostromot tervezte, Diodato újra a Budánál már bevált sémát akarta követni. Másodszorra ez nem sikerült. Kalust Nurveli fiát azonban megpróbálták felhasználni. Azt már nem lehet kideríteni, hogy a fiú ott élt-e, vagy a kémkedés végett küldték-e oda, de Kalust

Nurveli 1688 júliusában kérte a Haditanácsot, hogy Belgrádból hazafelé tartó fiát, akit a huszárok elfogtak és Szeged felé magukkal hurcoltak, szabadítsák ki. Ezzel egyidejűleg testvérét, Wardant is kérte, segítsen megkeresni a fiút. Bár a Haditanács azonnal írt Ottavio Nigrelli és Nehemb parancsnokoknak, azt a választ kapták, hogy a fiú már meghalt. Kalust Nurveli testvérét, Wardan Bonaventurát pedig kirabolták, majd agyonütötték a hadszíntéren. Kalust Nurveli neve soha többé nem merült fel a hírszerzéssel kapcsolatban, de továbbra is Bécsben maradt és részt vett a délkeletre irányuló kereskedelemben, fenntartotta addigi relációit a rác, a görög és az örmény kalmárokkal. A család a bécsi örmények egyik vallási központjában, a *Leopoldstadt*ban található, az Irgalmas rendiek által fenntartott kolostorban *(Kloster der Barmherzigen Brüder zu Leopoldstadt)*, az egyik oldalkápolnában egy Szent Gergely képével díszített oltárt kapott. Kalust Nurveli Johann Peter Jordin bécsi polgár házában, a mai Große Sperlgasse 14. szám alatt lakott. Itt operálták meg 1698. szeptember 19-én. Nurveli tevékenységének jelentőségét és személyének megbecsültségét mutatja, hogy a császár háziorvosa, Benedikt Norbert von Zeidler végezte az operációt, de nem járt sikerrel. A perzsa doktor 1698. szeptember 25-én elhunyt. Október 14-én az Udvari Marsall Hivatala *(Hofmarschallamt)* felnyitotta a végrendeletet, mivel Kalust Nurveli, mint udvari kémikus ezen hivatal felügyelete alá tartozott.

Az örmények szerepe a hírszerzésben Buda bevétele után erőteljesen csökkent, mivel a távoli tájakról nem tudtak megfelelő híreket szolgáltatni. Ugyanakkor az addig megszerzett érdemeik lehetővé tették, hogy a bécsi örmény kolónia megmaradhasson, és 1699, a karlócai béke, azaz az oszmán háború lezárását követően is szerepet játszhassanak a távolsági kereskedelemben, néhányan közülük udvari beszállítókká is váltak. A konstantinápolyi diplomáciai kapcsolatokban ugyanakkor továbbra is szerepet játszottak, mint ahogyan az onnan érkező hírek

értékelésében, beszerzésében vagy a már megszerzett információk Bécsbe juttatásában is.

A Habsburg informátorhálózat, a „titkos levelezők"

A XVI. század vége felé kiderült, hogy sem az egyháziak fentebb bemutatott módon való alkalmazása, sem az alkalmi kémek kiküldése, sem a tolmácsok információszerzési módszerei nem elegendők, hiszen a „hosszú török háború" idején, 1591 és 1606 között a bécsi udvar sokszor maradt mindennemű híradás nélkül. Ennek leküzdése érdekében már a háború ideje alatt felmerült a gondolat egy, az előbbinél megbízhatóbb, jobban és főleg rendszeresebben működő hírszerző szolgálat létesítésére. 1602. március 1-jén Mátyás főherceg a következő sorokat írta Thurzó György bányavidéki főkapitánynak: *„Nagyságos, őszintén kedvelt hívünk! Nem kételkedünk abban, hogy tudod, mily nagy jelentőségük van a hű és megbízható kémeknek. Arról értesültünk azonban, hogy eddig erről a dologról kevéssé gondoskodtak, különösen mivel azokat az új híreket, amelyek mostanában hozzánk érkeznek, nem megbízható emberek és kémek jelentik, hanem a [töröknek] adózó, szomszédos jobbágyoktól és más megbízhatatlan helyekről származnak. Ezekből pedig az ellenség szándékáról, készülődéséről és a jövőbeni felkészüléséről semmi bizonyosat nem érthetünk és tudhatunk meg, sőt sem Őcsászári Felsége, sem mi nem tudjuk meghozni és elintézni határozatainkat.*

Neked ezért jelen levelünkkel kegyesen megparancsoljuk, hogy Budán, Szigetváron, Nándorfehérváron, Szófiában és más távolabb eső török helyeken titokban hűséges embereket és megbízható kémeket, ne pedig végek közelében lakó adózó jobbágyokat törekedjél felfogadni és beszervezni, és azokat küldjed a török határra az ellenség céljainak kikémlelésére, valamint szándékainak megtudására és feltérképezésére. Amit

pedig Neked jelenteni fognak, velünk idejében tudasd, és minket mielőbb értesíts, ha ilyen megbízható és hűséges kémek felfogadására alkalmat és lehetőséget látsz, s arról is, hogy vajon erre a célra mekkora kiadásokra, kifizetésekre van szükséged."

A Haditanács és a császári adminisztráció főbb tisztviselői tehát felismerték, mekkora szükség van arra, hogy jól működő hírszerző hálózattal rendelkezzenek az ellenséges területen. A XVII. század húszas éveinek végéig azonban nem volt lehetőségük ennek kiépítésére. Megakadályozta az udvart ebben a folyamatos hadi állapot, valamint az, hogy az Oszmán Birodalomban és a *szeráj*ban semmi sem úgy működött, mint egy európai fejedelmi udvarban, így mindaddig kevés ismerettel és tapasztalattal rendelkeztek ezen a területen.

Itt vetődik fel az a gondolat, hogy miért éppen ezt a módszert választotta a bécsi udvar. Ennek a kérdésnek a vizsgálata során csak a „hosszú török háború" idejéig sikerült visszafejteni a későbbi „titkos levelezői" hálózat eredetét, de felmerült egy, a későbbi kutatások során figyelmet érdemlő elképzelés. E sorok írója halvány összefüggést lát a kéziratos, majd később nyomtatott formában is létező korabeli *Zeitung*ok, és a titkos levelezők között. A *Zeitung*okat eleinte kézzel másolták és ezeket a kópiákat terjesztették. Lehetséges esetleg, hogy a Német-római Birodalom, az örökös tartományok és a királyi Magyarország területén egyaránt létező „másolói hálózat" szolgáltatta az ötletet, a titkos levelezők megszervezéséhez? Ennek a kérdésnek a megválaszolása még várat magára.

A „hosszú török háborút" követően, 1623-ban a bécsi udvar útnak indította Konstantinápolyba Johann Jakob Kurz von Senftenaut, aki alkalmi követségén túl azt a feladatot kapta, hogy útja során Budán, Belgrádban, Szófiában és Konstantinápolyban olyan megbízható embereket keressen, akik hajlandók – megfelelő fizetség ellenében – Bécsnek híreket szolgáltatni. Az első, írásos formában is fennmaradt megállapodást a Haditanács megbízottja,

Warhafftig und erschröckliche Geschicht/ welche geschehen ist auff den xxiij tag Brachmonats/ im M. D. LXX. Jar/ im Land zu Meckelburg/ nicht weit von newen Brandenburg/ zu Ofter genannt gelegen.

Nyomtatott hírlevél 1570-ből

Johann Ludwig Freiherr von Kuefstein kötötte Francesco Vlatchi Belgrádban élő raguzai kereskedővel, 1629. szeptember 23-án. Vlatchi ebben az iratban vállalta, hogy az épülő Habsburg informátorhálózat tagja lesz, rendszeres és írásos kapcsolatot tart fenn a konstantinápolyi állandó követtel. Aláírta, hogy minden lényeges információról tudósítja a bécsi udvart és a Haditanácsot. Jelentéseit természetesen egyeztetett kódrendszerrel titkosította és csak olyan embereknek adhatta át, akik a korábban megbeszélt titkos jelet ismerték. Titoktartást is fogadott a Habsburg uralkodónak.

A rendszer működtetésével a konstantinápolyi állandó császári rezidenst, Johann Rudolf Schmidet bízta meg a Haditanács. Az ő feladata volt kapcsolatot tartani a beszervezettekkel, és neki kellett a jelentéseket eljuttatnia Bécsbe. Ehhez – mint fentebb említettem – több módszere is volt az állandó megbízottnak.

Arra, hogy egy ilyenfajta levelezési hálózatot fenn lehessen tartani, csak az állandó követ közreműködése mellett volt mód. A titkos levelezővé válás kölcsönös bizalom és érdekegybeesés kérdése volt. Az alkalmi követségek túl rövid időt töltöttek ahhoz oszmán földön, hogy a bizalom kialakulhasson, így a konstantinápolyi állandó követeknek, Schmidnek, Greiffenklau-nak, Renigernek, Casanovának, Kindsbergnek, Terlingónak és Kuniznak fontos szerepük volt abban, hogy a Kurz von Senftenau által létrehozott, Lustier által mozgásba lendülő és Schmid alatt kiforró rendszert működtetni tudja a bécsi udvar, pontosabban szólva a Haditanács.

Mint minden emberi kapcsolatrendszerben, itt is sok múlt az egyes emberek rátermettségén, a követ ügyességén, azon a képességén, amellyel a pénzért dolgozó levelezőket érdekeltté tudta tenni a minél pontosabb és megbízhatóbb hírek szolgáltatásában.

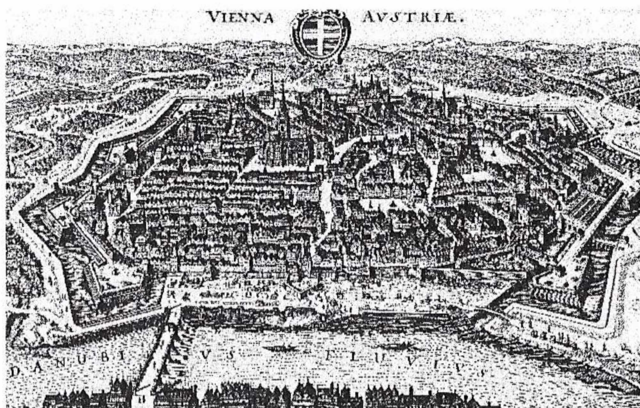
A bécsi udvar által létrehozott levelezési hálózatába gondos kiválasztás után kerültek a résztvevők, alkalmazásukat több feltételhez kötötték. Természetesen elengedhetetlen volt, hogy írástudó emberről legyen szó, aki lehetőleg művelt és megfelelő foglalkozást űzött. Elsősorban olyanokat választottak ki, akik mindennapi tevékenységük révén egyébként is sok emberrel találkozhattak, ismerősökkel és ismeretlenekkel is, azaz minden gyanú nélkül fogadhatták a hozzájuk érkezőket. A beszervezettek így elsősorban orvosok és kereskedők voltak.

A „titkos levelezők” különböző motivációk mentén működtek együtt a Habsburg követtel. Volt közöttük olyan, aki lojális volt a kereszténységhez, vagy a császárhoz. Mások különféle előnyökért, a maguk vagy

családtagjuk felemelkedéséért tették. Természetesen a letöbben anyagi érdekből működtek együtt a bécsi udvarral. Fontos volt, hogy az egyébként igen jelentős díjazás, csábító erőt jelentsen a levelezőknek, olyat, amelyért szívesen vállaltak nagyobb kockázatot is. Francesco Vlatchi évi 700 tallért kapott szolgálataiért. Ez az öszszeg 1050 forintnak felelt meg, amely kétszer annyi volt, mint a konstantinápolyi követség tolmácsának fizetése, és háromszor annyi, mint amennyit egy futár kapott a Bécs – Konstantinápoly – Bécs útvonalért. Természetesen a „titkos levelezők" esetében a kockázat indokolta ezt a magas összeget. Abban az esetben, ha valakit rajtakaptak, ezért súlyosan fizetett. Jó esetben csak az Oszmán Birodalomból utasították ki, de előfordult az is, hogy valakit a hírek szolgáltatásáért kivégeztek. Ráadásul a követ által a levelezőknek és az informátoroknak kifizetett összeg még mindig jóval alacsonyabb volt, mintha a megbízható hírekért a *szeráj* valamely magasabb tisztviselőjét kellett volna megvesztegetnie. Vlatchin túl Budán Giovanni Pellegrini kereskedőt, Belgrádban Matteo Sturanni kereskedőt, és Szófiában Girolammeo Grassi orvost szervezte be még Kurz von Senftenau.

Grassival kapcsolatosan érdemes megemlíteni, hogy a nagyvezír, Kemankes Kara Musztafa pasa szolgálatában állt, így első kézből is tudott információkat szerezni, sőt, arra is képes volt, hogy – természetesen jó pénzért cserében – a máshonnan megszerzett híreknél segített Schmidnek a valóságtartalom ellenőrzésében. Mindez ugyanakkor nem tartotta vissza attól, hogy ezzel egyidejűleg – és szintén jó pénzért – ne szolgáltasson híreket az angoloknak és a velenceieknek. Természetesen a legtöbb levelező nem rendelkezett ilyen kapcsolati rendszerrel.

Az akkori állandó konstantinápolyi császári követ, Johann Rudolf Schmid folyamatosan kapcsolatban állt a titkos levelezőkkel, hiszen ő továbbította leveleiket Bécsbe, vagy az őtőle érkező futárok szedték azokat össze. Jó viszonyt alakított ki a hálózat résztvevőivel, közülük néhányat személyesen is ismert. Ilyen volt Giovanni

Bécs látképe

Andrea Scogardi, akivel akkor ismerkedett meg Schmid, amikor a moldvai fejedelem, Vasile Lupu fiát Konstantinápolyba vitték túszként. 1640-ben, ura halála után a dán származású orvos visszatért Moldvába, ahol a fejedelmet szolgálta, de ezzel egyidejűleg információkat gyűjtött, illetve továbbított Schmidnek. 1644-ben ismét Konstantinápolyba érkezett, ahol a rendkívüli császári megbízottnak, Hermann Czernin von Chudenitznek is jó szolgálatot tett.

Schmid tevékenységére egyébként is jellemző volt, hogy az Oszmán Birodalom vazallusainál, illetve a budai pasa udvarában tartott embert, aki információkat szolgáltatott neki. Olyan híreket, amelyekre a birodalom fővárosában nagy szüksége volt, ugyanakkor hiába várt volna Bécsből, hiszen a császári politika irányítói úgy gondolták, hogy ezeket a területeket jobban megfigyelhetik saját fővárosukból, azt pedig, hogy ezekre az információkra a konstantinápolyi követnek miért lehetne szüksége, még elképzelni sem tudták.

A „titkos levelezés" fenntartásának leggyengébb pontja a finanszírozás volt. A Habsburg Birodalomban ritkán volt nagyobb mennyiségű készpénz, az állam már I. Ferdinánd uralkodása óta állandó likviditási gondokkal küzdött. A levelezők tevékenységét koordináló főtolmács-

ok, D'Asquier és Meninski háború idején mindig nehéz helyzetbe kerültek, és féltek attól, hogy – amennyiben a levelezők nem kapják meg a nekik járó pénzt – veszély fenyegeti a kiépített hálózatot, mivel tagjai vagy más európai hatalmaknak (elsősorban Velence és Franciaország) kezdenek híreket szolgáltatni, vagy felfedik kilétüket az oszmán adminisztrációnak, amikortól a Haditanácsnak a dezinformálás problémájával is szembe kell néznie.

Ennek ellenére az 1630-as évek második felére egy viszonylag stabil szervezet jött létre, az első beszervezettek közül Grassi és Vlatchi maradtak csak meg, a többi helyre előbb a fentebb már említett Andrea Scogardit (orvos), majd Hans Kaspart (kereskedő) vették fel. A titkos levelezőknek szánt pénzt mindig a futárok, vagy az éppen a szultáni fővárosba igyekvő *internuncius*ok vitték magukkal. Minden levelezőt meghatározott fizetéssel vettek fel, és erről pontos, általában titkosított kimutatásokat vezettek.

A titkos levelezés *(geheimbe Correspondenz)* nem volt önálló intézmény. Szoros összefüggésben állt a Habsburgok oszmán diplomáciájának egyéb szerveivel, és illeszkedett a korábban kialakított struktúrákhoz. A Haditanács koordinálta a császári udvar keleti politikáját (ekkor még csak az oszmánt, de később ide tartozott az orosz politika is), így nemcsak a hivatalos diplomáciát, de az információszerzést és a kémkedést is. Utóbbi kettő akkor vált önállóvá, amikor a XVII. század végi háborúkban nem volt állandó követ Konstantinápolyban, így az ő összes addigi tevékenységét is a kémek végezték el.

A XVII. században a titkos levelezés, többszöri zökkenőkkel ugyan, de folyamatosan működött. 1655-ben sikerült egy mélyebb krízist elhárítani és a Buda és Konstantinápoly közötti szakaszon a levelezés – átmenetileg – helyreállt. A császár megparancsolta, hogy minden körülmények között szükség van a levelezők fizetésére, hiszen a megbízható és friss információk csak így érkeznek be. Arra is utasítást adott, hogy a levelezőknek, illetve a levelek továbbítóinak is, mindig adjanak *„extra*

spesá”-t, ettől a pontosabb és rendszeresebb működést remélte. Az 1656-ban Budára utazó rendkívüli követ, Peter Franz Hoffmann von Ankerskron, akárcsak 1628-ban Senftenau, azt a megbízatást is kapta, hogy az ottani levelezővel találkozzon, győződjön meg arról, hűen szolgálja-e a császárt, ha pedig nem, vagy hiányt lát a levelezés terén, szervezzen be új embert. Alapvetően ebben az időben sem változott a levelezők, a követ, illetve a követségi alkalmazottaknak járó pénz eljuttatásának módja: még mindig a futárok vagy a rendkívüli követek vitték magukkal, de ekkor már az 1663/1664. évi háborút követően megalakuló Keleti Kereskedelmi Társaság hálózatán, ágenseinek, kereskedőinek segítségével is küldtek pénzt. Bankhálózat még jó ideig nem létezett. A pénzbeni gondok továbbra is megmaradtak, és 1675-ben már ismét arról panaszkodott a Haditanács az állandó követnek, Kindsbergnek, hogy minden (nem rendszeresen) kifizetett, nem jelentéktelen összeg ellenére a budai levelező kevesebb és rosszabb minőségű híreket szolgáltat. Ugyanezen év június 10-én a császár utasította követét: tegyen meg mindent, hogy az udvar 14 naponta pontos és megbízható híreket kapjon a levelezőktől. Egy – névtelenségbe burkolózó – császári tolmács 1676. október 10-én írt a császárnak (!), hogy a legnagyobb baj: az oszmánok már tudják, kik a levelezők, és nem csak ők, de az ellenséges európai államok Konstantinápolyban jelen lévő képviselői is. Ráadásul a követ „nem tudja tartani a száját”, ennek megfelelően „az egész világ, a raguzaiak, a velenceiek és a kereskedők” is tudják, mikor indul a küldemény. Így nem csoda, ha a levelezők hírei nem jutnak el Bécsbe. Maga Kindsberg, alig hat nappal később már arról írt uralkodójának, hogy a probléma a Bécsből érkező csomagok nagyságában rejlik. Javasolta, hogy kisebb levélcsomókat küldjenek, és ügyeljenek arra, hogy a császári sas ne látszódjék, hiszen ez mindenkit, aki látja, arra csábítja, hogy kinyissa a levelet. A Haditanács eleget tett a követ kérésének, és I. Lipót 1676. november 18-i levelében már arról tájékoztatta a Kindsberget, hogy

parancsot adott arra: kisebb csomagokat küldjenek, amelyeken nem a császári pecsét látható. A rend azonban olyannyira nem állt helyre, hogy 1677 januárjában a Haditanács kénytelen volt a Kindsbergnek szóló levelet a velencei császári követség titkárán, Domenico Federicin keresztül eljuttatni a követhez, mert négy hónapja nem érkezett Konstantinápolyból hír hozzájuk, amit a levelezők megbízhatatlanságának tudtak be.

1678. január 15-én a császár újra írt követének, és arról tájékoztatta, hogy a most Konstantinápolyba induló futárnak – rendes megbízatása mellett – azt a feladatot adta, hogy Budán, Belgrádban és *„ahol még szükséges"* érdeklődjön utána és tárja fel annak okait, miért nem működnek a titkos levelezők. Még 1679-ben sem sikerült megoldani a levelek írásának, illetve továbbításának gondját. A rendkívüli követként az Oszmán Birodalomba érkező, Kindsberg halála miatt ott maradni kényszerülő, majd ott elhunyó Peter Franz Hoffmann von Ankerskron 1679. június 16-án arról számolt be a császárnak, hogy május 17-ig sem a titkos levelezőkön, sem a Keleti Kereskedelmi Társaságon, sem pedig Velencén keresztül nem érkezett be hozzá levél. Úgy tűnik, hogy 1680-ra sikerült ismét helyreállítani a levelezést, és a titkos levelezők a Keleti Kereskedelmi Társaság tagjaival összefogva küldték híreiket Bécsbe.

Az 1620–1660 közötti időszakhoz képest sokat változott a levelezők csoportjának összetétele, illetve – ennek következtében – a javadalmazása is. Az 1663/1664. évi háború idején, valamint azt követően ezen a területen is egyre inkább a délszlávok és az örmények kerültek előtérbe. Sokan közülük előbb a Keleti Kereskedelmi Társasággal ismerkedtek meg és a levelek továbbításában vettek részt, majd később maguk is levelezőkké váltak. Ennek megfelelően alakult javadalmazásuk is. 1663. április 24-én, a háborús időkben olyan fontos információk megszerzésére vették fel budai titkos levelezőnek Marko Radiwowitzet, aki szolgálataiért 225 dukátot (= 675 forint) kapott. Neki is járt már az *„extra spesen"*, amelynek

összege általában évi 150-300 forint volt. A Radiwowitz család egy másik tagja, Marko öccse, Niccola is – kereskedelmi forgalma bonyolítása mellett – 1677-től levelezőként tevékenykedett. Míg Marko 1680 szeptemberében elhunyt (ki nem fizetett pénzeiért öccse a következő években folyamatosan ostromolta a Haditanácsot és a Kamarát), addig Niccola egészen az 1692 augusztusában bekövetkező haláláig szolgálta a bécsi udvart. Budán volt 1686-ban is, amikor a császári seregek bevették a várat, és – saját bevallása szerint, amelyet az Udvari Kamara és a Hadi Fizetőmesteri Hivatal is elfogadtak – a fosztogató katonák kirabolták, mindenét elvitték. Ezért kérte, hogy a Kamara térítse meg veszteségeit, amit – papíron – meg is tettek. Niccola halálát követően felesége, Catharina Radiwowitz még 1694-ben is kérvényezte, hogy a férje után neki járó 150 dukátot fizessék ki neki.

Budán szolgált, a Radiwowitz család tagjain túl a zsidó Löbl Heschel, akinek tevékenységét 1681-ben bekövetkezett haláláig lehet nyomon követni. Marko Radiwowitz-cal egyidőben szervezték be Hadzsi Comeno Georgiewitzet, aki Belgrádban teljesített szolgálatot. Georgiewitz 1675-ig küldött leveleket Belgrádból, helyére azután Georgio Christophoro (Juro) Markowitz került. Juro apja, Cristo, és nagybátyja, Lazaro is szolgált már hasonló minőségben a császárnak. Lazaro Markowitz 1657-ben arról panaszkodott, hogy az oszmánok leleplezték tevékenységét, ezért vasra verték és sokáig félő volt, hogy karóba húzzák. Ő ennek ellenére nem árulta el a Habsburg uralkodót, és most újra szolgálatra jelentkezik. Cristo Markowitz tíz, bátyja tizenöt évig levelezett a Haditanáccsal. Juro szívvel-lélekkel szolgált, 1679 augusztusában például a Belgrádban betegen fekvő Rudolph Dane helyett elvitte a bécsi postát Konstantinápolyba. 1679. november 10-én a belgrádi titkos levelező hivatalát a Haditanács Erasmus Noelnek utalta ki, aki azonban nem tudta átvenni a posztot, így 1680 májusában ismét Juro Markowitz lett a levelező. Egy évvel hivatala visszanyerését követően, 1681. április–májusában Juro elhagyta

Belgrádot, Bécsbe utazott, és csak Caprara követségének tagjaként hagyta el ismét a várost. Az ő bére sem volt túl magas, évi 150 forintot kapott.

A fentiekből kitűnik, hogy – a nehézségek ellenére – működött a „titkos levelezés”, a régiek helyére új emberek, új csoportok kerültek. A még mindig megfelelőnek mondható bérezésnek köszönhetően több-kevesebb rendszerességgel egészen Caprara és Kuniz hazatéréséig, Bécs ostromáig és a város felszabadulásáig folyamatosan szolgáltatott híreket a *gehaimbe Correspondenz*.

CSÁSZÁRI HÍRSZERZÉS SZERVEZETE ÉS MŰKÖDÉSE A VISSZAFOGLALÓ HÁBORÚK IDEJÉN

Négy szerencsétlen haláleset

1680-tól Georg Christoph von Kuniz lett a konstantinápolyi állandó császári követ. Elődeinek gyors egymás utáni halála teremtett neki lehetőséget, hogy ezt – az Udvari Haditanács, és ennek megfelelően, a keleti politika szempontjából – fontos posztot megszerezze.

A Kunizok története

A Kuttner von Kuniz család a mai Németország területéről, a Breisgauból származott. Előbb Tirolba, majd Bajorországba, illetve Ausztriába vándoroltak tovább a család tagjai. 1478-ban Elias Kuttner von Kuniz Zsigmond főherceg udvarában szolgált, Meràniába került udvari írnoknak. Fia, Johann Kuttner von Kuniz 1514-ben mint *„Salzraiter"* tevékenykedett. Az ő fia, Zacharias Kuttner von Kuniz Regina Tollingert vette feleségül, akitől két fia született: Jonas és Johann Christoph. Utóbbi Sara Neupeckint vette el, és két fiuk, valamint egy leányuk született: Johann Baptist, Georg Christoph és Maria Anna. Az idősebb fiú, Johann Baptist sok éven keresztül a felső-ausztriai rendek központi pénzügyi hivatalának dolgozott és 1662. február 6-án elnyerte az *„Edler Herr von Kuniz und Weissenburg"* címet. 1664. május 2-án I. Lipót császár Linzben mind Johann Baptistet, mind testvérét, Georg Christoph-ot bárói rangra emelte. Az „Enns-en túli" *(ob der Enns)* területek nemesi könyveibe augusztus 2-i dátummal jegyezték be, hogy a lovagi címmel kapott Weissenburg mellett Planckenstein, Rabenstein, Pielach és Stätz került az idősebbik testvér birtokába. Johann Baptist 1673. május 18-án beadványban fordult az Udvari

Kamarához, hogy az előző, oszmánok elleni háborúban (1661–1664) hozott anyagi áldozatainak és érdemeinek elismerésére vegyék fel a kamarai tanácsosok közé, amely állást sikerült is elnyernie. Georg Christoph-ot, illetve Johann Baptist fiait 1686. június 18-án az alsó-ausztriai nemesi könyvekbe is felvették. Georg Christoph-nak egy fia érte meg a felnőttkort, Karl Friedrich Anna Maria Stahremberget vette feleségül, akitől Johann Maximilian Ludwig született. Ő 1748 decemberében igen fiatalon elhunyt, ezzel Georg Christoph egyenesági leszármazottai kihaltak.

Georg Christoph Kuttner von Kuniz 1652. január 14-én látta meg a napvilágot. Két feleségétől, Elisabetha von Quarienttől, illetve Katharina Eleonora von Gillerntől összesen három fia született, közülük azonban csak a fent említett Karl Friedrich érte meg a felnőttkort. Georg Christoph és bátyja is a Keleti Kereskedelmi Társaságban való aktív részvételük révén kerültek kapcsolatba a császári udvarral. Az ifjabb Kunizot, akkori felső-ausztriai számadót, a társaság megbízásából küldték 1673-ban Konstantinápolyba, ahol a korábbi konzul, Lelio de Luca szerepét vette át. Ettől kezdve rendszeresen utazott az Oszmán Birodalom területén. Amikor gyorsan egymás után meghalt Johann Christoph von Kindsberg állandó konstantinápolyi követ, illetve még őt megelőzően, az utódjának szánt Johann Maximilian Sattler, a rendkívüli követ, Peter Franz Hoffmann von Ankerskron Kuniz-ot javasolta erre a posztra. Ennek ellenére ekkor Johann Carl Terlingo de Guzmán kapott megbízatást, aki – miután Hoffmann von Ankerskront, 1679. szeptember 10-én bekövetkezett halála után eltemette Konstantinápolyban – maga is az oszmán fővárosban hunyt el, 1680. január 13-án.

1679-ben a bécsi udvar nehéz évet tudhatott maga mögött. A Rajnánál egyre nagyobb mértékben jelentek meg a francia alakulatok, Magyarországon Thököly Imre mindinkább az Oszmán Birodalom felé fordult, az örökös tartományokban pedig dúlt a pestis. A csá-

szár és miniszterei úgy döntöttek, hogy haladéktalanul megkezdik a tárgyalásokat a Portával a vasvári béke meghosszabbítására. Az oda küldött követek, rendkívüli követek azonban sorra meghaltak. Terlingo betegségével a Haditanács tisztában volt, ezért tanácsosai javaslatára a császár már 1679. december 31-én kinevezte Kunizot Terlingo *„adiunctus”*-ává. Az *„adiunctus”* 1680. január 22-én parancsot kapott a Haditanácstól, hogy induljon útnak, és ezzel egyidejűleg válasszon egy megbízható személyt, aki a titkári funkciót betölti majd a követségen. Terlingo halálát követően, 1680. február 13-án Kuniz, kevés kísérővel elutazott Budáról. Március 1-jén már Belgrádban, 23-án pedig a Konstantinápoly közelében fekvő „Ponte Piccolo”-nál (Kücsükcsekmedzse) járt. Itt találkozott a követség néhány alkalmazottjával, a tolmácsokkal: Marc' Antonio Mamucca della Torréval, Janaki Porphyritával és Giorgio Cleronoméval, a tolmács tanulók közül Johann Adam Lachewitzcel, valamint Kindsberg titkárával, Johann Georg Pucherrel. Egy nappal később, március 24-én bevonult Konstantinápolyba. Elődje, Terlingo titkárát, Christoph Schöningert tovább foglalkoztatta, és nagyon valószínű, hogy rokonságban álltak egymással.

Konstantinápolyba vezető útja során tapasztalta már, hogy az oszmánok megújították az eszéki hajóhidat, elkezdték a hadianyagok, az élelmiszer stb. szállítását, amelyeket magazinokban helyeztek el. Minden a háborúról szólt. Ilyen körülmények között a nagyvezírnél április 28-án, a szultánnál június 4-én volt audiencián. Mivel Kuniz – mint említettem – nagy tapasztalatokkal rendelkezett az Oszmán Birodalom területén, nem okozott neki gondot, hogy a követ kötelességeit teljesítse. Ugyanakkor több éves ott tartózkodása következtében olyan kapcsolati rendszert alakított ki, amely révén titkos információkhoz is hozzáférhetett. Ismerte a „titkos levelezőket”, akik még Kindsberg idején teljesítettek szolgálatot, maga is tartotta velük a kapcsolatot. 1680. október 3-án a Birodalmi Kancellária levelet küldött a

követnek, amelyben – a biztonságos levelezés érdekében – egy új, attól az időtől használandó kódot jutatott el hozzá.

Kuniz ennek segítségével kódolta leveleit. 1680 és 1682 tavasza között Georg Christoph a követek mindennapi életét élte: költözött, ha a *szeráj* költözött, például 1680 telén Edirnébe; állandó pénzhiánnyal küzdött, ennek érdekében újabb és újabb leveleket küldött a Haditanácshoz, látogatást tett a Konstantinápolyban székelő európai kollégáinál és figyelte az oszmán politika változásait. Már 1680-ban egy újabb oszmán hadjárattól félt, bár annak irányával nem volt tisztában.

Az, hogy 1678. június 15. és 1680. január 13. között összesen négy követ halt meg Konstantinápolyban vagy útközben, komoly problémát okozott a császári diplomáciának. Az 1664. augusztus 10-én megkötött vasvári békét ugyanis meg kellett volna hosszabbítani. Ezért kezdett tárgyalásokba Kindsberg, ezért indult útnak Hoffmann von Ankerskron és vele Sattler, ezért érkezett az oszmán fővárosba Terlingo, majd őt követően Kuniz. Elődei halála után Kuniz próbált tárgyalásokba kezdeni Kara Musztafa nagyvezírrel, de kezdeményezése nem hozott sikert. A Haditanács és az udvar számára rendkívül fontos volt, hogy keleten megtartsák a békét, mivel figyelmüket – elsősorban – a nyugatra kívánták fordítani, ahol XIV. Lajos francia királlyal mélyült el egyre inkább a konfliktus. Ezért 1681. december 24-én a Haditanács, a császár megbízásából, Kuniz tárgyalásainak segítésére menlevelet *(salvus conductus)* kért Alberto Caprara számára, akit *internuncius*ként, azaz rendkívüli követként kívánt a Portára küldeni.

Alberto Caprara pályafutása kezdetén, 1654 és 1660 között Rómában Rinaldo d'Este kardinális titkára volt, majd 1672-ig a bíboros megbízásából Európában tett utazásokat, Franciaországban, a Német-római Császárság területén és a spanyol korona országaiban is járt. 1675-ben, Brüsszelben lépett császári szolgálatba, 1677-től pedig I. Lipót megbízásából III. (Orániai) Vilmossal

tárgyalt, és komoly szerepe volt a nimwegeni béke (1678) megkötésében. A tárgyalások során ismerkedett meg Francesco Buonvisivel, a későbbi bécsi pápai *nuncius*sal. Valószínűleg ennek az ismeretségnek köszönhette, hogy 1681-ben őt szemelte ki a császár arra a fontos szerepre, amelyet a konstantinápolyi *internunciatúra* jelentett. Caprara hetvenhat fős kíséretével 1682. február 3-án indult el Bécsből és március 2-ára már Belgrádban volt. Itt találkoztak Thököly Imre megbízottjával, aki tudósította őket, hogy ura és a nagyvezír, Kara Musztafa között megállapodás született a magyar területekkel kapcsolatban. Április 11-re értek Konstantinápolyba, de az *internuncius* útközben már levelezett az udvarral. Küldeményeit Belgrádon, Raguzán, Fiumén és Velencén keresztül juttatta el a Haditanácshoz.

Miután megérkezett az oszmán fővárosba, a szultáni udvartól mellé kirendelt *csaus*ok és *janicsár*ok éberen figyeltek arra, hogy ne érkezhessen hozzá küldemény, és ő se küldhessen levelet. Ez a „kommunikációs probléma" egyben eldöntötte a béketárgyalások kimenetelét is. A nagyvezír eleve csak június 9-én fogadta Caprarát, június 22-én, illetve július 6-án tárgyaltak a béke meghosszabbításáról. Ekkor az *internuncius* és a Konstantinápolyban szolgáló európai követek már látták, hogy a háború elkerülhetetlen. A konstantinápolyi francia állandó követ, Gabriel Joseph de Lavergne, Guilleragues grófja így írt erről 1682. október 19-én XIV. Lajosnak: „*Úgy tűnik, hogy már elhatározták a császár elleni háborút annak ellenére, hogy Caprara nemrégen új információkat hozott és egy jelentős [pénz]összeget...*" Ezt követően Caprara azt próbálta meg kideríteni, hogy milyen előkészületeket tesznek az oszmánok, legalább ezzel segíteni kívánta a Haditanács munkáját. November 27-én Kuniz, egy nappal később Caprara is az Edirnébe költöző szultán után indult.

Kuniz és Caprara mindent megpróbáltak, hogy valamiféle egyességre jussanak Kara Musztafával, de a szultán már 1682 őszén kiadta a parancsot: készüljenek a

csapatok a császár elleni háborúra. 1683. január 21-én pedig a lófarkas zászlót *(tuğ)* is kitűzték a szultáni palotára annak jeléül, hogy a hadszíntérre induló csapatok kezdjenek gyülekezni. Az *internuncius*nak és a követnek a seregekkel kellett vonulnia. Még mielőtt Konstantinápolyból elutaztak volna, Caprara kíséretének egy részét hazaküldte. A követség alkalmazottai, a Kuniz és Caprara kíséretében lévő emberek azonban mind az oszmán sereggel tartottak, a *janicsár*ok egy-egy csapata vigyázott rájuk. 1683. március 30-án indultak Edirnéből és április 8-án értek Filippopolisba (ma: Plovdiv, Bulgária). 14-én már Szófiánál jártak, április 30-án pedig az oszmán sereg egy részével együtt Eszéknél táboroztak. Már a Száva mellett állt az oszmán tábor, amikor a császári futár, Adam Schönberger elérte a követeket azzal a hírrel, hogy I. Lipót és Sobieski János lengyel király szövetséget kötött az oszmánok ellen. Caprara és Kuniz azonban nem maradhattak együtt az út alatt, bár folyamatosan tartották a kapcsolatot.

A Haditanács 1683. április 24-i dátummal küldött üzenetet Kara Musztafának, amelyben kérte, hogy Caprarát – biztos kísérettel – küldje haza. A levelet az *internuncius* május 19-én adta át a nagyvezírnek, aki június 16-án Juszuf *csaus* kíséretében Mohácsról Budára küldte Caprarát, ahová az 20-án meg is érkezett. Katonailag a szaloniki *bég* biztosította a menetet. Innen azonban csak július 27-én ért a budai *beglerbég*, Arnavut Uzun Ibrahim pasa seregével Győr alá, augusztus 8-án pedig Magyaróvárhoz. Két nappal később a tatár kán, Murád Giráj a tullni császári táborhoz kísérte, így Caprara visszanyerte szabadságát. Augusztus 15-én már Passauban volt, ahol az éppen ott tartózkodó császárnak részletesen beszámolt mindarról, amit az Oszmán Birodalomban, illetve utazása és kiszabadulása folyamán tapasztalt. Természetesen éppen ezért nem engedhették ennél hamarabb szabadon, hiszen ezeknek az értékes információknak a birtokában jó szolgálatot tett volna a bécsi udvarnak, segítette volna felkészülését a császárváros védelmére.

Az eddigi – mindenekelőtt osztrák – történetírás, illetve a Habsburg uralkodó konstantinápolyi titkos kapcsolati rendszerét vizsgáló kutatók véleménye szerint a „titkos levelezők" az 1670-es évek elején–közepén – elsősorban a megfelelő fizetség elmaradása miatt – beszüntették tevékenységüket. A téma egyetlen magyar kutatója, Hiller István szerint ugyan a rendszer 1650 után is folyamatosan működött, de ő nem foglalkozott a XVII. század második felének titkos levelezőivel. Két levelező nevét megadva egy majdan megírandó tanulmány körébe utalta a problémát.

Az eddig leírtak alapján elmondható, hogy a rendszert működtető „fogaskerekek" ugyan el-elakadtak, de a tevékenység mégsem szűnt meg teljesen. Ehhez járul még az a tény is, hogy az 1684 és 1698 közötti időszakra tizenöt kötétnyi titkos levelet lehet találni az *Österreichische Nationalbibliothek Handschriften-, Autographen- und Nachlasssammlung*jában (az Osztrák Nemzeti Könyvtár Kézirat-, Autográf és Hagyatéki Gyűjteményében), az *Österreichisches Staastarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Handschriftensammlung*jában (Osztrák Állami Levéltár, Házi, Udvari és Állami Levéltár Kéziratgyűjteményében), valamint az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban.

Az összesen tizennyolc, Ausztriában található kötet külsőleg azonos módon néz ki. Méretük 15×18 centiméter. Csontszínű bőrkötésben, arany díszítéssel. A magyarországi kötetben egybe kötötték a tizenhárom évnyi levelezést, ennek is csontszínű bőrkötése van, de hiányoznak az arany díszítések. Mérete is valamivel nagyobb, mint az ausztriaiaké.

Az Osztrák Nemzeti Könyvtár gyűjteményében 1684–1688, valamint 1690–1691-ből vannak kötetek. Hiányzik az 1689. év. Itt sem *ex libris*, sem *possessori* (tulajdonosi) bejegyzés nem található. Az Osztrák Állami Levéltár összesen tizenegy kötetet birtokol a levelezésből, az 1688 és 1698 közötti évekből. Tehát a könyvtár és a levéltár kötetei között vannak átfedések (1688, 1690, 1691). Azt, hogy a könyvtári és a levéltári kötetek között összefüggés lehet, mutatja az

is, hogy míg az Osztrák Nemzeti Könyvtár Kézirattárában található kötetek számozás római egyessel indul, addig a levéltárban találhatók sora a római öttel kezdődik, és tizenötig tart, tehát az 1684 és 1698 közötti időszak minden egyes évét belevették a számozásba.

Az 1986-ban, Budavár visszavívásának 300. évfordulója alkalmából kiadott Buda Expugnata 1686. Europa et Hungarica 1683–1718. *A török kiűzésének európai levéltári forrásai* második kötetében ugyan szerepel ez a forráscsoport, ennek ellenére feldolgozásának nem szentelt eddig nagyobb figyelmet a hazai történetírás.

A levéltárban őrzött könyvecskékben *ex libris* található. Felirata: *„Antonius Josephus liber baron ab Öttl"*. Ki volt e *„liber baron ab Öttl"*? Az Öttl családról csak kevés adattal rendelkezünk. Alsó-Ausztriából származtak, és II. Miksa császártól (1564–1576) 1572-ben kaptak nemesi oklevelet. 1638-ban a család oklevelét a király megerősítette, elsősorban a svédek és a törökök elleni küzdelemben való részvételük miatt. Andreas Öttl, Anton Joseph apja, maga is küzdött a Habsburg Birodalmat fenyegető hadseregek ellen. Érdemei elismeréseként őt, fiát, Anton Josephet (mh. 1735), valamint annak unokatestvérét, Franz Antont, a tengernsee-i kolostor jószágigazgatóját, I. Lipót 1704. május 8-i, Bécsben kiadott oklevelének értelmében magyar nemességgel adományozta meg. Anton Jospeh az alsó-ausztriai Wallsee-ből származott, és 1695-ben már a Bécsi Egyetemen a *Procuratorum Nationis Austriaci* között szerepel. Ekkor már *juris utriusque doctor*, illetve *advocatus consistorii episcopii Passauiensis consiliarius*. Nem sokkal később császári haditanácsos, 1703-ban a Bécsi Egyetem jogi fakultásának dékánja, illetve hadbírói tisztséget is viselt. 1707-ben elnyerte az egyetemi rektori címet. A birodalmi lovagi rangot 1717-ben kapta meg Anton Joseph és családja, ez időtől fogva címzésük Edler von Öttl. 1722-ben az Udvari Hadi Kamara *(Hofkriegskammer)* tanácsosa és titkos *referendáriusz*.

Anton Joseph az itáliai és török hadjáratokban tanúsított vitézségéért, valamint a pozsareváci béke megkötésekor

(1718) játszott szerepéért magyar báróságot és címert kapott III. Károly magyar királytól (1711–1740). Vele együtt szerepelnek az oklevélen felesége, Anna Maria von Ehrenthal, fia, Karl Joseph Anton von Öttl, leányai, Maria Barabara (Ferdinand Laffert báró hitvese), Maria Anna (Anselm Franz Fleischmann felesége), Maria Johanna és Maria Gabriella Rosalia. A család férfiúi ága Karl Anton Joseph után kihalt, aki bár házasságot kötött, de 1747-ben fiú örökös nélkül hunyt el. Arra, hogy Öttlnek mikor lehetett szüksége az iratokra, nehéz választ adni. Mint császári haditanácsos könnyen hozzájuk férhetett, és – minden bizonnyal – sokat tanulhatott belőlük azelőtt, mielőtt az oszmán–osztrák pozsareváci béketárgyalások megkezdődtek volna. Annak azonban, hogy pontosan hogyan, milyen módon kerültek hozzá a kötetek, nem maradt nyoma. Mint ahogyan annak sem, hogy az ő tulajdonából hogyan jutott a levéltár birtokába. Emez utóbbit nézve csak közvetve, annak az állagnak a vizsgálatával juthatunk közelebbi eredményre, amelybe ez az irategyüttes tartozik.

A bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltár állagainak származási helyét bemutató egyik legfontosabb munka a *Böhm 1020 kötetekről*, valószínűleg tévesen, azt állítja, hogy a Salzburgi Oklevelek állaggal került a levéltár tulajdonába. A Salzburgi Oklevelekről ugyanis a következőket lehet tudni: 1806 és 1807 között került a jelenlegi helyére, és alapvetően négy fő területről származtak az ebben őrzött iratok. A salzburgi Érseki Levéltárból, a salzburgi dóm Káptalani Levéltárából, a Berchtesgadeni Levéltárból, valamint a Választófejedelmi Udvari Könyvtárból. Az, hogy a szerző szerint a Salzburgi Oklevelek néven ismert állagba, e négy hely melyikéről került be az irat, ma már megállapíthatatlan. A Knechtl által 1806. október 23-án Bécsbe szállított iratokat a levéltár december 13-án szinte hiánytalanul átadta az Udvari Könyvtárnak. Bár a rendelkezés szerint mindent át kellett volna adni a könyvtárnak, a beérkezett és kiadott iratok listája nem egyezett meg. Így egyes kötetek minden bizonnyal a levéltárban maradtak. 1923-ban a Salzburgi Oklevelek állagba néhány Linzből származó, felső-ausztriai

irat is bekerült. Mindez felvet néhány problémát. Hogyan kerültek a haditanácsos Öttl tulajdonában lévő kötetek a Salzburgi Oklevelek állagba? Az egyetlen lehetséges magyarázat – amennyiben igaznak vesszük, hogy a *Böhm 1020* valóban a Salzburgi Oklevelekkel került a levél-, illetve a kézirattárba –, hogy a Melktől nem messze fekvő Wallsee, Öttl szülőhelye, birtokainak központja vigyázott rá, és a XX. század elején a linzi anyaggal került az említett állagba.

Hasonlóan nehéz az esztergomi kötetek előtörténetéről szólni. Az itt őrzött titkos levelek az 1684 és 1696 közötti időszakból származnak, de – az ausztriaiakkal ellentétben – ezeket egy kötetbe gyűjtötték össze. Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár jelenlegi gyűjteménye 1853-ban jött létre. Három helyről: Nagyszombatból, Pozsonyból és a helyi ferences könyvgyűjteményből kerültek ide a kötetek. Ennek megfelelően nagyon valószínű, hogy az előbb említett két helyről, tehát Nagyszombatból vagy Pozsonyból érkezett ez a gyűjtemény.

Mindhárom helyen más címen tartják nyilván a leveleket. A bécsi levéltárban a *Dispacci di Constantinopoli 1688–1698* címet viseli. Az Osztrák Nemzeti Könyvtár kézirattárában az *Epistolæ ad Leopoldum I. Imperatorem a legatis aliisque fide dignis dataæ Constantinopoli videlicet Vol. I–VII.* cím alatt találhatjuk meg. Esztergomban pedig a kötet a *Constantinopolische Briefe* címen lelhető fel.

Tartalmukat tekintve a kötetek közel azonosak, de néhány eltérést sikerült felfedezni, amelyekről később még részletesebben lesz szó.

Kémek Konstantinápolyban – háborús időszakban

A tizenöt kötetnyi kémjelentés léte arra enged következtetni, hogy a nem túl nagy intenzitással, de működő titkos levelezői tevékenységet a visszafoglaló háborúk megkezdését követően a Haditanács újra felfuttatta.

A háborút megelőzően, 1683-ban az utolsó állandó konstantinápolyi követ, Georg Christoph von Kuniz, és a rendkívüli megbízott, Alberto Caprara tehát visszatértek Bécsbe. Őket megelőzően, valamint az egyik, illetve a másik követ társaságában elhagyták az oszmán fővárost mindazok, akik a császári kémkedés hálózatában fontos szerepet töltöttek be. Elsősorban a tolmácsok, de a futárok és a követség alacsonyabb rangú alkalmazottai is. Az a veszély állt elő, amely már a „hosszú török háború" idején, 1593 és 1606 között is sok problémát okozott a bécsi udvarnak, elsősorban a Haditanácsnak: nem volt információjuk arról, mi történik a magyar végvidéktől keletre.

Az 1620-as évek végén, a '30-as évek elején Bécsből létrehozott és irányított, a konstantinápolyi állandó császári rezidens által koordinált titkos levelezői rendszer az eddig megszokott formában a fenyegető háború miatt nem működhetett tovább. Ennek megfelelően a Haditanács új módszerek, új megoldások után nézett. Azzal teljesen tisztában voltak, hogy nem állhat elő ismét „hír nélküli" állapot. A Haditanács 1684. január 15-i, az Udvari Kamarához írt beterjesztésében jelezte, hogy az vitán felül áll, hogy az Oszmán Birodalom területéről megbízható információkat kell szerezni a már folyamatban lévő, illetve még most elrendelendő hadi előkészületekre vonatkozóan. Így Giorgio Cleronomét és Janaki Porphyritát visszaküldték az Oszmán Birodalomba.

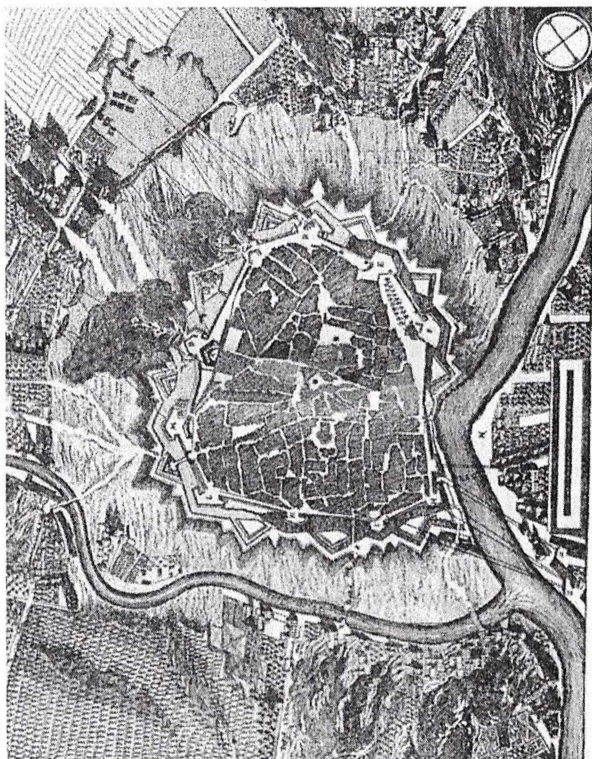
A Haditanács 1684. február 15-én írásban fordult az Udvari Kamarához, amelyben kifogásolta, hogy a Kamara olyan lassan kezdte el előteremteni a pénzt a tolmácsok utazásához, hogy közben egészen megváltozott a helyzet. A tolmácsok *„korábban Velencén és Ragusán vagy Havasalföldön keresztül utazhattak volna, de a bizonytalanság miatt ezek az átjárók már nem állnak nyitva, ráadásul nem lehet tudni, hogy Havasalföld és a Velencei Köztársaság nem az ősellenség pártájára áll-e, más útvonal után kell nézni, Livornón vagy egyéb útvonalon"* juthatnak majd el az Oszmán Birodalomba.

A Haditanács arra is rámutatott, hogy ez bizony sokba fog kerülni a Kamarának, hiszen az út így hosszabb lett, és a tolmácsok nem tudhatták, mennyi ideig kell majd várniuk, mielőtt olyan hajót találnak, amellyel biztonságosan eljuthatnak az oszmán fővárosba. Csak holland vagy angol hajón utazhattak, e két nép ugyanis még békében élt a Portával, kereskedelmi kapcsolataikat is megőrizték. Mamucca ekkor beteg volt, Cleronome és Porphyrita viszont már el is indult Bécsbe, ahol nem kívántak több időt tölteni, mint amennyi arra szükséges, hogy embereiket és holmijukat összeszedjék. A Haditanács azt javasolta a Kamarának, hogy megfelelő mennyiségű pénzzel bocsássa útjukra a tolmácsokat, hiszen nem csak a saját ottlétüket kellett kifizetniük, de – anyagi lehetőségek híján – nem tudtak megfelelő információkhoz jutni sem.

Alberto Caprara még 1683 júliusában visszanyerte szabadságát és a császári udvarba, Linzbe sietett. Kuniznak azonban nem volt olyan szerencséje, mint az *internuncius*nak. A portai főtolmács, Alexandro Mavrocordato június 12-én tudtatta a követtel, hogy neki továbbra is a sereggel kell maradnia. Amint a magyar területekre értek, Kuniz felvette a kapcsolatot a császári seregek főparancsnokával, Lotharingiai Károllyal, valamint magával Bécs városával és később az azt védő Ernst Rüdiger von Stahremberggel, de természetesen a Haditanácshoz is küldött üzeneteket.

Az eddigi történetírás elsősorban a Stahremberg és Lotharingiai Károly között leveleket vivő futárok sorsával foglalkozott. Kuniz szerepéről mindössze két esetben szóltak: megemlítették szolgájának, Jacob Haidernek sorsát, aki többször járt az ostromlott városban, illetve az utolsó állandó követ véleményét a szeptember 4-én az oszmánok által elfogott hírvivőről, aki szerinte a perzsa Sáhin doktor szolgája volt. Pedig Kuniz ennél sokkal többet tett a császári oldal információszerzésének érdekében.

A szeptember 12-i roham után a volt állandó követ és szolgálói kiszabadultak az oszmán táborból. Szinte

Bécs ostroma, 1683

mindenüket elvesztették, életüket is alig kímélték meg a császári katonák, akik öltözetük miatt néhányukat töröknek nézték. Az október 25-i, Linzben kelt beadványában a követ kérte a Haditanácsot, legyen segítségére, hogy az Udvari Kamara megtérítse 9380 tallérnyi veszteségét. Amint szabadságát visszanyerte, Kuniz Linzbe sietett a császárhoz. Szeptember 24-én már I. Lipót megbízásából (*„a császári udvar tudtával és parancsára”* – hangzik az egyébként baráti hangnemben íródott levél széljegyzete) levelet írt Mavrocordatónak, amelyben egy béke megkötésének lehetőségéről érdeklődött. Sobieski János lengyel király és Lotharingiai Károly kahlenbergi győzelme (1683. szeptember 12.) ellenére, a császár és

miniszterei (akárcsak 1664-ben a szentgotthárdi győzelem után) ugyanis mindent megtettek, hogy békét kössenek a törökökkel. XIV. Lajos „reuniós" politikája aggasztotta a császári udvart, ugyanakkor minden pillanatban megvolt annak az esélye, hogy az ellentét nyílt háborúvá fajuljon.

A lengyel király és a bécsi pápai *nuncius*, Francesco Buonvisi kardinális hatására I. Lipót császár mégis engedélyezte az oszmán hadak üldözését. Végül a császári és a lengyel seregek Esztergomot vették ostrom alá, majd október 12-én Párkánynál másodszor is megverték a nagyvezír és *szerdár*, Kara Musztafa seregeit, aki kénytelen volt előbb Budára, majd Belgrádba menekülni. Sikertelenségét megbüntetendő december 25-én megfojtották. Az ostrom alatt álló Esztergom október 27-én kapitulált.

A császár ekkor már maga is a háború folytatása mellett foglalt állást. 1683. október 22-én I. Lipót konferenciát hívott össze, amelyen a titkos konferencia rendes tagjain túl Caprara és Kuniz is részt vettek. Itt az elkövetkező háborús évek szempontjából is fontos döntéseket hoztak. Tárgyaltak egy együttműködési megállapodás lehetőségeiről, amelyben a császáron és a lengyel királyon kívül a pápa, Velence, Firenze, Málta, Perzsia, Moszkva, a kozákok, Havasalföld, Moldva és Erdély uralkodói, vezetői vennének részt. A következő évek folyamán az itt felsorolt államok jelentős részét sikerült megnyerni, és egy oszmánellenes szövetségben összefogni. Fontosnak tartották, hogy az ellenséges területen minél mélyebben találjanak diverzánsokat. Ezzel a feladattal a volt konstantinápolyi állandó követ, Kuniz káplánját, az albán származású Luca Dabba de Sumagnit bízták meg.

Elhatározták, hogy a három fő tolmácsot, Marc'Antonio Mamucca della Torrét, Giorgio Cleronomét és Janaki Porphyritát visszaküldik Konstantinápolyba, hogy onnan továbbra is híreket szolgáltassanak. Mamuccának az angol követ, Lord Sandwich; Cleronoménak és Porphyritának pedig a holland követ, Jacob Colyer há-

zában kerestek szállást. Végül úgy alakult, hogy csak az utóbbi kettő indult útnak, és érte el az oszmán fővárost. Rajtuk kívül Marc'Antonio Mamucca della Torre két fia, Leopold és Christoph is az oszmán fővárosban tartózkodtak, és híreket szolgáltattak a császári udvar számára.

A levelezés bécsi koordinátorai

Erőteljes gondot okozott annak feltérképezése, ki(k) volt(ak) a levelezés bécsi koordinátora(i), illetve annak megállapítása, kik szolgáltatták a híreket, kik továbbították a leveleket. Koordinátorként először úgy tűnt, hogy a volt konstantinápolyi állandó követ, Georg Christoph von Kuniz jöhet számításba. Ő azonban 1691-ben meghalt, a levelezés viszont 1698-ig zavartalanul folytatódott. Ezt követően Marc'Antonio Mamucca della Torre neve merült fel ezen szerep kapcsán, mert 1699-ben a Hadi Fizetőmesteri Hivatal parancsot kapott, hogy *„az eddigi, Konstantinápollyal folytatott korrespondenciája végett fizessenek ki 1000 dukátot"* a tolmácsnak.

Ugyanakkor a könyvecskékbe foglalt levelek első kötetében az alábbiakat olvashatjuk: *„Őfelsége azt parancsolta nekem Linzben, hogy keressek olyan hű és megbízható levelezőket Konstantinápolyban, akik által felvilágosítást nyerhetünk az oszmán ellenségnél történtekről. És mialatt ezek az általam talált levelezők készségesen és rendesen küldték leveleiket Őfelsége kérésének megfelelően, [...] jöttek a jelentések Őfelsége kegyelmes kezeihez; én pedig nem tartván feleslegesnek, a mondottakat évről-évre, öt kötetbe rendeztem, hogy ismét Őfelsége legjóindulatúbb szemei elé tárjam,"* Ezzel azonban nem Mamucca, hanem Pietro Ricciardi egy későbbi feljegyzése cseng össze, amelynek értelmében: *„Őcsászári Felsége nekem, az alulírottnak az 1684. évben megparancsolta, hogy Felső-Magyarországról, ahová az immár elhunyt Haditanács elnök, Őkegyelme*

Bádeni Hermann herceg küldött, térjek vissza Linzbe, és alakítsak ki egy biztonságos korrespondenciát a teljes török területen annak érdekében, hogy Őcsászári Felsége arról, ami az ottani országokban történik, híreket kaphasson.

Annak ellenére, hogy ez nagyon nehéz és veszélyes feladat volt, mégis elvállaltam, hogy Őcsászári Felségének, a nagy monarchának szolgálhassak, és parancsát teljesíthessem. A feladat ellátására, mivel ez költségekkel jár, 400 dukátot küldtem Konstantinápolyba, amelynek felét a két ottani korreszpondens, a másik felét azonban két másik, Edirnében felfogadott levelező (akiknek együtt kellett volna dolgozniuk) kapott meg. Mindegyik levelezőnek évi 100 dukátot ígértem a szokásos egyéb költségek mellett, ahogyan Őcsászári Felsége, és Őkegyelme, Bádeni Hermann herceg megparancsolták. Ilyen értelemben írtam az apámnak is, hogy mindent tegyen meg, hogy Szófiából, Belgrádból és Budáról a törökök állapotáról híreket szerezzen, amit – mivel ő is hű volt Őcsászári Felségéhez és hűségesen és szorgalmasan szolgálta – végre is hajtott, és a fenti négy levelezőn túl kettőt felfogadott Szófiában, kettőt Belgrádban, egyet Eszéken és kettőt Budán. Mindannyiuknak évi 100 dukátot ígért. Az egyiknek azonban, aki Saray Bosnában [ma: Szarajevó, Bosznia-Hercegovina] *szolgált, mivel nem tudott olyan jól levelezni, mint a többiek, csak 50 dukátot adtam évente. Az 1684. évben így az én és az apám által viselt költségek [...] 1150 dukátot tettek ki annak érdekében, hogy a 12 levelezőt felvegyük, és ha egy dukátot 3 és fél forintnak számolunk, akkor 4025 forintra rúgott az összeg.*

Ezt az összeget elmondtam Őcsászári Felségének és Őkegyelmének, Bádeni Hermann hercegnek, akik azt parancsolták, hogy a korrespondenciát a következő évben is folytassuk, ezért az 1685. évben ismét 4025 forintba került ez, ami összesen 8050 forint. Mivel azonban 1685 végén az apám meghalt Raguzában, a testvéremnek pedig a köztársaság igen erőteljesen meg-

tiltotta a korrespondencia folytatását, amit ő [a testvér] *Őcsászári Felsége szolgálatára folytatni akart, befejeztem a levelezést.*"

A levelet Pietro Ricciardi írta. A Ricciardi család tagjai raguzai illetőségűek voltak és kereskedelemmel foglalkoztak. Az apa, Bernardo Ricciardi, valamint fiai, Pietro és Andrea működtek közre a hálózat felélesztésében, illetve az 1684. és 1685. években annak üzemeltetésében is. A levél alapján bizonyos, hogy az első öt kötetet Ricciardi készíttette el.

A hármójuk által koordinált tevékenységek sora nagy valószínűséggel összefüggött, de mindannyian saját kapcsolati hálójukra építettek, és az utolsó hét évben Mamucca egyedül folytatta a munkát egészen 1698-ig. Arra, hogy miért maradt fenn mégis tizenöt kötet, az a magyarázat, hogy Ricciardi „kiszállását" követően is folytatták az általa megkezdett módszert: a beérkezett jelentéseket kötetekbe rendezték. Ennek egyik alapvető oka az lehetett, hogy tevékenységük igazolását látták benne és láttatták általa az udvarban is.

A Haditanács azzal is tisztában volt, hogy ellenséges területről senki sem fog a megfelelő anyagi ellentételezés nélkül hírt szolgáltatni, így erről is írt a Kamarának, megnevezte a kért összegeket, és arra is rámutatott, hogy nagyon fontos a császári udvar számára a megfelelő információ, ennek megfelelően a Kamara ne késlekedjék az erre szükséges összegeket átutalni. A Kamara a lehető leggyorsabban reagált: január 31-i leiratában utasította a császári fizetőmesteri hivatalt, hogy Kuniznak utalják ki a kért 500 forintot, hogy a levelezést Bécs, Esztergom és Buda között helyreállíthassa.

Kuniz új megbízatása – korábbi konzuli és követi tevékenysége mellett – azért is bizonyult döntésnek bizonyult, mert az 1683. évi hadjárat idején az oszmán táborból is folyamatosan tartotta a kapcsolatot a császári udvarral, tehát a kémkedést maga is kipróbálta. A követ sorsát Eszéktől Bécsig, és az oszmán táborból való megszabadulását naplója alapján rekonstruálhatjuk.

Ennek kiadott változata még 1684-ben megjelent, a kézirat ugyanakkor az Osztrák Nemzeti Könyvtár Kézirattárában is fellelhető, bár a könyvtár katalógusa szerint nincsenek tisztában azzal, hogy ez Kuniz naplója. Címe: *Diarium Germanicum de Vindobona a. 1683 a Turcis obsessa a quondam teste oculari conscriptum.* A kéziratos anyag sokkal több mindent őrzött meg számunkra, mint a kiadott változat. Ebben ugyanis leveleket is találunk, amelyek Mavrocordatóhoz, Caprarához és egyéb, alább szereplő személyekhez szólnak. A kötet tartalmaz egy listát az oszmán hadsereg katonai vezetőiről, a velük vonuló csapattestek létszámáról. Ami ennél is fontosabb, tetten érhetjük, hogyan levelezett a követ a keresztény oldallal. Amikor megkezdődött a császárváros ostroma, Kuniz bejegyzései végén mindig a következő mondat állt: *„die Parola war...."* Itt egy szent, illetve egy helység neve szerepel, például *„S. Franciscus und Florenz".* Ezekkel a titkos jelszavakkal igazolta magát a futár a császári táborban.

Kémkedési tevékenységét a bécsi ostrom idején folytatta. Georg Christoph von Kuniz július 22-én érkezett az oszmán sereggel a Bécs alatti táborba. Innen is, akárcsak Konstantinápolyból, Edirnéből és az utazás során, küldött leveleket, üzeneteket – a már említett jelszavas módon – a Habsburg udvar funkcionáriusaihoz. Ehhez minden lehetséges eszközt igénybe vett. Segített neki a havasalföldi fejedelem, Serban Cantacuzeno, saját szolgái közül Jacob Haider, akit elfogtak az oszmánok és csak nagyon nehezen sikerült kiszabadítania. A császárvárosban is, Lotharingiai Károly seregénél is tudták, hogy az oszmán táboron a legkönnyebben ott lehetett átjutni, ahol a moldvai és a havasalföldi fejedelem sátrai álltak. Ezt a lehetőséget ki is használták.

Kuniz tisztában volt azzal, hogy a városból egyéb hírszerzők is járnak ki, közülük egyen augusztus 31-én rajtaütöttek az oszmánok. Augusztus 27-én két, levelet hozó katonát fogtak le, akiket a piactérnek kialakított területen kivégeztek. Ugyanerre a sorsra jutott egy ifjú,

akit már hetekkel azelőtt elfogtak, a táborban tartották és akkor lefejeztek. Szeptember 6-án, egy új úton, a veszprémi prépost segítségével akart kapcsolatot teremteni az udvarral. Kérte, hogy a prépost – lehetőség szerint – juttassa el levelét Lotharingiai Károlyhoz, és értesítse őt arról, hogy küldeménye elérte-e a címzettet. Szerette volna, ha közvetlenül a főparancsnokhoz tudná eljuttatni a jelentést, de ha erre nem lenne mód, akkor a bécsújhelyi városi kapitányt javasolta közvetítőnek. Ebben jelezte azt is, hogy hallotta: Esterházy Ferenc nagy sereggel érkezik, és reméli, hogy fel tudja menteni a minden irányból szorongatott várost. Mindebből tehát világosan láthatjuk, hogy a Stahremberg és Lotharingiai Károly közötti hírszerzési, -továbbítási útvonalon az egyik biztos pontot az oszmán táborban tartózkodó állandó követ sátra jelentette.

Kuniz nemcsak a hírvivők útján tájékozódott, de saját, az oszmán katonákkal együtt kiküldött, élelmet gyűjtő szolgái is hoztak információkat, amelyeket azután a követ elküldött a várost védő és a felmentő sereget vezető császári parancsnokokhoz. Kuniz – az ostrom idején szerzett érdemei elismerésére – császári diplomát kapott, amelyben I. Lipót (egyéb érdemei mellett) külön kiemelte, hogy a követ már a háborút megelőzően is komoly hírszerzői tevékenységet folytatott. Kitért a bécsi ostrom ideje alatti ilyen irányú működésére is, és összesen nyolc hírvivő utat tulajdonít az ő szervezőkészségének: háromszor küldött embert vagy üzenetet Linzbe, háromszor Lotharingiai Károlyhoz és kétszer az ostromlott városba.

A követ bevallása szerint az oszmán fél, Mavrocordato útján már augusztus 29-én puhatolózni kezdett, hogy vajon a császár hajlik-e egy fegyverszünetre vagy sem. Kuniz azt válaszolta, hogy szívesen tárgyal az oszmánokkal, ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a háború miatt megváltozott az a helyzet, amely Konstantinápolyban még tárgyalási alapot jelentett. Az új viszonyok között viszont ő nem kapott új felhatalmazást. Ezzel egyidejűleg felajánlotta, hogy a Porta egy esetleges

fegyverszünetre vonatkozó javaslatait szívesen közvetíti a császári udvar felé.

Kuniz tehát már a bécsi ostrom alatt is koordinálta egy alkalmi kémhálózat működését, azt követően pedig azt a megbízatást kapta, hogy a magyarországi terület felé irányuló hírszerzésben annak szervezőjeként vegyen részt. Ezen a területen tevékenykedett egy, korábban már bemutatott népcsoport, az örmények, akik 1683-tól egészen 1688-ig folyamatosan szolgáltattak, illetve szereztek be híreket a magyarországi hadszíntérről. Így a Kuniz-féle információkat a Haditanács más forrásból is ellenőrizni tudta és viszont.

A távolabbi oszmán területekről a bécsi udvar az 1686 utáni időkben elsősorban a konstantinápolyi kémeken, Giorgio Cleronomén, Janaki Porphyritán, Leopold és Christoph Mamucca della Torrén keresztül szerezte be információit. Hogyan jutottak azonban hozzá a hírekhez a levelezők az egyre súlyosbodó háborús helyzet idején, amikor Konstantinápoly és a birodalom a lakosság lázadásaitól volt hangos? Kik voltak azok, akik a levelezők által megírt küldeményeket eljuttatták Bécsbe? Kik dolgozták fel ezeket? Mi lett az információkkal a feldolgozás után?

Mindenekelőtt tisztázni kell azt a kérdést, hogyan gondolhatott egyáltalán a Haditanács és az udvar arra, hogy háborús időben a korábban a császári követek szolgálatában álló tolmácsokat visszaküldje az ellenség fővárosába, ráadásul hírszerző tevékenységre buzdítsa őket. Mindhárman, Mamucca, Cleronome és Porphyrita is az Oszmán Birodalom alattvalói voltak, az első kettő híoszi, míg a harmadik (valószínűleg) konstantinápolyi görög család sarja. . Pályájuk a két világ közöttiség, az ebben rejlő lehetőségek és veszélyek jó példája. Mindannyian kiterjedt rokoni és baráti, üzleti és sokszor politikai kapcsolatokkal, érdekkörökkel rendelkeztek. A szultáni udvar pedig nem tudott vagy nem akart foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy – mindezek ellenére, illetve pontosan emiatt – melyik úrhoz hűek. Természetesen

tisztában voltak azzal a veszéllyel, amit Cleronome és Porphyrita konstantinápolyi jelenléte jelentett, de ennek ellensúlyozására csak vajmi keveset tettek. Tudjuk, hogy kettejük közül Cleronome az, aki végig hű maradt a császári oldalhoz, míg Porphyrita többször „urat" cserélt és mindig annak szolgáltatott híreket, aki éppen többet fizetett. Jogi státuszukkal, úgy tűnik, a császári udvar, illetve a Haditanács is tisztában volt, hiszen egyértelmű volt számukra, hogy *„ezek az emberek hogyan térnek vissza hazájukba"*.

Cleronome és Porphyrita mellett Marc'Antonio Mamuccának is újra Konstantinápolyba kellett volna mennie, de ő – betegségre hivatkozva – sokáig halogatta az indulást. Később, miután korábbi tolmácstársai már régen elutaztak, sikerült elérnie, hogy Bécsben maradhasson. Karrierjéről és a császárvárosban végrehajtott tevékenységeiről fentebb már szó volt, nézzük itt most azt a munkakört, amelyet a bemutatott, új forráscsoporthoz köthetően betöltött.

Mamucca életrajzának nyomon követése közben több furcsaságra is figyelmes lehet az olvasó. Miért nem kellett neki visszautaznia társai után? Miért kérték ki a véleményét az új tolmácsok felvételekor, amikor volt császári főtolmács, François Mesgnien de Meninski személyében? Miért titulálták már jóval a cím elnyerése előtt császári főtolmácsnak? Miért merült fel 1698-ban, hogy haditanácsosi rangot nyerjen?

Ezekre a kérdésekre egy már idézett, rövid bejegyzés ad választ. Az Udvari Kamara protokollumaiban az alábbiakat olvashatjuk: *„Parancs a Hadi Fizetőmesteri Hivatalnak, hogy Marco Antonio Mamucca de la Torrénak az eddigi, Konstantinápollyal folytatott korrespondenciája végett fizessenek ki 1000 dukátot,"*. Ez a rövid bejegyzés valójában a legtöbb fenti kérdésünkre választ ad. Marc'Antonio Mamuccát életpályája alkalmassá tette a titkos levelezés koordinátorának feladatkörére, mégis érdemes részletesebben bemutatni, hogy

tolmácsi működésének időszakában milyen kapcsolatot tartott fenn a titkos levelezőkkel.

1676-ban az akkori állandó követ, Johann Christoph von Kindsberg tolmácsát kölcsönadta a Keleti Kereskedelmi Társaságnak. Mamucca ekkor ismerkedett meg az új konzullal és későbbi állandó követtel, Kunizcal, és így került kapcsolatba a titkos levelezőkkel is. A Keleti Kereskedelmi Társaság kereskedői – amint arról már részletesebben szó volt – a levelek továbbítóiként működtek, sőt, többen közülük maguk is levelezőkké váltak. Mivel Mamucca a konzult, Kunizot kísérte el az Oszmán Birodalom területén tett kereskedelmi útjaira, a konstantinápolyi, a belgrádi és a budai lerakatokkal, illetve az ott dolgozókkal – így a levelek íróival és továbbítóival – is megismerkedhetett. Mamucca ekkor közel két évet töltött el Kuniz mellett. Amikor társai visszaküldését követően végül is Bécsben maradt, ahol a Kuniz mellett dolgozhatott a Haditanácsban, az ide beérkező levelek tolmácsolásával és az új levelezők tevékenységének koordinálásával foglalta el magát. Valószínűleg kapcsolatban állt az első öt kötetet kialakító Ricciardival is, egyelőre nem tudjuk azonban, hogy közvetlenül vagy Kunizon keresztül.

Mamucca – és segítői, mivel minden bizonnyal nem csak ő végezte ezt a munkát – egészen 1698-ig, és a jelzett tizenöt kötetben foglalták egybe a beérkezett jelentéseket. Eleinte valószínűleg – a korábbi rendnek megfelelően – csak gyűjtötték a leveleket, elkészítették belőlük a megszokott kivonatokat *(Extrakt)*. Ezeket beterjesztették az Udvari Haditanács elé és valószínű, hogy kisebb-nagyobb mértékben szerepet játszhattak a döntéshozatalban is. Nem tudni kinek, mikor vagy miért támadt az az ötlete, hogy a leveleket a könyvekbe bemásolják, de megtették, és ezt a gyakorlatot egészen a háború (és a levelezés) végéig követték.

A másolók sokszor – minden bizonnyal a koordinátor utasítására – a levelek elején feltüntették, hogy hogyan, milyen úton jutott el az irat Bécsbe, mely városokat érin-

tette, tudták-e, hogy személy szerint ki továbbította, hány nap alatt tette meg az utat stb. Ez olyan szempontból is szerencsés, mert sokszor összevethető a levélíró által megadott adatokkal, azaz milyen úton, milyen hajóval küldte el irományát.

Pietro Ricciardi szerepe

Kuniz csak a Buda és Belgrád irányába menő útvonalakért felelt, míg Mamucca csak Konstantinápolyból gyűjtött be információkat. Ráadásul Mamucca családjával és korábbi társaival, Cleronoméval és Porphyritával állt kapcsolatban, akik azonban csak 1684. december 22-én érkeztek meg Konstantinápolyba. Ezt követően felmerült a kérdés: Kik írták az 1684. évi titkos jelentéseket? Annak ellenére, hogy ezen év levelezőit személy szerint nem sikerült azonosítani, mégis meg lehet mondani, ki koordinálta, ki hozta létre azt a rendszert, amelyet azután Konstantinápoly központtal Mamucca üzemeltetett tovább.

A raguzai Pietro Ricciardi és családja, apja, Bernardo és öccse, Andrea működtek közre a hálózat felélesztésében, illetve annak üzemeltetésében is. Az apát, fiait és azok leszármazottait már 1682. november 17-én magyar grófi rangra emelte a császár. A család új címert nem kapott, csak a régi bővítették ki egy arany L betűvel, amely az uralkodót és a likai grófságot egyaránt szimbolizálta. Érdemeik elismerésére 1690. május 22-én a Magyar Kamara az Ausztriai Kamara felé is továbbította az elismerés tényét, és kérte, hogy Pietro Ricciardi valóban kaphassa meg a törököktől visszahódított és a zenggi koronabirtokhoz tartozó Lika grófságot. Azt, hogy a grófi rangot a Ricciardi család miért és hogyan nyerte el, röviden megismerhettük. Elsősorban nem az apa, hanem a fiú, Pietro Ricciardi érdemeit hangoztatta, aki már a francia háborúk folyamán szolgált a császári seregben.

A Ricciardi család azonban, amint már említettem, raguzai illetőségű volt, tagjai kereskedelemmel foglalkoztak. Pietro 1692. május 8-i, a császárhoz írt beadványából tudjuk, hogy kérte: a neki a „titkos levelezők után még járó 5000 forintot" az Udvari Kamara térítse meg. Kérése indoklásául írta le azokat a fentebb már idézett sorokat, amelyekben megadta, hogy Bádeni Hermann, a Haditanács korábbi elnöke bízta meg azzal Linzben, hogy helyreállítsa a levelezést Konstantinápollyal. 1692-ben kérte, hogy az összesen 2000 talléron túli, amelyből 1000 tallért még Linzben, 1000 tallért pedig Hieronymus Scalvinonitól Bécsben kapott, összeget a Kamara fizesse ki neki. Pietro Ricciardi azonban ekkor már egy horvátokból szervezett szabadcsapatot vezetett, és a titkos levelezőkkel, vélhetően nem tartott fenn kapcsolatot. Öccse, Andrea Ricciardi 1689-ig bizonyíthatóan működött a levelek továbbítójaként. Arról, hogy az általa (és apja által) beszervezett tizenkét levelező közül működött-e valamelyikük 1685 után is, kevés információnk van, de valószínűsítjük, hogy Buda visszafoglalásáig folytatták korábbi tevékenységüket.

1687. április 28-án a csapatával éppen Buda várában állomásozó Ricciardi egy hűséges emberét elküldte Belgrádba, hogy az ottani barátját *(un amico)* felkeresse, aki olyan rangú volt, hogy a nagyvezír sátrába is bejárással rendelkezett. Ricciardi embere nem kapott írásos parancsot, mert féltek, hogy a törökök, ha elfogják és megtalálják nála a parancsot, azonnal kivégzik, így szóbeli utasítás alapján intézte feladatát, majd – május 24-i – visszatérését követően azonnal papírra vetette tapasztalatait és átadta „a barát" írásos (!) üzenetét. 1692-ben azonban már a Ricciardi által beszervezett levelezők minden bizonnyal nem szolgáltattak híreket, mert az Alsó-ausztriai Könyvelési Hivatal *(Niederösterreichische Buchhalterei)* csak múlt időben ír a levelezőkről a Ricciardi beadványára küldött állásfoglalásában.

A visszafoglaló háborúk alatt működő titkos levelezőket tehát hárman, Kuniz, Mamucca és Ricciardi szervezték be. Közülük csak Mamucca folytatta folyamatosan ezt a tevékenységet. Ricciardi két évig szerzett információkat az ellenséges területről.

Útvonalak

Az útvonalak használatának vizsgálatakor röviden anynyit mondhatunk, hogy az állandó követek és a titkos levelezők is minden lehetséges útvonalat kihasználtak a levelek célba juttatásához, és erre felhatalmazást is kaptak a Haditanácstól. Georg Christoph von Kuniz, az utolsó állandó követ külön figyelmet fordított levelei Bécsbe küldésére. Tudta, hogy nem elég jelentéseit kódolni, de jó, ha az útvonal, amelyen a levél megy, szintén biztonságos. Ennek megfelelően a követségi futárokat, saját embereit, a Keleti Kereskedelmi Társaság kereskedőit, alkalmazottait és a „titkos levelezőket" egyaránt használta. Tudjuk, hogy a fent nevezett időszakban küldeményeit a Konstantinápoly – Belgrád – Buda – Bécs; a Konstantinápoly – Belgrád – Fiume – Bécs, valamint a Konstantinápoly – Velence – Bécs útvonalakon juttatta el a császárvárosba.

A XVII. század végén az oszmán fővárosban működő titkos levelezők alapvetően a tengeri utat használták, a sokszor Szmirnán át küldött jelentéseket francia vagy angol bárkák vitték jó pénzért Velencébe, Livornóba, Raguzába, és az itt tevékenykedő levéltovábbítók juttatták el azokat a császári udvarba. Giorgio Cleronome azonban használta néha a Havasalföldön át Friedrich Veterani gróf (1650–1695) táborába vivő útvonalat is, mivel unokatestvére, Matthia Cleronome a havasalföldi fejedelem titkára volt, így a beérkező csomagokat ő továbbította. A legfőbb útvonal azonban kétségtelenül Velencén keresztül vitt, a mindenkori velencei császári követ közvetítésével.

A Haditanács 1684-ben azt javasolta az útnak induló Janaki Porphyritának és Girogio Cleronoménak, hogy a Fiume – Velence (Giovanni Pietro d'Argento báró és Franz Ulrich von Thurn und Wlassasina gróf, velencei követ) útvonalat használják. Ugyanakkor felhívta a tolmácsok figyelmét arra, hogy bármely más útvonalat is igénybe vehetik, ha a szükség úgy hozza és biztonságosnak ítélik. Március hónap folyamán a Konstantinápoly – Raguza – Fiume – Velence útvonalat kezdte használni a Haditanács, mivel Raguzában Andrea Ricciardi, Pietro öccse segítette a levelek elküldését, aki 1000 tallért kapott szolgálataiért. Ricciardi öccse azonban nemcsak egyszerűen továbbküldte Fiume felé a beérkező csomagokat, hanem Belgrád és Buda irányából maga is szerzett be híreket, és azokat is eljuttatta d'Argentóhoz. Sőt, arra is javaslatot tett, hogy a két nagyvárosban ülő informátoron túl beszervez olyan embereket, akik az oszmán sereggel vonulnak, és ha hetente nem is, de kéthetente híreket, jelentéseket küldenek a budai és a belgrádi megbízotthoz, akik ezeket is továbbítják akár Raguza, akár Fiume, akár Lotharingiai Károly felé. Úgy tűnik, hogy a Ricciardi öccse által kínált lehetőséggel egészen Buda elfoglalásáig élt a császári hadvezetés. Ezt követően azonban, elsősorban a távolság és a hadműveleti terület miatt a Haditanács kénytelen volt a levelezőkre bízni, hogy hogyan, kivel és mikor küldik el jelentéseiket.

A későbbiekben az útvonalakról általában vagy maga a levél írója (következő levelében, leveleiben), vagy a másoló, esetleg – ha eredetiben is fennmaradt – a *rubrum* (a beérkezett iratok, jelentések hátoldalán található kancelláriai feljegyzés) ad felvilágosítást a kutató számára. Az összesen 230 levélből 31-ről sikerült pontosan megállapítani, hogy milyen útvonalon érkeztek be. A 31 levélnél azonban valójában többről van szó, mivel például az első esetben, az 1685. január 28-i levélben az író arról tudósít, hogy eddigi, tehát 1684. évi leveleit három útvonalon küldte: Velence, Raguza vagy Spalato volt a közvetítő

állomás. Ahhoz, hogy a levél biztosan célba érjen, nem volt elegendő egy példány elküldése, hanem általában minimálisan kettő, sokszor 3-6 példányt is útnak indítottak. Ez nem ennek a korszaknak vagy ennek a helyzetnek a jellemzője, hanem már a XV–XVI. századtól kezdve így működött. A velencei hírszolgálat mindig több példányban indította el leveleit, és ez volt jellemző a franciáknál – és valószínűleg a többi hatalomnál – is.

A levelezők, követek, kémek stb. általában igyekeztek nyomon követni saját küldeményeiket. Így történt ez a visszafoglaló háborúk kezdetén Konstantinápolyban működő francia állandó követ, Pierre de Girardin (1685–1689) esetében is, akinek 1687. október 6-i leveléből tudjuk, hogy a *Feljegyzések* címmel készült munkájának megírására François-Michel Le Tellier-től, Louvois márkijától (1641–1691), XIV. Lajos egyik legfőbb tanácsadójától kapott utasítást. Girardin 1687 telén kezdte el a munkát, és 1688. április 15-én fejezte be a második részt. A konstantinápolyi téli események miatt, a katonák lázadása következtében csak lassan tudott dolgozni. Az első részt 1687. december 15-re elkészítette, és nem késlekedett azzal, hogy elküldje Versailles-ba. *„Elküldöm Louvois márki úrnak egy, az oszmán hadsereg csapatairól és igazgatásáról szóló feljegyzés kezdetét."* Néhány hónappal később azonban a követ megtudta, hogy levele és a *Feljegyzések* soha nem jutottak el a versailles-i udvarba, mivel a Marseille-be menő bárka, amellyel elküldte, hajótörést szenvedett Tripoli közelében. Időközben befejezte a második részt is, így az elsővel együtt próbálta meg eljuttatni a királyhoz, ami sikerült is neki.

A császári titkos levelezők egyike 1685. február 8-i levelét két úton, Velencén és Livornón keresztül küldte, de az csak Velencén keresztül érkezett be. A következő, a február 25-i pedig Raguza érintésével. A két levél beérkezése között azonban csak egy nap telt el, így azokat egyszerre dekódolták, és egymás után másolták be a kötetekbe.

Az 1685. augusztus 8-i küldeményt egy angol hajó hozta, hiszen az angolok, a hollandok és a franciák az egész időszak alatt folyamatosan kereskedtek az Oszmán Birodalommal, sőt, hajóikkal többször szállítottak a szultán kérésére – és persze jó pénzért – élelmet vagy katonát Egyiptomból, az ázsiai részekről, a Levantéból. Az angol hajó a levelet Velencébe vitte, ahonnan továbbküldték Bécsbe. Két héttel későbbi küldeményéről nem tudjuk, hogy hogyan jutott el Velencéig, de a köztársaság továbbította a császárvárosba. Az 1685. október 24-i levélnek eredeti példánya nem maradt fenn, viszont két másolati példány is beérkezett Bécsbe, az egyik Velencén, a másik Livornón keresztül.

Általánosan elmondhatjuk, hogy a Livornón keresztül érkező jelentéseket általában francia hajókkal küldték. Mivel a Francia Királyság nem támogatta a császárt ebben a háborúban, szinte biztos, hogy a levelezők jó pénzt fizettek a francia hajóskapitányoknak annak érdekében, hogy leveleiket eljuttassák Bécsbe vagy Velencébe. Persze ez még mindig nem volt garancia arra nézve, hogy a küldeményt a hajón nem bontották ki. Az 1685. november 28-i és december 3-i levelekről tudjuk, hogy a Velencébe tartó, *San Niccolò* nevű hajó vitte el őket. Az 1686. január 18-i levelet Livornón keresztül kapta meg a bécsi udvar, míg a január 26-iról csak annyit tudunk, hogy a levelező egy francia bárkának adta át, de előtte sem volt ismert a hajó pontos útvonala, így annyit írt, hogy Livornón, Máltán vagy Marseille-en keresztül érkezik majd be a küldemény. A február 22-i, a március 15-i és a március 23-i levelek mind Livornón keresztül érkeztek, míg a május 5-iről azt is tudjuk, hogy a Szmirna – Livorno –Velence útvonalat követte. A következő kilenc levelet (1686. június 16., 20., 23., július 26., augusztus 1., augusztus 12., augusztus 23., szeptember 9., december 15.) mind Livornón keresztül küldte. Az 1688. március 8-inál azt is megadta, hogy a Szmirna – Livorno útvonalon indította útnak a küldeményt *„egy másik francia hajóval”* A március 11-i levelet is francia

hajóval küldte, amely reggel indult volna, de – mivel a hajó várakozni volt kénytelen – este újabb sorokat adott át, így két március 11-i rövid, de tartalmas levél maradt fenn. Ezt követően legközelebb az 1690. november 10-i és az 1691. február 2-i levelekről tudjuk, hogy Velencén keresztül érkeztek be.

Az 1692–1693. évben kezdte Cleronome a havasalföldi útvonalat használni, így az 1692. április 3-i, az 1693. május 25-i, július 7-i és július 18-i levelek ebből az irányból érték el a bécsi udvart. A július 18-inál arról is van információnk, és joggal feltételezzük, hogy a többi, Havasalföldön keresztül beküldött levélnél is hasonló volt a helyzet, hogy Matthia Cleronome Friedrich Veterani, erdélyi császári parancsnoknak küldte tovább a jelentést, és ő juttatta el Bécsbe. Ezek azok a küldemények, amelyeknek útvonalát pontosan rekonstruálni tudtuk.

Az időtényező

Az információk értékét alapvetően meghatározta és meghatározza ma is, hogy mennyi idő alatt lehet hozzájuk jutni. A ma „informálódásra kényszerített" embere (és kéme) számára az információ megszerzése alapvetően harc az idővel. Felgyorsult világunkban a tőzsdei hírek percek alatt jutnak el Tokióból Londonba vagy Moszkvából New Yorkba. A kora újkorban legalább olyan jelentősége volt annak, hogy egy-egy használható hírhez, információhoz ki mikor jutott hozzá, mint ma.

Természetesen lehetetlen a mai helyzetet a XVII. század végivel összehasonlítani, de az időtényező a korban is kiemelt jelentőségű volt. Fontosságára Fernand Braudel már az 1940-es években felhívta a (diplomácia)történészek figyelmét. Táblázatainak, illetve ábráinak adatai többé-kevésbé a mai napig megállják helyüket. Braudel egy korábbi velencei munkára alapozva állította össze azt a táblázatot, amelynek segítségével a Bécs – Velence – Konstantinápoly útvonalat tekintve hozzávetőlegesen

megadhatjuk egy-egy levél sebességét Bécs és Konstantinápoly között. A legrövidebb idő 23 nap, átlagosan 47 napra volt szükség ahhoz, hogy egy küldemény elérje a címzettet, de előfordult, hogy 113 napig is utazott a csomag.

A levelek Velencébe, illetve Bécsbe érkezése természetesen télen hosszabb, nyáron rövidebb időt vett igénybe. A nyári időszakban általában 15-20 nap alatt értek Velencébe, ahonnan további 10-18 nap kellett nekik Bécsig. Volt azonban olyan is, amely másfél hónap alatt a teljes távot megtette. A téli időszakban sokszor 60-90 napra volt szükségük a jelentéseknek Konstantinápoly és Bécs között.

Ezen számítások készítői azonban nem vették figyelembe azt a speciális helyzetet, amelyben a tizenöt kötetnyi levél eredetije született, vagyis, hogy háborús időszakban vagyunk és két, egymással hadban álló fél területei között zajlik az információáramlás. A 213 levelet számítva összesen tizennégy olyan van, amelyekről pontosan tudjuk keltezésüket és azt, hogy mikor értek Bécsbe. Az 1685. február 25-én kelt levél első példánya április 15-én, Velencén, másodpéldánya pedig egy nappal később, Raguzán keresztül ért Bécsbe. Az 1685. augusztus 8-i küldemény Ghiavarini velencei titkár közvetítésével szeptember 23-án futott be. Az augusztus 22-i szeptember 13-án ért Velencébe, és október 21-én, tehát 38 nap alatt (!) tette meg a Köztársaság és Bécs közötti távolságot. A november 28-i és a december 3-i küldemények 40 nap alatt értek be. Az 1688. március 8-i levél, amely Szmirnán, majd Livornón keresztül utazott, harmincnégy nap alatt jutott el a császárvárosba. Az 1690. november 10-én, 16-án, illetve 23-án keltezett levelek egyszerre, 1691 januárjában érkeztek Bécsbe. Az 1693. január 8-i és 22-i levelek márciusban futottak be. Végül az 1693. augusztus 12-i küldemény szeptemberben jutott el a városba.

Ezek az adatok is alátámasztják Braudel számításait, azaz háborús időszakban nem nőtt meg a küldemények

utazási idejének hossza, hiszen a levelek a 34 és 61 nap közötti intervallumban futottak be a császári udvarba.

Az időtényező egy másik jelentős mutatója a levél feladása, esetleg beérkezése és a dekódolás időpontja közötti eltérés. A legtöbb levél hátoldali feljegyzése, a *rubrum* nem maradt ránk, így kevés adat áll rendelkezésünkre. Ennek ellensúlyozására itt figyelembe vettem azokat a leveleket is, amelyekről tudjuk, hogy Konstantinápolyból, Giorgio Cleronométól jöttek, de amelyeket nem másoltak be a könyvecskékbe. Két olyan Cleronome-levél van, amelyek benne vannak a könyvekben, de megmaradt az eredeti is. Az 1694. szeptember 13/15-i levelet már október 22-én desifrírozták. A másik, amely 1688. március 6/8. keletkezett április 21-én, nyílt szövegként a haditanácsosok asztalán feküdt. Mindkét esetben nagyon gyorsan ért be a levél, hiszen a Konstantinápoly és Bécs közötti egyáltalán nem jelentéktelen távolság ellenére 40 nap alatt dekódolva *(desifrírozva)* az információkra kíváncsiak rendelkezésére állt. Ugyanez figyelhető meg a Cleronome által írt nyolc másik levél esetében is, a keltezés és a desifrírozás közötti idő 17 és 45 nap között változik. Sokszor azonban olyan lassan értek be levelek, hogy azokat már nem, vagy nem azonnal dekódoltatta a Haditanács, mert nem tartalmaztak számukra értékes információkat. Gyakran magára a levélre is rávezették: *„már nem szükséges dekódolni”*.

Arra nézve, hogy a levélírók egyes eseményekről milyen időeltolódással értesültek, kevés információval rendelkezünk; egy esetben azonban egészen biztos adataink vannak. 1688. szeptember 16-i levelében a levelező megírta, hogy két napja, azaz szeptember 14-én értesült arról, hogy a császári csapatok bevették Belgrádot. Tudjuk, hogy az erősség szeptember 6-án esett el, ami azt jelenti, hogy a kulcsvárnak számító Belgrád bevételéről nyolc nap alatt értesültek Konstantinápolyban, ami igen gyors híradásnak számít. Túl kevés ilyen jellegű információval rendelkezünk azonban ahhoz, hogy ebből messzemenő következtetéseket vonhassunk le.

Nemcsak a hír megszerzése, de annak biztonságos hazajuttatása is komoly feladat elé állította a levelezőket. A levelek továbbítóiról elmondhatjuk, hogy részben a császári diplomáciához, részben viszont a kalandorok közé tartoztak. A diplomácia szereplői közül a keletről érkező levelek továbbításában az egész korszakot figyelembe véve Franz Ulrich von Thurn und Vlassasina gróf (1629. október 5.–1695. december 13.), velencei császári állandó követ (1626–1695) játszott fontos szerepet.

A Thurn und Taxis család ezen ága a Trieszt mellett található Duino (ném. Tybein) környékét birtokolta, amely a XIII. században került Habsburg kézre. A család – bár ősi időktől fogva honos volt ezen a területen és több aquileiai pátriárkát is adott – 1587-ben, a Raimund von Thurn és Ludovika, majd testvére Clara Hoferrel kötött házassága révén jutott a terület birtokába. Raimund fia, Johann Philipp von Thurn komoly kölcsönöket adott I. Lipót császárnak, amelyek ellentételezéseként 1669-ben „megvásárolta" Duinót és a hozzá tartozó uradalmakat, amelyek egészen 1849-ig a család birtokában maradtak. Mivel a Thurnok a kezdetektől hűséggel viseltettek a császári udvar iránt, tagjai politikai, katonai és diplomáciai síkon is komoly tisztségeket viseltek. A XVI–XVII. században jelentőségük messze túlmutatott a regionális szinten, és folyamatosan megfigyelhető, hogy egyes tagjai európai uralkodói udvarokkal álltak kapcsolatban. Franz Ulrich von Thurn eredendően papi pályára lépett, de csak néhány évig maradt tagja a jezsuita rendnek. Kilépésének legfőbb oka minden bizonnyal az volt, hogy nagyratörő céljait nem tudta összeegyeztetni a szerzetesi létformával. Először Johann Anton Eggenberg gróf szolgálatába szegődött, az Eggenbergek 1647 és 1717 között Gradisca urai is voltak. Johann Anton Eggenberg 1660-ban Thurn számára kapitányi kinevezést szerzett III. Ferdinánd császártól Gradiscára.

A védenc nagy lendülettel látott neki a terület megszervezésének, és tevékenységének lenyomata ma is látszik a városon. 1676. január 10-én I. Lipót velencei követévé nevezte ki Thurnt, ehhez gradiscai tevékenysége, amely magas fokú diplomáciai követelményeket támasztott, valamint 1674 és 1675 közötti lengyelországi rendkívüli követi megbízatása is szerepet játszottak. Gradiscában alaposan kiismerte a velencei viszonyokat és intrikákat, képes volt ezek között eligazodni, és azokat bizonyos távolságtartással kezelni. Ezzel, valamint éleslátásával és csípős modorával sikerült magas fokú megbecsülést kivívnia a Köztársaságban. Rendkívüli követsége idején Lengyelországban, Eleonóra királyné segítségére volt, akihez – amint azt a kettejük közötti levélváltások is tanúsítják – közeli, bizalmas, szinte barátinak mondható kapcsolat fűzte. Követi kinevezéséhez emez utóbbi is minden bizonnyal hozzájárult. Franz Ulrich von Thurn ezen kívül baráti kapcsolatban állt Marco d'Avianóval is (Thurn trieszti hagyatékában több mint 200 levél maradt fenn d'Avianótól), aki a magyarországi és a francia hadszíntér politikai és katonai történéseit, valamint a bécsi udvari élet mindennapjait is leírta Thurnnak.

Követi ideje alatt gradiscai főkapitányi posztját is megtartotta, és a várost a mindenünnen támadó ellenség elleni védekezés megszervezésére alaposan megerősíttette. Ugyanakkor a polgári lakosság megerősítésére támogatta az ipar fejlesztését is. Franz Ulrich von Thurn azonban a város szépítésére is figyelmet fordított, és több, ma is álló épületet az ő főkapitánysága idején és kezdeményezésére hoztak létre. Császári titkos tanácsosként, 66 éves korában, nőtlenül hunyt el Velencében, a gradiscai szervita templomban helyezték örök nyugalomra. Sírversét unokaöccse, Alois von Thurn írta.

Thurnt a Velencei Köztársaságban kivívott pozíciója nagyon is alkalmassá tette arra, hogy a hozzá Spalatón, Raguzán, Livornón, Marseille-en vagy bármely más úton beérkező leveleket a lehető leghamarabb továbbküldje

Bécs irányába. Ezt a tevékenységét egészen haláláig kifejtette.

Franz Ulrich von Thurn grófhoz futottak be a Giovanni Pietro d'Argento báró, Fiume császári kapitánya által továbbított levelek is, aki már a háborút megelőzően folytatott ilyen típusú tevékenységet. Fiume, amely felett a császár mint magyar király uralkodott, a Grazban működő kormányzati szervek fennhatósága alá tartozott, így az Argentón keresztül beérkező leveleket is a Belső-ausztriai Haditanács továbbította Bécsbe. Argento akkor került bele a levéltovábbítók közösségébe, amikor 1682-ben Alberto Caprara *internuncius* számára minden addig használt út bezárult, így – annak érdekében – hogy jelentéseit el tudja juttatni Bécsbe, kénytelen volt azelőtt nem alkalmazott útvonalakat igénybe venni. Így bukkant rá Giovanni Pietro d'Argento báróra, valamint Antonio Mozzatóra és Tommaso Gobbato kereskedő belgrádi faktorára Gabriel Marchesire.

Caprara már beutazása idején (1682) észlelte azt a problémát, hogy nem fog tudni a hagyományos úton levelezni a Haditanáccsal, így – amint azt naplójába is bejegyezte – mindent megtett annak érdekében, hogy a leveleit valamilyen úton hazajuttassa. 1682. március 1-jén azt írta be naplójába, hogy új utat keres a levelezés számára, és megpróbálja a küldeményeket Raguzán keresztül kijuttatni. Az útvonalat 1682 és 1683 első félévében folyamatosan használták, majd 1684-ben felélesztették.

A levelek tehát Konstantinápolyból eljutottak Belgrádig, ahonnan Spalatóba vitte őket útjuk. Itt élt Antonio Mozzato, aki 1682. december 16-i levelében beszámolt a következőkről: „*Mostanában levelek érkeznek hozzám Konstantinápolyból, amelyeket Bécsbe kell küldeni,*". Azt is leírta, hogy az előző küldeményt Zárán keresztül juttatta ki Spalatóból, egy bizonyos Lorenzo Ruspid de Lovrana segítségével. Ezt a levelet küldte tovább Fiume irányába, ahol Argento már várta. Mozzato sorai mögé a

fiumei helytartó is hozzátette saját gondolatait, és leírta, hogy ezt megelőzően Kuniz 1682. augusztus 8-i levelét továbbította a Haditanácsnak. Most pedig Mozzatótól kapta meg az újabb küldeményt.

1682. október 26-i, szintén ezen az úton küldött levelében Kuniz azt javasolta a Haditanácsnak, hogy – amennyiben válaszolni kívánnának az ő küldeményére, akkor – küldjék az iratot Mozzatónak, aki majd továbbítja a belgrádi titkos levelezőnek, Juro Markowitznak vagy Tommaso Gobbato kereskedő belgrádi ágensének, Gabriele Marchesinek, így pedig el fog jutni őhozzá is a levél. Az állandó követ 1683. január 3-i, Edirnében keltezett leveléből tudjuk, hogy 1682-ben az augusztus 8-i és október 26-i levelein túl a november 15-it is Fiumén (vagy a Belgrád – Fiume útvonalon) keresztül küldte.

Caprara 1682. november 12-i, december 29-i, valamint 1683. január 10-i és 13-i levele is d'Argento közvetítésével érkezett meg Bécsbe március 18-án, ráadásul a korábbi levelek másolati példányai is ezzel együtt jöttek. Kuniz 1683 első félévében tovább használta ezt az útvonalat, és február 5-én írt levele április 1-jén, Fiumén keresztül érkezett meg a császárvárosba.

Ezt az útvonalat tartotta a legbiztosabbnak mind a levelek, mind az emberek számára Caprara. 1682 végén ugyanis a futárt, Petrakki Danét – amint fentebb már szó volt róla – Lengyelországon keresztül kellett kijuttatniuk az Oszmán Birodalomból, ami nem tartozott a bevett útvonalak közé, ráadásul igen költséges is volt.

1683. február 24-én Giovanni Pietro d'Argento maga fordul a Haditanács elnökéhez. Levelében leírta, hogy délután kettő órakor érkezett meg hozzá a spalatói Antonio Mozzato embere, Felucca Apostata, akit Mozzato azért indított útnak, mert Belgrádból újabb, Konstantinápolyban feladott küldemény érkezett, amelyet a Haditanácsnak címeztek. Caprara és Kuniz levelei egyaránt benne voltak, amelyet az előbbi 1682. november 12-én Konstantinápolyban, míg az utóbbi december 29-én már Edirnében írt. Argento pedig, amint eddig is tette,

az első adandó alkalommal elküldte e leveleket a Haditanácsnak.

Március 17-én *(„éjjel tíz órakor")* Argento újra írt a Haditanácsnak, mert Felucca ismét befutott, és leveleket hozott Caprarától, amelyek Belgrádon keresztül érkeztek Spalatóba. Majd március 29-én Argento újra tollat ragadott, mert Felucca Spalatóból meghozta az Edirnében február 4-én keltezett levelet. Ezt a jól bevált útvonalat állította helyre részben vagy egészében a Haditanács 1684 elején, és működtette valószínűleg egészen Buda elestéig.

A levelek egy másik útja Raguzán keresztül vezetett, ahol a Ricciardik tevékenykedtek, Pietro maga ajánlotta 1684 februárjában, hogy a jó és pontos információk beszerzése végett a konstantinápolyi leveleket küldjék Raguzán keresztül, mégpedig közevetlenül Lotharingiai Károlyhoz. Ez utóbbi javaslata nem szerzett érvényt magának. 1684. március 12-én azonban már maga a Haditanács utasította Ricciardit, hogy szervezze meg ezt az útvonalat, és ebbe vonja be ott élő testvérét. Ricciardi áprilisban már csak arra kérdezett rá, hogy van-e a Haditanácsnak valamiféle utasítása arra nézve, hogy a küldeményeket milyen módon küldjék és kinek címezzék, vagy ezt teljes mértékben rábízzák apjára és testvérére. A Haditanács a levelek továbbításáért megfelelő fizetséget kívánt adni a családnak, és 1000 birodalmi tallért ajánlott fel erre a célra.

A levelek továbbítói legalább olyan jelentőséggel bírtak, mint a hírek megszerzői és a levelek írói. Bérezésük ennek megfelelően alakult. Az ő hathatós támogatásuk és segítségük nélkül a Konstantinápolyban tevékenykedő hírszerzőknek nagy nehézséget okozott volna leveleik célba juttatása, ezáltal pedig tevékenységük értelmetlenné vált volna.

Annak érdekében, hogy az üzenetek tartalmának titkossága megőrizhető legyen, már régóta alkalmaztak rejtjeleket, azaz a leírtakat kódolták olyan módon, hogy a be nem avatottak számára az csak egy értelmetlen szimbólumhalmaznak tűnjön. Az iratok titkosításának igénye a régebbi korokban elsősorban a háborúhoz kapcsolódott, csak a tényleges hadi incidensek során küldtek titkosított üzeneteket az egyes csapattestekhez; később a hadjáratok előkészítéséhez, végül pedig a diplomáciai levelezésben is használni kezdték.

A titkosírás tudománya, a kriptográfia a reneszánsz korban, majd a XVI–XVII. században jelentős fejlődésen ment át. Ebben az időszakban már nemcsak arra szolgált, hogy adott esetekben kódolt üzenetet küldjenek egy-egy embernek, hanem egyre inkább megjelent benne egy nyelvi-szemantikai aspektus is, ami a nyelv grammatikai felépítésével, valamint azzal a kérdéssel, hogy egy adott nyelvben egy adott szó pontosan mit is jelent szorosan összefüggött. A kriptográfia mellett kialakult a kriptogrammatika tudománya is. Ez pedig alapvetőnek bizonyult a kódfejtéshez. Mindehhez járult még egy elem: Hogyan befolyásolhatják a különféle kommunikációs csatornákon eljuttatott információk a stratégiai tudást? Itt nemcsak a hadszíntérbeli, de a diplomáciai stratégiai tudást is értjük.

A titkosírás tudománya, a kriptográfia igen nagy múltra tekint vissza. Magát a fogalmat a görög *kryptos* (rejtett) és a *grafein* (írni) szavakból alkották meg. Kriptográfia alatt nemcsak a titkosítási folyamatot, de annak ellenkezőjét, azaz megfejtését is értjük. A titkosítás művészetével először a spártaiaknál találkozhatunk. A levél küldője egy övet göngyölt egy bot köré, és ennek segítségével írta meg üzenetét. Ezt követően levette az övet (így az üzenet értelmezhetetlenné vált) és elküldte a célszemélynek. Általában a futár egyszerűen a dereka köré csavarta. A címzett azonban csak akkor tudta elolvasni, ha a megfelelő méretű bottal rendelkezett. Ha ugyanis rövidebb vagy hosszabb volt az általa használt bot, akkor rosszul dekódolta az üzenetet.

Polübiosz (i.e. 200–125) a neves görög történetíró is használt már kódtáblát. Nála a négyzet vízszintes, illetve függőleges kezdősorában a számok szerepeltek 1-től 5-ig. A négyzet belsejébe folyamatosan beírta az ábécét, így egy-egy betű mindig két szám kombinációjaként jelent meg. Julius Caesar i.e. 44-ben kezdte használni igen egyszerű kódját. Amennyiben titkosítva akart üzenetet küldeni, akkor az eredeti szöveg minden egyes betűjét az ábécében utána következő harmadik betűvel helyettesítette (egyes vélemények szerint a negyedik betűvel). Caesar sikeresen használta a titkosírást a gall háborúkban, de ezt a kódot nagyon hamar megfejtették.

A kriptográfia első kézikönyvét 1379-ben adta ki Gabriel de Lavinde. Az első, immár szakszerűnek nevezhető kriptográfiai munkát, Leon Battista Alberti (1404–1472) *Trattati in cifra* című könyve 1470-ben jelent meg, Rómában. Értekezése a későbbi korokra is nagy hatást gyakorolt, mivel ismertette a kódolás (sifrírozás) teóriáit és menetét, a desifrírozás módjait, valamint az addigi statisztikai adatokat.

A rejtjelezők feladata ekkor már az volt, hogy olyan módszereket hozzanak létre, amelyekkel csak a címzett tudja elolvasni az üzeneteket. Ehhez a lehető legmegbízhatóbb kódokat kellett kidolgozniuk, hogy a közlendőket ezek alkalmazásával védjék az illetéktelenektől. Természetesen az ellenség rejtjelfejtői mindent megtettek, hogy a kódot feltörjék és az információt megszerezzék. A kódfejtőket „beavatottaknak" is nevezhetjük, hiszen életük jelentős részét azzal töltötték, töltik el, hogy értelmetlen jelhalmazokból próbálnak értelmes szavakat elővarázsolni. A kódok és rejtjelek története nem más, mint a rejtjelezők és rejtjelfejtők évszázados históriája, csatározásuk története, ami jelentős hatást gyakorolt, gyakorol az emberiség történetére. Nem állt másból, minthogy a kódoló kitalált egy jelsort, a kódfejtő pedig megpróbálta megfejteni. Ha ez sikerült neki, a rejtjelezőnek újabb kódot kellett kitalálnia, hiszen az előző már nem volt használható. Mindkét tábor igénybe vette a tudományok és a technika fejlődése által kínált új vívmányokat, mégis: a legsikeresebb kódfejtő továbbra is

az ember maradt, és az ma is. A XVI–XVII. században is pontosan tisztában voltak azzal, hogy az információ érték, áru, amelyért nagyon sokat megad az, kinek a hírre szüksége volt. Kevés rejtjelezőt és rejtjelfejtőt ismerünk név szerint, hiszen a titkok tudománya egyben titkos tudomány is. Az üzenet tartalmának titkosításával a kriptográfia történetének újabb fejezete kezdődött ezzel el.

A kódolásnak eleinte két módját ismerték: az átrendezést és a behelyettesítést. Az átrendezés esetében a betű megtartotta hangértékét, de megváltoztatta pozícióját. A keverés mikéntjéről azonban feladónak és címzettnek meg kellett állapodnia egymással, és bár biztonságosnak biztonságos volt, de néha nagyon bonyolult is. A behelyettesítésnél a betű megtartja pozícióját, de hangértéke megváltozik.

A kódolás minden esetben a következőképpen történik. A rejtjelező fogja a nyílt szöveget és a kulcsot, majd egy algoritmus által, amely alatt a nyílt szövegen a kulcs segítségével elvégezhető rejtjelezést értjük, kódolja a szöveget. Az így kapott szövegformát kódszövegnek nevezzük. A címzett ezt kapja meg, amelyet egy újabb algoritmus alkalmazásával, a kulcs segítségével visszaalakít nyílt szöveggé.

A kriptográfia legfontosabb eleme a kulcs. Ha mind a feladó, mind a címzett őrzik a kulcsot, akkor a szöveget nagyon nehéz megfejteni. Ezt taglalta a holland nyelvész, Auguste Kerckhoffs von Nieuwenhof (1835–1903) *La criptographie militaire* című 1883-ban megjelent művében. A Kerckhoffs-elv kimondja: „*A kódolási rendszer megbízhatósága nem függhet a titkosítás algoritmusától, azt csak a kulcs titkának megőrzése garantálhatja.*” Amennyiben az ellenség megszerzi az algoritmust, a kulcs visszafejtése akkor is nagyon bonyolult, szinte véghezvihetetlen feladat volt. Egyszerű próbálgatással, behelyettesítéssel megfejthetetlen maradt. A kulcsok kezdetben igen egyszerűek voltak, mivel így kisebb volt a tévedés esélye. A Krisztus utáni első évezredben a behelyettesítéses kódábécét használták. Ekkor azonban a muszlimok rájöttek, hogy hogyan lehet megfejteni ezeket a kódokat.

Az iszlám világ működésének alapja ekkor a hatékony közigazgatási rendszerben rejlett. A közigazgatási változ-

tatásokról sokszor titkosírással leveleztek a hivatalnokok. Elsősorban az államügyeket és az adókkal kapcsolatos feljegyzéseket érintette a rejtjeles üzenetküldés. A X. századi *Adab al-Küttab (Titkárok kézikönyve)* már foglalkozott a titkosírással. Eleinte a monoalfabetikus behelyettesítéses kódot használták, azaz betűk és/vagy számok kombinációját, amelyet azonban könnyen megfejtettek.

A kódszövegek kulcs ismerete nélküli megfejtésének tudományát kriptoanalízisnek nevezzük, amelyet – felfedezése révén – az iszlám hozott létre. A rejtjelek megfejtésének alapfeltétele volt, hogy több tudományágban (matematika, statisztika és nyelvészet elsősorban) minél magasabb fejlettségi szintet érjenek el. A muszlim hitben az *ilm*nek, a tudományok összességének jelentős szerepe volt. Ennek megfelelően a tudósok csoportja komoly befolyásra tett szert a társadalomban. Az iszlám ugyanis az emberi tevékenység minden spektrumában igazságot követelt, ennek a feltételnek a teljesítése pedig szorosan összefüggött a tudományok minél alaposabb ismeretével. A muszlimok felfogása szerint minden muszlim kötelessége volt, hogy a tudás összes lehetséges formáját megszerezze. A Korán ezt így fogalmazza meg: *„Allah annak adja a bölcsességet, akinek akarja. Akinek pedig bölcsesség adatik, annak nagy jó adatott.”* (Korán, 2. 269.)., illetve *„Hirdess Urad nevében, aki teremtett, / vérrögből teremtette az embert. / Hirdess! A te Urad a legnagylelkűbb, / aki írótollal tanított, / megtanította az embert arra, amit nem tudott.”* (Korán 96. 15.)

A minél teljesebb tudás megszerzése érdekében nemcsak a Koránt, de az ókori szerzők szövegeit is tanulmányozták, illetve lefordították. 815-ben Bagdadban Abdallah al-Mamún Abbászida kalifa (813–833) megalapította a *Bayt al-Hikam*ot, a Bölcsesség Házát, amely könyvtár és fordítói központ is volt. Ez volt az iszlám világ első nyilvános könyvtára, amelynek nagyságát és jelentőségét növelte, hogy számos, messze földről hozatott tudós dolgozott falai között.

Egy bizonyos Georgiosz bin Gabriel készítette el jónéhány görög mű arab nyelvű fordítását. A tudást azonban nemcsak

megszerezték, de terjesztették is. A kriptoanalízishez a világi tudományok ismerete mellett a vallástudomány fejlettsége is fontos volt. A korabeli teológiai tanintézetek *(medresze)* közül Bászrán és Kufán kívül Bagdad számított jelentősnek.

A Korániskolákban a középfokú szinten a Korán megismerésén túl a mohamedi kinyilatkoztatások eredetiségét is vizsgálni kezdték. Ennek módszere volt, hogy a szavak gyakoriságát nézték, ugyanis bizonyos szavak később keletkeztek, mint a próféta élt. Ha a szövegben túl sok ilyen, később keletkezett szót találtak, akkor a kinyilatkoztatás maga is később jött létre. Ezzel párhuzamosan már a korai iszlám időkben is vizsgálták a *hádísz*ok eredetiségét. A *hadísz* (hagyomány) olyan kinyilatkoztatások gyűjteménye, amelyeket ugyan Mohamed mondott, de nem kerültek bele a Koránba. Az eredetiségüket két módszerrel kutatták. A *hadísz* maga ugyanis két részből áll. Elöl található a *hadísz*-láncolat, azaz ki hallotta kitől, generációkon keresztül, ezt követi maga a kinyilatkoztatás. A láncolat vizsgálatánál azt nézik, hogy a két egymást követő illető találkozhatott-e, akkor és ott zajlott-e le a találkozó, hitelesnek mondható-e az, amit állítanak. A szöveget magát csak azután kezdik elemezni, ha a láncolat hitelesnek bizonyult. Ezt követően a szövegben szereplő szavak etimológiáját, illetve a mondatszerkesztést vették górcső alá.

Ilyen vizsgálatok folyamán sokat foglalkoztak a betűgyakorisággal és ez lett a monoalfabetikus kód megfejtésének módszere. Az első olyan munka, amely magáról a kódfejtésről szól, a IX. századi orvos, matematikus, csillagász, nyelvész és zenész Jakub ibn Iszhak al-Kindi *A titkos üzenetek megfejtése* című műve. A módszer alkalmazásához elengedhetetlen, hogy ismerjük a nyelvet, amelyen a kódolt szöveg íródott, valamint az is, hogy kódolt szöveg ne legyen túl rövid. Amennyiben e két feltétel teljesül, akkor egy ugyanazon a nyelven íródott, legalább egy oldalas nyílt szöveget kell venni, és összehasonlítani a kódolt szöveggel. A nyílt szöveg leggyakrabban használt betűje a kódolt szöveg leggyakrabban előforduló jelével lesz azonos. Így, lépésről-lépésre meg lehet fejteni a szöveget. A kódfejtés Európában

– ahogyan az araboknál a Koránhoz, úgy itt – a Bibliához köthető. Legfőbb fórumát a kolostorok képezték, ahol a Biblia rövidítéseinek feloldását vizsgálták.

A XIV. században az kriptológiát egyre szélesebb körben kezdik használni, alkimisták és tudósok védték így titkaikat. Geoffrey Chaucer 1391-ben íródott *Traktátus az asztrolábiumról* című munkájának egy részét (A bolygók pályája) titkosírással írta. A XV. században a kriptográfia már virágzó üzletágnak számított. A művészetek, a tudományok és a művelődés fejlődése kedvező hatással volt erre a tudományágra. Ehhez járultak a politikai intrikák, machinációk, amelyek megkövetelték egy minél fejlettebb és biztosabb titkos kommunikáció meglétét. A kriptográfia európai bölcsőjének az itáliai városállamok számítottak. Az itt kialakuló új diplomáciai rendszer, az ezzel kapcsolatos adminisztráció, levelezés magával hozta a kriptográfia fejlődését is. Minden állam saját kóddal rendelkezett és minden követ saját kriptográfiai titkárral, titoknokkal volt ellátva.

Ebben az időszakban kezd fejlődni az európai kriptoanalízis. Azt nem lehet tudni, hogy Európa magától jött-e rá a kód megfejtésének nyitjára, vagy arab hatásra. A hagyományok szerint az első nagy európai kriptográfus Giovanni Soro volt, aki 1506-ban lett a Velencei Köztársaság titoknoka, akihez sok itáliai állam fordult segítségért.

A XVI. század elején két fő kriptográfiai központ létezett: a Pápai Állam és I. Ferenc (1515–1547) francia király udvara. I. Ferenc kriptográfusa a bourges-i Philibert Babou, aki a király egyik szeretőjével kötött előnyös házassága révén lett Bourdaisière ura. Babou I. Ferenc pénzügyeivel foglalkozott, de a legjobb rejtjelezők egyikének számított. Az általa 1558-ban kialakított kód a homofónia egyik iskolapéldája. Ugyanakkor fejlettebb is volt annál, mivel nem lehetett gyakoriságvizsgálattal megfejteni. A rejtjelfejtő összezavarása végett olyan jeleket is beiktatott a szövegbe, amelyeknek a végső értelmezés szempontjából nem volt jelentőségük (nullitás), a gyakori betűkapcsolatokat külön szimbólummal jelölte, és voltak olyan – állandóan használt – fogalmak, amelyek kifejezésére külön jeleket használt.

Ezt fejlesztette tovább a XVI. század végén François Viète, aki a spanyol kódok feltörésének bajnokává vált. II. Fülöp spanyol király (1556–1598) a pápához fordult azzal az állítással, hogy Viète csak azért tudja megfejteni a kódokat, mert a boszorkányság tudományát is bírja. A pápa azonban nem állította inkvizíció elé Viète-et, mivel a Szentszék hírszerzése is meg tudta fejteni a spanyol kódokat. Babou és Viète rámutattak arra, hogy a monoalfabetikus kód mennyire gyenge, mennyire könnyen megfejthető, és ennek ismeretében fejlesztették ki saját rendszerüket. Mindkét esetben a nullitás, illetve a kódszavak bevezetése fontos szerepet kapott. Ezt a módszert alkalmazták az osztrák Habsburg diplomáciában is. A két rendszert (*sifre* [betűk behelyettesítése] és kódszavak [szavak behelyettesítése]) azért kellett párhuzamosan alkalmazni, mert a *sifre* magában túl egyszerű és könnyen megfejthető volt, míg ha csak kódszavakat használtak volna a mondanivalójuk kifejezésére, akkor új szótárt kellett volna írni. Ez a könyv nehéz és vastag lett volna, ami egy kém számára nem túl praktikus. A kettősség bevezetésével, illetve a nullitás hozzáadásával azonban olyan rendszer született, amely a XVI. század második felében, és szinte a teljes XVII. században kiválóan működött.

Megjelentek már a kódolást egyszerűbbé tevő eszközök is. Jacopo Silvestri 1526-ban kiadott munkájában (amelyben hat titkosítási módszert is ismertetett) javasolta először kódlemez használatát. Silvestri lemezéről hiányzik a *j*, a *v*, a *w* és az *y*. Szerepel rajta azonban a *&*, a ₉ és a #, amelyek a középkori latin *et*, *-us* vagy *con-* (attól függően, hogy a szó végén vagy elején szerepelt-e a jel), valamint *-rum* rövidítéseket szimbolizálták. A tárgy közepén egy kis kar helyezkedett el, amelynek segítségével a rézből készült lemezt forgatni lehetett. Silvestri *Opus novum*ja könnyen használható kézikönyvként egyértelműen azzal a céllal készült, hogy minél szélesebb olvasóközönséggel ismertesse meg a titkosítás módszereit.

Giambattista della Porta (1535–1615) több írásában is foglalkozott a kódolás művészetével. 1557-ben jelent meg

Magiae naturalis libri XX. című munkája, majd 1563-ban a *De furtivis literarum notis, vulgo de ziferis libri IIII.* Ez utóbbit még ugyanebben az évben angolul is kiadták. A *De furtivis* első könyvének 5. fejezete a kriptográfia gyakorlati tapasztalatait összegzi: fontos, hogy a jeleket tisztán és jól olvashatóan írják le, természetesen a megfelelő sorrendben. Della Porta felhívta a figyelmet arra is, hogy amennyiben nem betűket használnak, akkor legalább olyan jeleket, amelyeket könnyen meg lehet jegyezni. A hadseregben a kódíróknál és -fejtőknél elengedhetetlen, hogy a kódot álmukból felébresztve is tudják. Della Porta a rejtjelezéssel párhuzamosan azt javasolta, hogy a hírt is rejtsék el. Nem a hagyományos szteganográfiai módszerekkel, hanem a szövegben magában. Olyan új szteganográfiai módszereket írt le, amelyeket a retorikai hagyományokból vett át. Della Porta munkái egyértelműen megmutatják, hogy a reneszánsz, illetve humanista műveltség szorosan összefüggött a rejtélyességgel, így a kódírás és -fejtés is a nyelvtannal, illetve a szemantikával. Della Porta is foglalkozott a kódlemezekkel, az addig ismert módozatokat bemutatta könyveiben.

1586-ban látott napvilágot Blaise de Vigenère hatszáz oldalas komoly munkája *Traicté des chiffres et secrètes manières d'escrire* címmel. Nevéhez köthető a róla elnevezett Vigenère-tábla, amelyet a mai kódfejtésben, illetve a számítógépes nyelvek terén (JAVA) is használnak még.

A Vigenère-tábla nagy újítása, hogy az eddigi monoalfabetikus kód helyett a polialfabetikus kódot kezdi használni. A táblázat első sorában a normál ábécé kerül, az ezt követő sorokban mindig egy betűvel arrébb tolja az ábécét.

Ahhoz, hogy a desifrírozó meg tudja fejteni a szöveget, tisztában kellett lennie azzal, hogy a tábla melyik sorát kell használnia. Ezt kulcsszavak alkalmazásával érték el. A Vigenère-tábla előnye, hogy gyakoriság-elemzéssel megfejthetetlen, és sok kulccsal alkalmazható. A Vigenère által felkínált lehetőséget közel kétszáz évig nem aknázták ki.

A XVI. században – a legtöbb helyen tehát – még mindig a monoalfabetikus kódot használták, illetve – mivel

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z
A	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z
B	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	A
C	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	A	B
D	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	A	B	C
E	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	A	B	C	D
F	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	A	B	C	D	E
G	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	A	B	C	D	E	F
H	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	A	B	C	D	E	F	G
I	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	A	B	C	D	E	F	G	H
J	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	A	B	C	D	E	F	G	H	I
K	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
L	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K
M	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L
N	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M
O	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N
P	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O
Q	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P
R	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q
S	S	T	U	V	W	X	Y	Z	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R
T	T	U	V	W	X	Y	Z	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S
U	U	V	W	X	Y	Z	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T
V	V	W	X	Y	Z	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U
W	W	X	Y	Z	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V
X	X	Y	Z	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W
Y	Y	Z	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X
Z	Z	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y

A Vigenère-tábla

ez könnyen megfejthető volt – a Babou-féle kódot kezdték alkalmazni, amelyet majd a XVI. század végén a francia királyi udvarban fejlesztettek ki. Ez a XVII. század folyamán Európa minden fejedelmi udvarában elterjedt, ami viszont együtt járt azzal, hogy a kódfejtők mind nagyobb gyakorlatra tettek szert a megfejtésében. Így a diplomácia és a hadsereg új megoldást keresett, amelyet a XVII. század végén ismét a francia királyi udvarban fejlesztettek ki. A század legtökéletesebb kódja XIV. Lajos (1645–1715) „*grand chiffre*"-je (nagy kód) volt.

A kódot Antoine és Bonaventure Rossignol, apa és fia fejlesztették ki. Antoine de Rossignol pályafutása azzal kezdődött, hogy 1626-ban megfejtette a Réalmont hugenotta erődítésből kicsempészett üzenetet. Ennek köszönhetően

királyi rejtjelező lett, hamarosan fiát, Bonaventure-t is alkalmazták. Mindketten szolgáltak XIII. és XIV. Lajosnak is. Munkájuk eredményességét jelzi az is, hogy a *rossignol* a francia szlengben az álkulcs, tolvajkulcs megjelölésére is szolgál.

A „*grand chiffre*"-t évszázadokon keresztül nem sikerült megfejteni. 1890-ben Victor Gendron hadtörténész felkérte Étienne Bazeries őrnagyot, a hadsereg titkosírásokkal foglalkozó szakértőjét, hogy fejtse meg a kódot. Bazeriesnek ez 1893-ban sikerült. Mivel több szám szerepelt, mint ahány betű van az ábécében, Bazeries először azt hitte, hogy homofonikus kóddal van dolga, de próbálkozásai kudarcot vallottak. Ezt követően úgy gondolta, hogy akkor a számok betűpárokat jelölnek, de ezen az úton sem sikerült közelebb jutnia a megoldáshoz. Végül felmerült benne a gondolat, hogy előfordulhat: a számok szótagokat jelölnek. Ezzel a módszerrel célhoz ért, de a megoldás nem volt így sem egyszerű. Voltak ugyanis olyan számok, amelyek csak betűt jelöltek, illetve olyanok is, amelyeknek nem volt más funkciója, minthogy törölték az előttük állót.

A XVI. században a titkos írásról szóló traktátusok széles körben elterjedtek, sokan és sokat írnak e témáról.

A levélírók

Az 1684 és 1698 közötti időszakból ránk maradt tizenöt kötetben összesen 213 levél található, amelyekhez további 17 tartozik, így összesen 230 levélről beszélhetünk, ezek közül 24 olyan van, amely valamilyen mértékben (a levél és az író, a levél, az író) azonosítható. Nagy részüket a tolmácsok, Giorgio Cleronome és Janaki Porphyrita, valamint Marc'Antonio, Leopold és Christoph Mamucca della Torre írták. A levelek nyelvéről elmondható, hogy elsősorban olasz nyelven íródtak, latin nyelvű idézeteket, illetve a török nevek, a tisztségek és a helyiségnevek olasz nyelvű átiratait tartalmazzák. Egyetlen esetben fordul elő, hogy a dekódolást követően kiderült: nem latin betűkkel írt az író. 1695-ben az új, fiatal, energikus szultánról szól a levelező, akivel kapcsolatosan a következő megállapítást teszi: *„Ebben az évben az orvosok biztosak abban, hogy a szultán krízist (κρισης) fog átélni."*

Giorgio Cleronome és Janaki Porphyrita a teljes korszak alatt az oszmán fővárosban tartózkodtak, amint Leopold és Christoph Mamucca della Torre is. Négyük közül csak Cleronome esetében sikerült minden kétséget kizáróan bizonyítani azt, hogy a kis könyvekben fennmaradt levelek egy részét ő írta. Leopold és Christoph Mamucca della Torre aláírásával nem maradt fenn küldemény. Mivel azonban Marc'Antonio Mamucca della Torre felügyelte Bécsben a titkos levelezést, talán joggal feltételezhetjük, hogy fiaival (és feleségével), akiknek rendszeresen küldött pénzt is, és akik közül az idősebb 1686-tól rendes tolmácsként, a fiatalabb viszont tanoncként szolgált, írásban is tartotta a kapcsolatot. Ezt látszik

alátámasztani az az 1685. február 12-i levélrészlet is, amely a következőket mondja: *„Eddig nem írtam erről, nehogy megdöbbenést keltsek, de sokan azt suttogják az udvarban és az elhunyt vezír is ezt tartotta, hogy bár Bécsbe menekült, de a felesége és a fiai Konstantinápolyban vannak, és ezt fenyegetéssel telt hangon mondta, meg azt is, hogy rebellis magyarok, akik látták őt, azt írták a Portára, hogy ő volt Őcsászári Felségének legnagyobb kéme, és most is kémlelődik.”* Ezek a sorok több okból is fontosak számunkra. Egyrészt azt mutatják, hogy valóban Mamucca lett ennek a levelezői (vagy kém) rendszernek a koordinátora, másrészt viszont rávilágítanak arra is, hogy a volt tolmács Konstantinápolyban maradt családja részt vett a kapcsolattartásban. 1687-ben újabb, közvetett adalékot kaphatunk arról, hogy Mamucca fiai minden bizonnyal a levelezők közé tartoztak. Arról írtak, hogy már négy éve szolgálják a császárt azzal, hogy leveleket küldenek neki Konstantinápolyból. Annak érdekében, hogy a császár megfelelő híreket kaphasson, nem kímélik magukat, és minden veszélyt is vállalnak. Leírták, hogy – mivel nem tartózkodott követ a Portán – a tolmácsok dolga, hogy híreket szerezzenek, és ők, szüleik és rokonaik segítségével mindent meg is tesznek a feladat teljesítésének érdekében. Még egy helyen tesz a levél írója olyan utalást, amely alapján azt állíthatjuk, hogy valószínűleg Mamucca fiai írhatták a küldeményeket: *„Mavrocordarto lánya, a mi rokonunk, Havasalföldre igyekszik, hogy az ottani fejedelem fiának felesége legyen.”* Marc'Antonio Mamucca karrierjének bemutatásakor láthattuk, hogy a család rokonságban állt a Mavrocordatókkal, és emiatt nagy valószínűséggel merem állítani, hogy az eddig személy szerint nem azonosítható levelek nagyobb része a Mamucca-fiúktól származik. Ehhez járul még az a tény is, hogy ezen levelek írói a „mi írtunk”, a „mi katolikusaink” stb. szófordulatokat rendszeresen alkalmazzák írásaikban.

A levélírók leveleikben magukról igen keveset szólnak, ami teljesen természetes. Ezzel egyrészt biztosítják saját

névtelenségüket, azaz biztonságukat, másrészt a bécsi udvarban minden bizonnyal inkább az információkra, mintsem a levélíró gondjaira, problémáira voltak kíváncsiak. Mindezek ellenére a levelekben néhány félmondat, mondat időről időre magukról a levélírókról is elárul nekünk egy-két újabb információt: nehézségeikről; kapcsolataikról; műveltségükről, ismereteikről; és néha megismerhetjük személyes kommentárjaikat is.

A levélírók nehézségei

Nehézségeiket tekintve a legnagyobb kockázatot tevékenységük felfedezése, vagyis lelepleződésük jelentette. Mindent megtettek ennek elkerülésére, illetve azt is figyelték, hogy mások hasonló jellegű vállalásait az oszmánok hogyan fogadják. 1686. január 18-án így azt írta az egyik levelező, a kandiai görög kereskedőket, akik levelezésben állnak Velencével a nagyvezír keményen bünteti.

Saját életét is féltette a levélíró, amikor 1694-ben a sorokat küldte Bécsbe: *„Ezzel együtt csak ebben a hónapban három levelet küldtünk, egyet 10-én, a másikat 25-én és a mostanit, amely arra szolgál, hogy elmondjuk, ami szükséges. Bár nagy óvatossággal járunk el, de a szívünk félelme nem szűnik, hogy ha egyszer felfednek minket, akkor nem ismernek irgalmat majd."* Egy évvel később már így írt: *„Mindezt* [ti. amit megírt] *igen nagy titokban tudtuk meg, mert manapság Isten óvja azt, aki az oszmánok vereségéről mer szólni, azt ugyanis vagy kivégzik, vagy gályára küldik."* A levelező azt is jelezte, hogy a renegátoktól (muszlim hitre tért keresztények) jobban fél, mint a törököktől, hogy miért, arra példaként idézi: *„Ezek a renegátok gonoszabbak, mint a törökök: három nappal ezelőtt a galatai kikötőben elfogtak, és ártatlanul kivégeztek egyet közülünk, katolikusok közül, aki fordítóként működött. […] pedig a legnagyobb tolmácsok nálunk vannak, így minden nap félünk a nép haragjától."*

A levelező(k)nek azonban nem csak a saját tevékenységük miatt kellett félniük. Gondot okozott nekik az is, hogy sokszor érkeztek Bécsben nyomtatott újságok a városba, amelyek – oszmán szemszögből – csupa hazugságokat tartalmaztak. Így a levél írója kérte a bécsi udvart, hogy – mivel az európai hatalmak közül csak onnan érkeztek már újságok – mindent tegyen meg annak érdekében, hogy ilyen jellegű nyomtatványok ne juthassanak el Konstantinápolyba, mert ezek oda érkezése nagy veszélynek teszi ki a katolikus keresztényeket, így az írót is: *„azt mondják, hogy mi, katolikusok mindent megírunk."* Az író könyörög a császárnak, ne engedje, hogy az újságok eljussanak Konstantinápolyba, *„ellenkező esetben fel kell hagynia az írással."* Hogy a császári oldal hallgatott-e az íróra, volt-e ráhatása arra, hogy az újságok hová jutnak el, nem tudjuk, mindenesetre az író tovább folytatta eddigi tevékenységét.

Jól mutatja a levélírók életének nehézségét az az eset is, amelyet a levélíró 1690-ben írt meg Bécsbe. Havasalföldi katonák, akik éppen át akartak kelni a Dunán, Thököly fogságába estek, aki *„elküldte őket a nagyvezírhez Edirnébe mondván: ezek kémek voltak, akik leveleket vittek a császáriaknak"*. Ezzel a véleményével Thököly valószínűleg nem volt egyedül, és könnyen előfordulhat – mivel a havasalföldi utat a levelezők is rendszeres használták –, hogy az említett havasalföldiek valóban a levelek továbbítói voltak.

Sokszor gyűlt meg a levelezők baja az időjárással. 1694 januárjában még arról panaszkodott a levélíró, hogy a nagy hó miatt az utak nem járhatók, elsősorban a havasalföldi hágók, így leveleit nem tudja elküldeni, mert negyven nap óta senki sem mert nekivágni ennek az útvonalnak. Alig egy hónap telt el attól kezdve, hogy a nagy hó miatt nem jutott át egyetlen futár sem Havasalföldön, amikor a levélíró újabb, rajta kívülálló okok miatt nem tudta biztonságosan küldeni a leveleket: megindult az olvadás, és a folyók áradtak. A patakok folyóvá duzzadtak, és nagy

sebességgel zuhogtak alá a hegységekből, így a futárok ismét nem vállalták az utazást.

Nem kevesebb nehézséget jelentett azonban a mindinkább forrongó Oszmán Birodalomban a közlekedés. Senki nem érezhette biztonságban magát, főleg, ha hosszabb utazásra indult. Amint a levélíró többször is panaszkodott: az utakon rablók, útonállók járnak, akik mindenkit kifosztanak. Emiatt sokszor elvesznek küldeményei. Útonállókról ír Havasalföld felé, de a Balkánon is. Ezeken a nehézségeken túllépve azonban még nagyobb gondot jelentett, hogy hogyan, kiken keresztül lehetett információkhoz, még pedig lehetőleg megbízható információkhoz jutni Konstantinápolyban?

A levélírók kapcsolatai

A legtöbb információt természetszerűen kapcsolati rendszerük szolgáltatta a levélírók számára. Mind Cleronome, mind Porphyrita, mind pedig Mamucca fiai beleszülettek a konstantinápolyi viszonyokba, rokonaik, barátaik voltak a keresztények körében, de voltak kapcsolataik a szultáni udvar alacsonyabb (vagy magasabb) rangú tisztviselői körében is. Leveleik nyelvezete sokat elárul a közlendő hírről is. Egészen más megfogalmazást alkalmaztak abban az esetben, amikor ellenőrzött információról volt szó, mint akkor, amikor csak hallották, sejtették, többszörös áttételen keresztül szerezték meg az értesülést. Az utóbbi esetben az „úgy mondják" *(si dice)*, „az a hír járja a városban" *(corre nella città la novella)*, „olyan hangokat lehet hallani/olyan hangok tűnnek fel" *(ci sono quelle voce / spargono voce)*, „mindenkinek az a véleménye" *(tutti sono d'opinine)*, illetve az előbbieknél is bizonytalanabb „úgy tűnik" *(pare che)* stb. fordulatokat alkalmazta a levél írója.

Amikor ellenőrzött információk birtokába jutott a szerző, akkor néha megadta, hogy ki által, kinek a segítségével szerezte meg a hírt. Pl. *„Négy napja érkezett*

házunkba egy török főméltóság asszonya, aki azt mondja, hogy a férje, aki a kajmakámot szolgálja, azt mondta neki, hogy olvasta:", itt kezdődik maga a hír. Ugyanígy szerzett azonban értesüléseket a nagyvezír *kihájájá*nak orvosától, vagy a *kajmakám* palotájának egyik renegát szolgálójától. Ezek azok az információk, amelyek esetében jobban megbízhatunk az értesülés valódiságában. 1690-ben igen magas rangú személyt is sikerült (valószínűleg alkalmi) informátornak megnyerni: a fő*defterdár* egyik szolgálója, egy *aga* maga is elkísérte urát a *díván* ülésére, és (minden bizonnyal jó pénz ellenében) elmondta a levelezőnek az ott elhangzottakat.

Ennél is érdekesebb azonban az a kapcsolat, amely a *reisz efendi*, a szultáni udvar (európai fogalmakkal élve) kancellárjának hivatalához fűzte a levelezőt. Sikerült neki (pénzért vagy egyéb módon) megszereznie több olyan iratot, amelyek a bécsi udvar számára kisebb vagy nagyobb jelentőséggel bírtak. Így például 1694-ben, amikor a lengyel király, Sobieski János követet küldött a Krímbe a tatár kánhoz, Szelim Girájhoz. Mivel azonban a kán a szultáni udvar közelében tartózkodott, Sobieski követe is oda érkezett, ahol azonban a kánon kívül a nagyvezír is tárgyalt vele. Az oszmán vezetők számára egy ideig érthetetlen volt, hogy a lengyel követ miért csak a kánnak hozott levelet, ennek ellenére ők is tárgyaltak vele. A levelezőnek a *reisz efendi* hivatalától a lengyel király 1693. november 20-i, Varsóban keltezett, a kánhoz írott levelének török átiratát, valamint a nagyvezír, a kán és a követ megbeszélésén született dokumentum másolatát is sikerült megszereznie. Ezeket olaszra fordította, majd megküldte Bécsbe. 1695-ben – szintén a *reisz efendi* hivatalából – megszerezte a *nüzul emini*nek adott parancsot, amely a szultán és serege Edirne és Belgrád közötti vonulási útvonalát, valamint a szultáni szálláshelyeket tartalmazta. Ezt is Bécsbe juttatta. 1695 decemberében a raguzai követ, Buchia levelét is megkaparintotta, és másolatát megküldte megbízóinak.

A levélíró rendszeresen eljárt a konstantinápolyi kikötőbe, ahol az oda befutó hajókon szolgálóktól szerzett eltérő értékű információkat. A kikötő, mint minden kikötő a világon, olvasztótégelye volt a különféle népeknek, távolról érkezők és környékbeliek egyaránt tartózkodtak ott, így kiváló lehetőséget nyújtott értesülések megszerzésére. Ugyanakkor a levélíró jól tette, ha a számára fontos híreket lehetőleg még egy forrásból ellenőrizte. Amikor ezt megtette, általában a beszámoló megkezdése előtt a hírhez is hozzáfűzte: „biztos forrásból tudjuk” *(da sicura parte)*, „biztos, hogy” *(è certo che)*. Itt, a kikötőben tudta meg 1690-ben a befutó „barbár” (*berber*[iai] = algír, tunéziai és tripolitániai) hajók matrózaitól, hogy útjuk során találkoztak a francia király két bizalmasával, akik közül az egyiket Moldván keresztül a lengyel udvarba, míg a másikat a nagyvezírhez küldte a Napkirály.

A kikötői hírszerzés egyik fontos része volt, hogy a minden évben Kaffából és a Krím kikötőiből jövő kereskedelmi hajók legénységétől, kapitányaitól a kozákok és az oroszok, valamint a tatárok összecsapásairól hírt szerezzen be a levelező. Abban az esetben ugyanis, ha a tatárok kénytelenek voltak az oroszokkal és/vagy a kozákokkal hadakozni, kevesebben indulhattak a magyar hadszíntérre. Így szerzett például megbízható híreket 1696-ban Azov elestéről. Szeptember 14-i levelében csak annyit írt: biztos, hogy Azov elesett, ennél többet azonban nem írhat, mert meg kell várnia az abból az irányból minden évben érkező keresztény bárkákat, amelyek pontosabb információkkal szolgáltatnak. Október 9-e előtt minden bizonnyal befutottak a bárkák, mert ekkor már teljes bizonyossággal tudott írni I. Péter cár (1682/1696–1725) tevékenységéről, valamint szándékairól aszerint, ahogyan a kereskedők látták, hallották, gondolták.

Mind Cleronome, mind Porphyrita, mind pedig a két Mamucca családja foglalkozott kereskedelemmel, így kapcsolati rendszerük egyik fontos elemét képezték az egyéb kereskedőktől beszerezhető hírek. Ezekkel a kalmárokkal általában saját városnegyedükben, vagy

a konstantinápolyi piacon sikerült beszédbe elegyedniük, így például azzal a két görög kereskedővel, akik 1690 tavaszán érkeztek az oszmán fővárosba, és azt a hírt hozták, hogy sem a kozákok, sem az oroszok nem készülődnek hadjáratra az adott évben. Ezt az értesülést a levelező továbbította is Bécs irányába.

Mindenképpen lényeges volt a hírszerzés szempontjából a levelezők vallási hovatartozása, mivel így a Konstantinápolyban működő keresztény (katolikus, görög katolikus vagy görög keleti) felekezetek elöljáróitól is kaptak információkat, akik viszont maguk is kapcsolatban álltak a keleti missziókban szolgálatot teljesítőkkel. Az ilyen típusú hírek megszerzése a visszafoglaló háborúk idején azért is fontos volt, mivel a Napkirály, a „legkeresztényibb uralkodó" mindent megtett annak érdekében, hogy a keleti missziókban a franciák befolyását növelje. 1690-ben egy francia templomszolga segítségével értesült a levelező arról, hogy a franciák újabb lépéseket tesznek a szentföldi protektorátus megszerzésére.

Természetesen nemcsak az egyházi elöljárókkal, de a közösség egyéb tagjaival is kapcsolatban álltak, minthogy maguk is e közösségek valamelyikének tagjai voltak. A katolikus Mamucca-fiúk jó viszonyt ápoltak a görögökkel, akiktől rendszeresen kaptak információkat az orosz hadműveletekről, valamint a moldvai és havasalföldi eseményekről. 1691-ben is a görögöket jelölte meg informátorként a levelező, akiktől arról értesült, hogy a havasalföldi vajda, Constantin Brancoveanu állítólag rossz viszonyba került a bécsi udvarral. Egyértelmű az is, hogy a keresztények mellett az oszmán fővárosban élő zsidó közösség egyes tagjaival is jóban voltak a levelezők. A piacon ugyanis az ő üzleteiket is felkeresték, és időről-időre tőlük is kaptak híreket. 1691-ben például a zsidó kereskedőktől tudták meg, hogy a császári sereg állítólag 80000 fős lesz, amely hírnek nagyon örültek mindannyian.

Egy-egy levelező kapcsolati rendszere odáig terjedt, hogy sikerült a Konstantinápolyba kerülő foglyokkal

is találkoznia, beszélnie. Egy részük ugyanis a fürdőkben (*„alli bagni [cioè carceri] del sultano"* – a szultán fürdőiben, azaz fogdáiban) dolgozott, míg más részük a Héttoronyban *(Yedikule)* volt fogoly. A fürdőkben dolgozóktól mindig tudott meg információkat azokról a csatákról, eseményekről, amelyeknél fogságba estek, így érdekes adalékokkal szolgálhatott a bécsi udvar számára, ugyanakkor maga a levelező is sokszor értékelte a hadműveleteket ezen információk birtokában.

A LEVÉLÍRÓK MŰVELTSÉGE, ISMERETEIK

Az egyik legérdekesebb eset az, amikor a levél alapján egy-egy kis adatot, adalékot kaphatunk a levélíró műveltségére vonatkozóan. Ahhoz ugyanis, hogy valaki ezt a fajta tevékenységet űzze, valamilyen szintű műveltségre szüksége volt. Mindenképpen birtokolnia kellett az írni és olvasni tudás képességét, ugyanakkor nem csak egy nyelven. A titkos levelezők, mint tudjuk immár, tudtak olaszul, törökül, perzsául, arabul, illetve a Földközi-tenger medencéjében használt *lingua franca* nyelvet is ismerték. Ennél azonban minden bizonnyal – és a levelek is ezt tanúsítják – szélesebb körű műveltséggel rendelkeztek. Sem Cleronome, sem Porphyrita, sem a Mamucca-fiúk esetében nincsen pontos információnk arra nézve, milyen képzést kaphattak. Porphyritáról olyan ismereteink vannak, hogy valószínűleg tanult Bécsben, de hogy mit, mikor és hogyan, ezt egyelőre homály fedi.

A Mamucca-fiúk közül Leopold esetében tudjuk, hogy tíz éves korában már négy nyelvet beszélt, amiről a büszke apa, Marc'Antonio Mamucca írt a Haditanácsnak. Ugyanakkor minden bizonnyal nem tévedünk nagyot, ha úgy gondoljuk, mindannyian részesültek valamiféle képzésben már híoszi, illetve konstantinápolyi gyermekkorukban. Valószínűleg valamely egyházhoz kötődő iskolában tanultak, mivel ismerték a Bibliát latinul.

Ezt jól példázza a következő eset. Amikor 1686-ban már látszott, hogy Budát nehéz lesz hosszabban tartani, a *mufti* leveleket küldött a birodalomba mindenhová, hogy a hit nevében hadba szólítsa az embereket. Maga a levelező is látott egy ilyen levelet, amelyet elolvasva neki Pál apostol korinthosziakhoz írt levele jutott eszébe. 1692-ben egy zsoltárszöveget idéz, amikor egy újabb alkalmat ír le arról, hogy a franciák és Thököly Imre hogyan serénykednek a Portán. Thököly megítélése ekkor már igen ambivalens a Porta vezető tisztviselőinek körében is. A levélíró természetesen nem rokonszenvezett (leveleiben nem is rokonszenvezhetett) Thökölyvel, és sokszor fejezte ki megelégedettségét, ha az oszmánok elítélőleg nyilatkoznak a néhai *magyar király*ról. 1692-ben Thökölyről és machinációiról csak annyit írt: *„Az', aki mindent tud, azt tette, amit a zsoltár is mond: Convertatur dolor eorum in capita eorum et in vertices eorum iniquitates eorum descendent.*" A levélíró a 7. zsoltár 17. sorát idézte, amely azonban így szól helyesen: *„Convertetur dolor eius in caput eius et in verticem ipsius iniquitas eius descendet.*" (Gonoszsága visszahull saját fejére, álnoksága fejének tetejére.)

1694. augusztus 9-én a levélíró egy összefoglaló, tanácsadó levelet írt Bécsbe a sivatagi arab hercegekről, az arabokról, lázadásaikról, múltjukról, szokásaikról, lakhelyeikről, és arról, hogy hogyan tudná a császári hadvezetés az arab lázadásokat kihasználni. Mondanivalóját tíz pontba szedte, amelyek közül a 7. Bászra elfoglalásáról szólt. *„Ez a Bászra* – írja – *a Szentírásban is szerepel, ahol zsidó nevén Edomnak nevezik, káldeus nyelven pedig Bossrának, ahogyan Ézsaiás próféta mondja a 62. fejezetben: »Quis est iste qui venit de Edom tenitis vestibus de Bossra?«*". Az idézetet valóban megtaláljuk Ézsaiás prófétánál, de nem a 62. fejezetben, hanem ez a 63. fejezet első sora, amely helyesen így hangzik: *„Quis esti iste qui venit de Edom tinctis vestibus de Bosra?*" (Ki jön ott Edomból, vérvörös ruhában Bocrából?)

Valószínűleg még gyermekkorukba a klasszikus latin műveltség területén is szereztek ismereteket, ezt mutatják az ókori szerzőktől származó idézetek, az utalások műveikre, valamint a latin szólások és közmondások.

A klasszikus latin műveltségre az első példát 1684-ben szolgáltatta a levélíró, amikor a következőt írta: *„A szultán sóhajtva azt mondta (amint a rómaiak idejében: Vare, Vare reddi mihi legiones meas), hogy a nagyvezír az első évben elveszítette a legjobb és legválogatottabb embereket, akikkel csak rendelkezett."* – írta a levelező. Latin nyelvtudása minden bizonnyal régebbi keletű lehetett, és ritkábban gyakorolta e nyelvet, mint a többi általa birtokoltat, mivel a legtöbb esetben nyelvtani hibákat ejt, rosszul emlékszik idézetekre. Ugyanakkor kijelenthető, hogy egyes szólások, szófordulatok, idézetek mindennapi életének részét képezhették, még akkor is, ha nem helyesen emlékezett ezekre, mert szinte minden esetben a szöveg szerves részét képezik. Tanúi lehetünk ennek egyik 1691-ben kelt levelében, amikor arról számolt be, hogy a francia követ (Châteauneuf) és Thököly Imre viszonya éppen megromlott a nagyvezírrel, Köprülüzáde Fázil Musztafával, akiről *„azt mondják olyan szomorú volt, hogy nem tudott mást tenni, mint lélegezni és aludni, mert ex tristitia[m] dormiebat."*

Még mindig a franciákhoz kapcsolódik az az eset, amikor a szultán új *reisz efendi*t nevez ki. Semsi *efendi* helyére Naszmi *efendi* került, aki – elődjével ellentétben – nem ápol túl jó viszonyt a franciákkal. Ehhez a hírhez fűzte hozzá a levelező: *„Így, non sempre lilia floret."* (Helyesen: *Nec semper lilia floret.* [Nem mindig a liliom illata érezhető.]) Megállapításának zsenialitása, hogy azon túl, hogy – mint szólás – pontosan illik a fenti helyzetre, de a Francia Királyság jelképét *(liliom)* alkalmazva a franciák pillanatnyi visszaszorulását is jelentheti. Így a mondat úgy is értelmezhető: Nem mindig a Francia Királyságnak áll a világ.

A fentebb már idézett, 1694. augusztus 9-i, tíz pontból álló levelében a levélíró elemzi a Porta helyzetét: külső és

belső ellenségeinek a száma egyaránt nő. Ennek ellenére a szultán és a vezetők nem készülnek békét kötni, pedig nehéz helyzetbe kerülhetnek, ha a birodalombeli arabok összefognak, de akkor is, ha a sivatagi arabok és a perzsa sah szövetkeznek. Ehhez járul még az európai háború. A szultáni *szeráj* gőgje oda vezethet, hogy *„inter duos litigantes tertius gaudebit"* – írja a levelező. Helyesen: *„inter duos litigantes tertius gaudet."* (Két veszekedő között a harmadik örül.)

A konstantinápolyi görög közösség, amint a birodalom más területein élő görögök is nagy figyelemmel kísérték a cár hadműveleteit. Ennek oka, az író szerint, hogy *„azonos vallásúak"*, és éppen ezért a cárral kapcsolatosan a görögök nagyon elragadtatják magukat. Ez abban nyilvánul meg, hogy már szinte Konstantinápolyban látják I. Pétert,'de ez nevetséges elképzelés, ami az íróban ismét egy latin mondást idézett: *„Parturiunt montes nascet ridiculus mas."* Helyesen: *„Parturiunt montes nascetur ridiculus mas."* (A hegyek csak egeret szültek.)

Állandó fordulatként szerepel az írásokban a *„per fas et nefas"*(Minden megengedett és meg nem engedett eszköz felhasználásával.) és az *„ad quid agendum"* (Mit van mit tenni?). A latin szólások közül idézi még a *„homo proponit Deus disponit"*-ot (Ember tervez, Isten végez.), valamint a *„si vis pacem para bellum"*-ot (Ha békét akarsz, készülj a háborúra).

A levélíró a klasszikus latin művek közül minden bizonnyal kedvelte Ovidius *Metamorphoses (Átváltozások)* című művét, amelyet kétszer is idézett. Figyelembe véve azt, hogy a levelek összes számához képest milyen kevés ilyen jellegű információval rendelkezünk, ez a kétszeri említés nagyobb jelentőséget kap. 1687 novemberében a konstantinápolyi élet hirtelen megváltozását hasonlította az *Átváltozások*hoz, amit könnyen megérthetünk, ha figyelembe vesszük, hogy november 8-án IV. Mehmedet trónjáról letették, helyére öccse, II. Szulejmán került. Szári Szulejmán pasa nagyvezírt elfogatták, kivégezték, az új nagyvezír, Köprülüdámádi Szijavus pasa viszont a

fellázadt hadsereggel a város felé tartott. Szinte naponta voltak változások a birodalom vezetőinek körében. Másodszorra 1695-ben említi a művet, ugyanilyen körülmények között, mert bár nem ekkor került az új szultán, II. Musztafa a trónra, de a birodalom vezetőinek sorában sok változtatást hajtott ekkor is végre.

A levélíró olyan kijelentései, mint amikor Szinop kikötőjét bemutatta, zárójelben melléírja: Mitridátész hazája, vagy Tyros (amelyet Nagy Sándor vett be), a klasszikus műveltség és a történelmi–földrajzi ismeretek kategóriába egyaránt besorolhatók. Ugyanide sorolható az is, amikor a perzsa követ audienciájáról tudósít a levélíró 1697-ben, aki II. Musztafa 1695. évi lugosi győzelmét jött méltatni, és azért is, hogy a perzsa sah nevében a béke további megőrzéséről tárgyaljon az uralkodóval. A követ nagyon nagyra értékelte a szultán győzelmét azért, mivel szám szerint kisebb sereggel győzött a császáriak felett. A levélíró ekkor a perzsa követ által bemutatott helyzetet egy antik példához hasonlítja, amikor Nagy Sándor 60 000 harcossal győzte le Dáriusz 300 000 fős seregét. A levélíró itt Nagy Sándor 333. évi, isszoszi győzelmére utal, amelyet III. Dareiosz Kodomannosz felett aratott.

Amint Jean-Michel Venture de Paradis fentebb idézett leírása alapján tudjuk, egy jó tolmácsnak nemcsak a nyelvet (nyelveket) kellett bírnia, de egyéb területeken, így a történelemben, a földrajzban, a muszlim jogban is járatosnak kellett lennie. Ezt a levélírók kapcsán is kiválóan be lehet mutatni. Ismerték az európai és az oszmán történelmet. 1686-ban írta a levélíró, hogy legutoljára akkor volt béke és nyugalom Konstantinápolyban, amikor I. Szulejmán ült az oszmán trónon. (Reményei szerint pedig akkor lesz legközelebb, amikor a császár veszi át a város felett az uralmat.) Szulejmán szultánról, és a szulejmáni aranykorról még egyszer szólt az író. Akkor, amikor II. Musztafa szultán erényeit mutatta be, leírta, hogy Szulejmán szultán 48 évig uralkodott (és ezzel csak két évet tévedett), és azt is, hogy a szultán, ha a hit

ellenségei fegyvert fogtak birodalma ellen, soha nem nagyvezírét küldte, hanem személyesen vonult hadba. Ezt tervezi a mostani szultán is – jelentette a levelező. Bár az sem mindig rossz, ha a nagyvezír vonul hadba. A levelező erre a tényre, valamint a magyarországi hadszíntér és tartomány XVII. századi történelmében való jártasságára hívja a fel a figyelmünket akkor, amikor Köprülüzáde Fázil Ahmed pasa nagyvezírről szól. Leírja, hogy Ahmed pasa a híres Köprülü Mehmed fia volt, aki Újvár [Érsekújvár] alatt és Kandiánál is harcolt, és amikor nagyvezír lett, nem volt több 32 évesnél. Ennek ellenére szinte csodákat művel az oszmánok földjén, éppen ezért a jelenlegi szultán az ő tetteit tartja követendő példának.

1688 februárjában a levelező, nagy valószínűséggel Giorgio Cleronome, hosszas üzenetet küldött a császári udvarba, amelyben Belgrádról és a környékbeli várakról, erősségekről szólt. Ebben leírta, hogy járt már Belgrádban Lelio Lucával, a Keleti Kereskedelmi Társaság konzuljával, valamint azt, hogy újra volt ott Simon Reniger von Reningen állandó követtel 1664-ben és nagyon jóban van Serbano Cantacuzenóval, illetve annak testvéreivel, Michelével és Constantinóval. E levelet olvasva meggyőződhetünk arról, hogy írója valóban ismerte ezt a környéket, jól látta a vár stratégiai jelentőségét, és helyesen ítélte meg azt is, hogy a vár megtartásához a környező végvidék várait is be kell venni, meg kell erősíteni. Tudta, hogy Eszéken lenne érdemes nagyobb raktárakat felállítani; azt is értette, hogy Belgrád elfoglalása után Pétervárad felé kellene venni az utat, mert onnan már könnyebb lenne bevenni Erdélyt is. A kereskedelmi társaságban szerzett tapasztalatai arra is megtanították, hogy kereskedelmileg a város jó helyen, főbb útvonalak mentén fekszik, ezért járnak oda kereskedők Iszfahántól kezdve mindenünnen. Ismeretei odáig terjedtek, hogy pontosan leírta, hogyan váltak a bosnyákok muszlimmá, és azt is, hogy a boszniai pasa területeinek meghódítása csak akkor jöhet szóba, ha Belgrádot bevették, és meg

is tudják tartani. *„Őfelsége könnyebben be tudná venni ezt a Horvát Királyságot is, mint a velenceiek, mivel egy nyelvet beszélnek, és egyébként is a Magyar Királyság részét képezik."* – írta Cleronome (?) ismét bebizonyítva nekünk azt, hogy nem csupán kora, de a régebbi történelem területén is ismeretekkel, mégpedig igen pontos ismeretekkel rendelkezik.

A már többször említett, 1694. évi, tíz pontból álló javaslat az eddig bemutatott információkon túl sok adatot tartalmaz az író történelmi és földrajzi ismereteire vonatkozóan is. Földrajzi ismereteiről összefoglalóan el lehet mondani, hogy a birodalom egészére, valamint az azzal szomszédos országokéra kiterjedt, általában egy-egy név megadását követően zárójelben jelezte, mit érdemes arról a helységről tudni. Sokszor az ókori városneveket vagy az ott élő népeket is megadta, így ismét adatokat nyerhetünk klasszikus képzettségéről is. Az arabokról – tévesen – azt írja, hogy az oszmánokkal rokon nép, akik szintén Oszmántól, az első oszmán uralkodótól származnak. Oszmán *„uralkodási központja Bursza volt, amely város az ókori Bithyniában fekszik, és amelyet a törökök manapság* evvelci taht*nak* [az eredetiben: evelghitacht] *neveznek, ami annyit tesz: első trón."* Az arabok azonban nem csupán a Közel-Keleten élnek, folytatja az író, de Afrikában is. Tripoliban, Tunéziában, Fezben, Marokkóban, ahol sokkal több az arab, mint a török. A levelező igen jól látta azt, hogy ezeken a helyeken, bár voltak oszmán tisztségviselők, az arab túlsúly miatt inkább a helyiek irányítottak. Azt is helyesen értékelte az író, hogy az oszmánok számára nagy veszélyt jelentett volna, ha a perzsák és az arabok szövetségre léptek volna egymással. Erre azért is lehetőséget látott, mert Babilónia és minden, ezen a környéken lévő provincia valaha a perzsáké volt, és most szívesen visszavették volna őket. Felsorolta ezeket a területeket: *„Aleppó, Damaszkusz, Asszíria, Szamarra, Szíria, Galilea, Palesztina, Judea (ahol Jeruzsálem van), Fönícia (ez egészen a Carmel-hegységig nyúlik, magába foglalja*

Szíria egy részét a tengerig, ahol sok kikötő van: Tripoli di Siria, Szaida, Bejrút és Tyros, Szidón [ahol a drúzok élnek, harcos arabok]...)"

Földrajzi ismeretei azonban nemcsak a Közel-Keletre, de a Krímre is kiterjedtek. Amikor 1696-ban I. Péter cár bevette Azovot, a levelező a hír megírása után értékelte is a helyzetet. Véleménye szerint Péter cár a következő évben Özü ellen indul, mivel *„Özü egy erősség és a Fekete-tenger kulcsa a Dnyeper felé, merthogy két olyan kulcsfontosságú hely van, amely irányból a kozákok támadhatnak, az egyik Azov volt a Don torkolatában, a másik a mondott Özü a Dnyepernél."*

Történelmi ismereteihez sorolható még az a megjegyzés, amelyet 1697-ben a perzsa követ látogatásakor tett. A követ az audiencián beszélt az üzbégekről, és arról is, hogy a sah milyen viszonyt ápol ezzel a népességgel. A levélíró megjegyzi: *„Üzbegisztán, amely egy tatár királyság, ahol Timur Lenk Caltrunek, akit tévesen Tamberlannak hívnak, született."* Timur Lenket, aki 1402-ben az ankarai csatában legyőzte és foglyul ejtette az akkor oszmán szultánt, I. Bajezdet az európaiak valóban Tamerlain-nek vagy Tamberlannek nevezték. Keşben született, Transzoxánia területén, amely a Szír-darja és az Amu-darja folyók közötti területet jelölte a korban. Keş nem messze található Szamarkandtól, a mai Üzbegisztán területétől. Jól tudta a levelező azt is, hogy Timur Lenk a barlasz nevű tatár törzsből származott.

Még mindig Venture de Paradis útmutatásait követve megállapíthatjuk, hogy a levelezők valóban jártasságot mutattak a muszlim vallásban, illetve a vallásjogban is. 1684-ben azt írta egyikőjük, hogy azért indultak hadba a szultán seregei, hogy *„az ő Prófétájuknak kedvére tegyenek, aki nekik azt parancsolja a Korán szövegében: ne hagyjatok fel a háborúskodással a muszlim hit ellenségei ellen csak akkor, ha azok könyörögnek a békéért."* A levelező valóban pontosan ismerhette a Koránt, mivel az ténylegesen azt mondja ki, hogy háborút csak a muszlim hit ellenségei ellen lehet vezetni, de ellenük is

csak addig, amíg nem hajlanak a béke megkötésére: *„Ha békére hajlanak, akkor te is légy hajlandó arra és hagyatkozz Allahra."* (Korán 8, 61)

Az oszmán vallás és a mindennapi élet, politika kapcsolatát mutatta be a levelező 1693-ban, amikor arról írt, hogy a konstantinápolyi *kajmakám* egyik *agá*ja, aki a levelező lakhelyéhez közel eső *tekke* (azaz – az író szavaival élve – *monostor*) *sejh*jének (ismét tőle kölcsönvett szavakkal: *a dervisek fejé*nek) embere, hírt hozott arról, hogy a temesvári, a jenői és a gyulai pasa mindhárman levelet küldtek Edirnébe kérvén, a *szeráj* segítse meg őket, mert nem bírják már tartani az említett várakat. 1695-ben az *emír*ekről ír, akikkel kapcsolatosan elmagyarázza, hogy csak nekik van joguk zöld turbánt hordani, ami azt jelenti, hogy az *„ő hamis Prófétájuknak egyenes ági leszármazottai."* Szintén a vallásjog területére tartozik az, a levelekben többször is előforduló fogalom, amely szerint az egyre kevesebb katona miatt a szultán a *muftival* *„nefiran"*-t *(nefir-i am)* hirdettetett. Pontosan megmagyarázza a *nefir-i am* hirdetésének okán túl annak jelentését is, amennyiben azt írja, hogy *„ugyanolyan, mint a kereszténységben a keresztes háború, csak itt az a cél, hogy minden, fegyvert fogni képes ember védje a hazáját."*

Az oszmánokkal kapcsolatosan nemcsak a történelmi, a földrajzi vagy a (vallás)jogi ismereteiket érdemes megemlíteni, de mindenképpen szólni kell azokról a rövid, néha felbukkanó, ma úgy mondanánk: művelődéstörténeti érdekességekről, amelyekkel a levelek kapcsán időről-időre találkozhatunk. Mivel a levélírók az Oszmán Birodalomban születtek, éltek, pontosan ismerték a szokásokat, az ételeket, az italokat; mivel azonban keresztények, tisztában voltak a keresztény szokásokkal, ételekkel, italokkal stb. Így nem is találhatunk náluk alkalmasabb személyeket arra, hogy az Oszmán Birodalom életének egy-egy területét megvilágítsák számunkra. 1688-ban a levelező a nagy hadjáratokról, a sebesültekről írt, amikor megjegyezte, a török katonák csak akkor ke-

rülnek kórházba, ha megsebesültek. A szultáni seregben ezért kevésbé van szükség a nagyobb kórházakra, mert a katonák helyesen táplálkoznak, így nem betegszenek meg – ellentétben a császári katonákkal. Az egészségük megőrzéséhez járul hozzá az az ital, amit *bozá*nak neveznek, és amely finom, tápláló és megakadályozza a vérhas kialakulását. Végül javaslatot tett arra, hogy vezessék be a *boza* ivását a császári seregekben, mert jó is, hasznos is.

Talán ennél is érdekesebb az a kijelentés, amelyet 1694-ben tett az író. Levelében arról szólt, hogy a *kizlar aga* (*dár üsz-száde agaszi* = a hárem őre), aki köztudottan eunuch vagyis kasztrált volt, mélyebben bele akart avatkozni az államügyek intézésébe, de – örvendetes, hogy – ez nem történhetett meg, sőt, még a *kizlar aga* is a helyén maradhatott. Szerencséje volt az *agá*nak, írja a levelező, hogy nem úgy tettek, *„ahogyan tettek már más alkalmakkor, amikor egy kizlar aga bele akart avatkozni az államügyekbe fő nélkül, ... nélkül* [itt az *aga* kasztráltságára célzott] *és gyakorlat nélkül.”*

Szintén a *szeráj* belső életébe engednek bepillantást nekünk az író azon sorai, amelyben egy asszony, a szultán feleségének politikai ambícióit taglalva csendesen megjegyzi: az ő életében történt, hogy felkelés volt Konstantinápolyban az asszonyok uralma ellen, és Mulhi *kadın*t ki is végezték.

A levelezők természetesen a diplomácia területén is jártassággal bírtak, hiszen korábban tolmácsokként (vagy -tanoncokként) részt vettek diplomáciai tárgyalásokon. Egy-egy alkalommal ezen ismereteikbe is bepillantást engednek számunkra. Így például 1692-ben, amikor a perzsa sah, II. Sáfi (aki 1668-ban II. Szulejmán néven újrakoronáztatta magát) követet küldött a szultánhoz. A ceremóniák leírása mellett a levélíró rávilágított arra is, hogy miért jött egy „alkövet” *(viceamb[asciato]re)* a „főkövettel” *(amb[asciato]re grande)*. Az „alkövetet” a sah *„azért adta társul hozzá, mert ha a főkövet meghalna, ennek kellene átvennie az ő szerepét.”* Ez bölcs

előrelátásról tanúskodik a perzsa sah részéről, főleg ha összevetjük azzal a helyzettel, amelyet 1545 márciusában I. Ferdinánd cseh és magyar király követének, Hieronymus Adornusnak a halála okozott. A követ titkárának, Johann Maria Malvezzinek vissza kellett térnie Bécsbe, hogy újabb követet nevezzenek ki, akivel ismét Konstantinápolyba utazhatott. Ezzel pedig értékes hónapokat veszített Ferdinánd király és V. Károly császár.

A HÍREKEN TÚL: A LEVÉLÍRÓK SZEMÉLYES KOMMENTÁRJAI

Az előző részben bemutatott megjegyzések viszonylag ritkán fordulnak elő a forrásokban. Sokkal több olyat találhatunk azonban, amelyek az európaiak számára kevésbé ismert vagy ismeretlen szavakat, fogalmakat, szokásokat magyarázzák. Ezek vonatkoznak az Oszmán Birodalom felépítésére, tisztségviselőire, adónemeire, katonai alakulataira stb. Általában a mondat közben, zárójelben bukkannak fel, mintegy magyarázatképpen arra nézve, amiről éppen beszámol a levélíró: *„kapidzsi basi (ami annyit tesz, hogy udvaronc)”*, vagy *„bas muhászebedzsi (azaz a kancellária első kancellárja, aki a birodalom bevételeit és kiadásait számon tartja)”*, valamint *„dzsbedzsi basi, aki a hadianyagért felel.”*

Ugyanakkor nem csupán török kifejezéseket magyaráz, de olyan fogalmakat is, amelyek valamilyen okból eltérnek az Európában használt azonos vagy hasonló fogalomtól. Pl. *„A Saika [sajka] egy hajótípus, amelyek közül mindegyik 200 szekérnyi terhet tud vinni, általában kétszersült, liszt és más hadianyag szállítására alkalmazzák őket.”*

Előfordul azonban az is, hogy a rövid magyarázaton túl már-már nyelvészeti kérdésekre is kitér, amint a következő esetben: *„(szeraszker, ami azt jelenti, a hadjárat parancsnoka, de ez a szó, hogy szeraszker perzsa eredetű, amelyet a törökök átvettek, mert az, hogy szer perzsául*

annyit jelent fej; az aszker pedig annyit tesz hadjárat, azaz a hadjárat feje)", valamint *„a serif (ami arabul azt jelenti szent)"*. Megjegyzendő, hogy a *serif* szó második jelentése valóban az, hogy szent, de nem általános értelemben, hanem jelzős szerkezetben használják pl. mecsetek nevében, bizonyos hónapok neve mellett, a Próféta zászlajának megjelölésekor stb. A levelek már említett, művelődéstörténeti értékét növelik az olyan magyarázatok, mint *„Bairamo (azaz Húsvét)"*.

Arra is példát lelhetünk azonban bennük, hogy az író nem az Oszmán Birodalomban, hanem a szultán fősége alá tartozó más területeken használt fogalmak világába is bevezeti a címzetteket, amint ezt 1686-ban tette. Az észak-afrikai viszonyok, valamint a gályák csatlakozása az oszmán flottához témák tárgyalása kapcsán az író arról is számot adott, hogy a *„dai* [dej], *ami ezen területek* [ti. Algéria, Tunisz és Tripolitánia] *hercegeit jelenti"*, üdvözletét és hódolatát küldte a szultánnak.

Magyarázatain túl a levélíró saját elképzeléseit, meglátásait, sőt, néha a császári hadsereget és hadvezetést illető bírálatait is elküldte a bécsi udvarba. Első bírálatát 1688-ban vetette papírra. Akkor, amikor a győzedelmes császári seregek elfoglalták Belgrád várát. A levelező mégis úgy látta, hogy a császár, illetve hadvezérei nem bánnak eléggé keményen a katonákkal, ez pedig a jövőben gondot okozhat majd, ha az Oszmán Birodalommal és a franciákkal egyaránt háborúban állnak. 1697-ben több levelében is tanácsot nyújtott a császári hadvezetésnek, mit is kellene tenni ahhoz, hogy Belgrádot, illetve Temesvárt bevehessék. Márciusban jelezte, hogy időben útnak kellene indulniuk. I. Lipót seregeinek esélyeit az is nagyban növeli, írta májusban, hogy a szultáni kincstár üres és katonát sem tudnak toborozni. Az író remélte, hogy a császáriaknak Isten megbocsát azért, hogy 1696-ban csak Bihács, és nem Belgrád ostromára indultak, pedig jó esélyeik lettek volna ez utóbbinál is. Összefoglalóan tehát azt tanácsolja, hogy a császári hadak vezetője indítson még egy nagy hadjáratot, majd tegyenek meg

mindent a béke megkötése érdekében. A levélíró reményét fejezte ki, hogy mihamarabb megkötik a békét.

Nem sokkal később, 1691-ben, immár Belgrád – császári oldalról szemlélve – elvesztését követően a levelező újra felvetette, hogy a várat vissza lehetne venni. Leírta, hogy akkora az éhínség a városban és a hadseregben is, hogy 12 000 császári katona kézre tudná keríteni az erősséget. 1694-ben, újra Belgrád kapcsán bírálta a császári hadvezetést, amikor megjegyezte, hogy nem érti, miért nem indultak időben útnak a császári seregek. A levélíró véleménye szerint ugyanis, ha megtették volna, bevehették volna Belgrádot és Temesvárt is. 1695-ben még ennél is tovább ment, amikor azt írta: *„igaz az, hogy a császáriak három hónap alatt semmilyen* [hadi] *előkészületet nem tettek? Isten bocsássa meg nektek!"* Egy évvel később pedig már így fogalmaz: *„Istenhez könyörgünk, hogy a császáriak ne úgy cselekedjenek, mint az elmúlt évben, és kérjük az Istent, hogy ebben az évben legyenek győzedelmesek, Amen."*

A levelezésben 1690 után egyre fontosabb helyet kapott a béke, a béke megkötésének lehetősége. A levelező ennek megfelelően mindinkább foglalkozik ezzel a kérdéssel, többször jelzi a bécsi udvar számára, hogy ő, onnan hogyan látja a törökök békeszándékát. 1692-ben leírta, hogy meglátása szerint a törökök nem hajlandók békét kötni, ezért ebben a bécsi udvar most ne is reménykedjen, hanem készüljön a háborúra. Egy évvel később megismételte, amit 1692-ben mond, *„Az evangéliumra kérlek Benneteket, higgyétek el, hogy a törökök nem hajlanak a békére."* 1694-ben azt írta, hogy immár négy éve gondolja azt a császári udvar, hogy a szultán békét fog kötni, de kéri, hogy higgyenek neki, az oszmánok nem hajlanak még most sem a békére. 1697-ben a levélíró reményét fejezi ki, hogy hamarosan sikerül majd békét kötni.

A hírszolgáltatás szempontjából továbbra is alapvető volt a megfelelő anyagi ellentételezés. Mivel azonban a császári udvarban a pénzügyekkel még békeidőben is gond volt, a sok éves háború nem tette lehetővé, hogy a levelek írói rendszeresen megkapják fizetésüket.

Amikor 1683-ban a Titkos Konferencia kibővített ülésén elhatározták, hogy a korábbi tolmácsokat, Mamuccát, Porphyritát és Cleronomét visszaküldik Konstantinápolyba, majd végül is csak az utóbbi kettő indult útnak, a Haditanács kérte az Udvari Kamarát, hogy a tolmácsok fél éves bérét, utazásuk költségeit fizessék ki előre. A Kamara azonban minden bizonnyal úgy ítélte meg, hogy ekkora készpénz összeggel nem tanácsos útnak indulni azokban a veszélyes időkben, így váltókat állíttatott ki az udvari kereskedők *(Hofhandelsmann)* közé tartozó Marco Bellinivel, amelyeket egy konstantinápolyi holland kalmárnál, bizonyos Croissennél kellett volna beváltaniuk. A tolmácsok azonban nem jártak jól ezzel a biztonságos módszerrel. Croissen ugyanis, mivel a Kamara az Egyesült Tartományokba nem juttatta el ennek az ügynek a részleteiről szóló levelét, egyszerűen megtagadta a kifizetést, így a két tolmács egy éves bérhátralékba került.

A Haditanács maga is kérelmezte a Kamaránál, hogy ez a csorbát minél hamarabb köszörüljék ki, *„mivel ezek az emberek, főleg a jelenlegi helyzetben és időkben sokat tudnak használni, de ártani is”*. Az ügy lezárásaképpen a Kamara utasította az Udvari Hadi Fizetőmesteri Hivatalt, hogy a két kérelmezőnek összesen 3525 forintot utaljanak át Konstantinápolyba. A fizetést azonban csak nem sikerült megoldani. 1687. augusztus 28-án Cleronome és Porphyrita ismét közös levélben fordult az Udvari Kamarához. Ebben jelezték a Kamarának, hogy az 1685 októberében nekik átutalt pénzösszeghez 1686 decemberében jutottak hozzá. Ezt követően kérték, hogy az 1686. január 1-jétől 1687. június 30-ig nekik

járó másfél évi bérüket utalják át nekik, mert már nincs miből élniük, és tíz százalékos hitelt kellett felvenniük, amelynek visszafizetése komoly probléma elé állította a két kérelmezőt. Javaslatot tettek arra is, hogy a Keleti Kereskedelmi Társaság, amelynek Konstantinápolyban működő lerakatában lenne annyi pénz, szívesen kifizetné őket, de csak abban az esetben, ha az Udvari Hadi Fizetőmesteri Hivatal vezetője garanciát vállalna arra, hogy a bécsi tagoknak az összeget megtéríti.

A Kamara azonban ezt követően sem folyósította bérüket – noha az Udvari Hadi Fizetőmesteri Hivatal vezetője, Ferdinand Leopold Wisendo von Wisenburg maga is ráírta a kérvény hátoldalára: a követelés jogos – 1688. február 17-i közös levelükben a tolmácsok már kétévi bért kértek. Ugyanakkor jól látszik, hogy hitelképességük folyamatosan csökkenhetett az oszmán fővárosban, mert az előbbi levélben jelzett tíz százalék helyett most már csak 12-15 százalék kamatra tudtak hitelt felvenni. Wisenburg ekkor azt vezette rá a hátoldalra, hogy a kérelem jogos, de a hivatal nem tudja kifizetni az összeget, kérte ugyanakkor, hogy más forrásból, pl. a hadipénztárból (ahonnan Marc'Antonio Mamucca bérét is folyósították) próbálják meg e két tolmács igényeit is kielégíteni.

Cleronome az első pillanattól kezdve folyamatosan kérelmezte bére átutalását. 1689-ben pedig már arról írt, hogy három éve nem kapott bért, a rendkívüli költségeit senki sem fedezi. A Haditanács az összes kérelmező levelét továbbította a Kamarához, amely azonban – a szűkös anyagi helyzetére való tekintettel – nem tudta időben kifizetni Cleronome és tolmácstársa, Janaki Porphyrita bérét. Eleinte a Haditanács a még működő Keleti Kereskedelmi Társaság megbízottjain keresztül továbbította az összegeket (akárcsak a század második felében), a Társaság azonban a háborús időszakban hamar tönkrement. Így a konstantinápolyi levelezők – fizetésük biztonságos eljuttatása érdekében – mindinkább a holland és az angol követ(ség) közvetítését kérték.

Cleronome és Porphyrita sokszor a holland rezidens költségére éltek, mert nem volt pénzük, így az angol vagy a holland kereskedők közvetítésével rendszertelenül érkező összegek gyakran azonnal a követhez kerültek a levelezők által korábban felhalmozott adósságok törlesztésére.

A pénz hiányára Janaki is, Cleronome is másképpen reagáltak. Cleronome folyamatosan szolgáltatott híreket, egészen 1696. évi haláláig, Janaki azonban – aki úgy tűnik, jóval ambiciózusabb volt társánál – nem elégedett meg az egyszerű, titkos hírszolgáltató szerepével. Nagyon valószínű, hogy a *szeráj* mellett is vállalt munkákat, amelyekről a háborús évek alatt Konstantinápolyba látogató Luigi Fernando Marsigli rendkívüli követ, és a vele utazó Christoph Ignatius Quarient (von Rall) tudósította a bécsi udvart. Janaki nem volt túl jó véleménnyel Marsigliről, aki szerinte renegát volt, és akkor, amikor Civrani *bailo* mellett szolgált, körül is metélték (!).

Georg Christoph von Kuniz, az utolsó konstantinápolyi követ unokaöccse, Quarient (von Rall) viszont Janakiban nem bízott meg és úgy gondolta, a tolmács mindent megtett annak érdekében, hogy a Marsigli által vezetett békemisszió ne járhasson sikerrel. Sőt, Quarient szerint a havasalföldi úton, Veteranitól érkező és Marsiglinek címzett csomagok közül kettőt átadott a nagyvezír *kihájá*jának, aki azonban visszaszolgáltatta azokat. Maga a tolmácstárs, Cleronome is panaszkodott, hogy Janaki nem engedi neki, hogy azon az útvonalon keresztül küldje a leveleket, amelyik neki tetszik, nevezetesen a havasalföldi lehetőség kihasználásával. Végül Quarient azt írta Bécsbe, hogy Janaki Porphyrita nyíltan bevallotta neki: a francia királynak is szolgáltat információkat, mert *„Franciaország képes volt a hű szolgálatért ellenszolgáltatást nyújtani, Őcsászári Felsége azonban nem”*. Ezek a szavak egyértelműen jelzik, hogy mennyire a pénztől és a pénz rendszeres küldésétől függött a rendszer működése, ugyanakkor az emberi kvalitásokra is jó például szolgálnak. Cleronome és Porphyrita egyránt

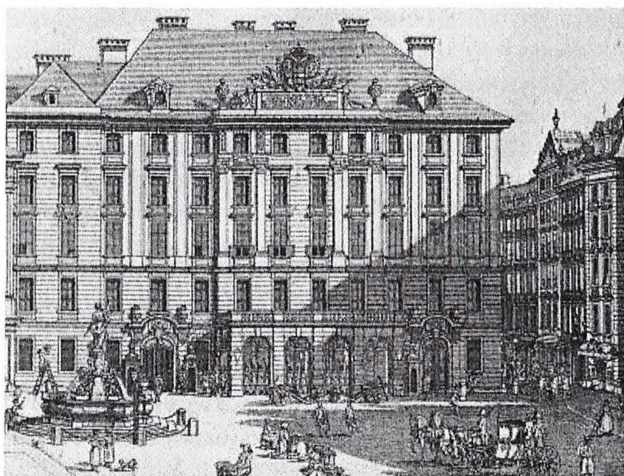
pénz nélkül voltak kénytelenek Konstantinápolyban szolgálni, míg azonban Porphyrita nagyon valószínű, hogy ha nem is „állt át”, de időről időre információkat szolgáltatott a császár ellenségeinek, addig Cleronome egészen haláláig hű maradt a bécsi udvarhoz. Ezzel egyidejűleg azt is bizonyítottuk, hogy bár a pénz fontos, de nem kizárólag ez működtette a rendszert.

Arról, hogy Porphyrita nem egy urat szolgál, nem ez volt az első híradás, már 1686. június 16-i jelentésében azt írta a titkos levelező, hogy *„A görög Ianachi, aki Őcsászári Felségének tolmácsa volt, kinyilvánította, hogy mostantól a törököknek szolgál.”* Négy nappal később már egyenesen azzal vádolja a levélíró, hogy portai tolmács szeretne lenni, illetve azt is leírja, hogy *„az edirnei és a konstantinápolyi görögök között olyan szóbeszéd járja, hogy Gianachi szégyenében és reménytelenségében törökké lett”*!

Christoph Ignatius Quarient arra is választ próbált keresni, hogy miben rejlik Janaki Porphyrita indítéka. Úgy vélte, hogy görög származása és a személyes ambíciói egyaránt tehetnek arról, hogy abban az esetben, ha nincsen császári megbízott (azaz követ) Konstantinápolyban, azonnal saját magát tartja a legnagyobb embernek, akinek joga van eldönteni, hogy kit szolgál, kinek ad át információkat és kinek nem. A görög származású tolmácsra nem csak Quarient, de korábban Kuniz és Caprara is panaszkodtak. Mindketten elismerték tehetségét, használták kapcsolati rendszerét, de hűségét megvehetőnek tartották. Kuniz erre a tapasztalatra akkor tett szert, amikor 1678–1679-ben gyors egymásutánban meghaltak a császári követek, és a követség személyzetének a korábbiaknál jóval nagyobb szerepe volt a császári külképviselet működtetésében, mint a korábbi évtizedekben.

Mi e kémjelentésekben foglalt hírek értéke? Tudunk-e esetleg valamit arról mondani, hogy felhasználta-e a császári udvar az információkat? Ennek a kérdésnek a megválaszolása még nehezebb munkának ígérkezik, mint annak a kiderítése, hogy kik szolgáltatták a híreket. A bécsi udvar – akárcsak bármely más uralkodói központ – természetesen nem egy forrásból szerezte be az információkat, így annak megállapítása, hogy pontosan erre vagy arra a konkrét jelentésre alapozva hozott ilyen vagy olyan döntést a Haditanács, szinte lehetetlen feladatnak tűnik.

Milyen értékkel rendelkeztek a Konstantinápolyból különböző utakon, nagy nehézségek árán Bécsbe eljuttatott hírek? A jelentések esetében mind az akkori címzettnek, mind a mai történésznek a legnehezebb feladat a hírek értékelése volt. A velenceiek már a XIV. századtól kezdve mindig arra törekedtek, hogy egyszerre több helyről szerezzék be az információkat, így lehetőségük volt azok ellenőrzésére, a dezinformáció, a tévedések kiszűrésére.

A Haditanács épülete 1775-ben

Erre jó alkalmat kínált nekik kiterjedt kereskedelmi tevékenységük, és a kereskedelmi kolóniáktól befutó számtalan híradás.

A több forrásból szerzett információban rejlő lehetőségeket már Johann Maria Malvezzi, az osztrák Habsburgok első konstantinápolyi rezidense is felismerte, így amikor I. Szulejmán szultán a perzsa fronton háborúzott, és a császári követnek – ellentétben a franciával – az oszmán fővárosban kellett maradnia, több kémet is felfogadott a szultáni seregben, és az általuk szolgáltatott híreket, információkat így mindjárt ellenőrizni is tudta. Ilyen és ehhez hasonló, kivételesnek mondható esetek mellett a követek számára mindvégig gondot okozott, hogy egyetlen Habsburg-barát hatalom nem tartott fenn követséget Konstatinápolyban. Nehezítette a helyzetet az is, hogy – az Európában megszokottaktól eltérően – a bécsi követ még a spanyol Habsburg-ággal való együttműködésre sem támaszkodhatott. Ez a probléma folyamatosan megmaradt, a titkos levelezők és más kémek által szolgáltatott híradások ezt a gondot nem enyhítették.

Ezzel párhuzamosan érdemes figyelembe venni még egy problémát: a Haditanács nem mindig tudta a követek által begyűjtött, és Bécsbe továbbküldött információkat más forrásokból is ellenőrizni. A XVII. század végi Szent Liga-küzdelmek idején a bécsi velencei követek – a szövetségi viszonyra való tekintettel – átadták a bécsi udvarnak a saját csatornáikon, Velencébe befutó információkat. A XVI. században, főleg a hosszú török háború időszakában azonban nagyon komoly gondot jelentett, hogy a Haditanács nem rendelkezett sem velencei, sem egyéb kontrollforrásokkal. Végül a titkos levelezők intézményének kialakulásával párhuzamosan, a XVII. század első felében, a mindenkori császári keleti nyelvek főtolmácsa körül kezdett egy olyan apparátus kiépülni, amely a híreket begyűjtötte és rendszerezte, azokból kivonatokat készített. Michel d'Asquier főtolmács felismerte annak jelentősségét, hogy Konstantinápolyból és a birodalom

más részeiből kaphasson olyan információkat is, amelyeket nem a mindenkori állandó portai követ küldött be. Ennek megfelelően a főtolmács az oszmán fővárosban és a budai pasa környezetében bizonyíthatóan rendelkezett olyan emberrel, emberekkel, akik csak neki szolgáltak, fizetésüket tőle kapták. A konstantinápolyinak egyenesen feladata volt az is, hogy az állandó követ tevékenységét figyelje, arról a főtolmácsot informálja. Tetten érhetjük a budai kém tevékenységét 1636-ban, amikor Bethlen István fiai és veje, Zólyomi Dávid bebörtönzése miatt újra szembefordult I. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel, és a budai pasa támogatásával meg kívánta dönteni annak hatalmát. A *szeráj* hozzájárult a hadjárathoz, Naszuhpasazáde Hüszejn budai pasa sereggel indult Bethlen István megsegítésére, és az akciót a nádor, Esterházy Miklós is támogatta. Michel d'Asquier embere az első jelentést a Pest alatti oszmán táborból tette, majd további leveleit Gyula, Lippa és Temesvár alól küldte. Ezekben tudósított a hadi eseményekről, Esterházy nádor szerepéről, arról, hogy a Johannes Dietz futár által kézbesített levelet megkapta, de arról is, hogy amíg ő a sereggel vonult, megbízható emberét hagyta Budán, akinek a segítségére d'Asquier biztosan számíthat. Az utolsó levélben a békekötés körülményeiről és a béke pontjairól is beszámol. Ilyen és ehhez hasonló missziókat is teljesíteniük kellett d'Asquier bizalmi embereinek, de többnyire egy helyen vagy egy kisebb körzetben mozogva végezték a rájuk bízott feladatot. Ezeknek az információknak a segítségével már sokkal jobban lehetett ellenőrizni a keletről jövő híreket.

Ismét más volt azonban a kép a visszafoglaló háborúk idején, hiszen nem volt állandó követ Konstantinápolyban, nem volt, aki helyben összefogta volna a kémkedés szövevényes és finom hálóját. Ugyanakkor a nehezen és kockázatok vállalása mellett Bécsbe juttatott jelentések ellenőrzésére a Haditanácsnak mégis nyílt lehetősége. Egyrészt a Szent Liga egyesítette a Velencei Köztársaság és a császári udvar érdekeit, így a velencei bécsi meg-

bízottak sokszor továbbították írásban vagy szóban a Köztársaság értesüléseit. Ennél is jobb szolgálatot tett Jacob Colyer, a konstantinápolyi holland követ, aki bécsi társának, de az udvar valamennyi funkcionáriusának szívesen szolgáltatott híreket, és – amint már említettem – ő volt az, aki a Konstantinápolyba visszatérő két császári tolmácsot, Giorgio Cleronomét és Janaki Porphyritát házában vendégül látta.

A legmegbízhatóbb híreket Konstantinápolyból azonban mégis a két volt tolmács, Giorgio Cleronome és Janaki Porphyrita, valamint Leopold és Christoph Mamucca della Torre szolgáltatták, hozzájuk csatlakozott 1696-ban Marc'Antonio Mamucca della Torre. Marc'Antonnio 1697. évi hazatérését követően fiai továbbra is Konstantinápolyban maradtak. Jelenleg arra nincsen közvetlen adat, hogy az általuk megszerzett és beküldött információkat a bécsi udvar politikai vezetői vagy a Haditanács felhasználták volna. Az azonban, hogy a híreket felhasználták, biztos. Bizonyíték erre, hogy a beérkező információkat – a fentebb már emített körülmények mellett – a lehető leghamarabb dekódolták, majd bevezették őket azokba a könyvekbe, amelyekben ránk maradtak. Bizonyíték továbbá az is, hogy a könyveknek nem egy sorozata létezett, hanem legalább kettő (de lehet, hogy három), tehát a levelekben rejlő információkkal többen is foglalkoztak. Nagyon valószínű, hogy az egyik sorozatot a már említett Joseph Anton von Öttl haditanácsos birtokolta, akinek édesapja részt vett a visszafoglaló háborúkban, és akinek családja később az oszmán uralom alól megszabadított Magyar Királyságban telepedett le. Öttl a könyvet olyan fontosnak tartotta, hogy még *ex libris*ét is beleragasztotta. Bizonyítékként szolgálhat az is, hogy a levelezők tevékenységének bécsi koordinátora, Marc'Antonio Mamucca della Torre hangsúlyozottan ezért a tevékenységéért kapott 1000 dukátot a karlócai béke megkötésének évében, és az is, hogy a még életben maradt levelezők, Mamucca fiai fényes karriert futottak

be a háborút követően. Ezek azonban mind csak közvetett bizonyítékok, így a kérdést, hogy milyen mértékben használták fel a levelezők információit, egyelőre nem sikerült megnyugtatóan tisztázni.

ÖSSZEGZÉS

A ma embere számára a világ sokszínűsége teljesen természetes. Nem volt ez másképpen a régebbi korokban sem, a struktúrák akkor sem különültek el egymástól mereven, az abban az időszakban élők maguk is ezerfélék voltak. Különösen jellemző ez az olyan köztes területekre, mint amilyen a két birodalom határán fekvő magyar végvidék volt, de ugyanígy megfigyelhető olyan hatalmas városok esetében, mint a világok, kultúrák, népek és vallások találkozási pontján fekvő Konstantinápoly is.

A követek között rátermettségüket, képességeiket illetően – akárcsak a mai diplomáciai szférában – voltak különbségek, amelyek alapvetően befolyásolhatták azt, hogy az őt küldő állam ügyeit hogyan, milyen színvonalon, mennyi idő alatt, valamint, hogy egyáltalában el tudta-e intézni. Különösen nehéz dolguk volt itt, a keleti világban, amely olyannyira különbözött attól, amit ismertek, ezért rászorultak más segítőkre is (tolmácsok, futárok, informátorok stb.), akiknek kvalitásai szintén hatással voltak a követ – és az információáramlás – működésére.

Még nagyobb differenciálódást figyelhetünk meg a kémek esetében. A korabeli hírszerzők elsősorban kalandorok voltak, akik a legalitás és az illegalitás között mozogtak az akkori társadalmi struktúrák tekintetében. Vagányságuk, valamint az, hogy gyakran a végsőkig is képesek voltak elmenni, számos pozitív eredménnyel járt az őket megbízóknak, ugyanakkor ilyen fajta tevékenységük gyakran veszélybe is sodorta a küldetést, annak bizalmasságát vagy a megszerzett információk hitelességét.

Ahogyan magára a korszakra is jellemző az átmenetiség, a tradicionalitás megszűnése és a modern struktúrák megjelenése, az akkor élők tevékenysége is rendkívül sokszínű, amely az útkeresés irányába hatott. Ha végignézzük a XVI–XVII. századi, császári szolgálatban állók névsorát – legyenek azok követek, tolmácsok, futárok, informátorok vagy akár a Haditanács alkalmazottai –, jól látható, hogy nem etnikai hovatartozásuk vagy vallásuk, inkább képességeik vagy kapcsolataik révén kerültek egy-egy posztra. Egyértelműen kimutatható a bécsi császári főtolmácsok esetében a francia jelenlét (Michel d'Asquier és François Mesgnien de Meninski tevékenysége mintegy száz esztendőt fed le). A követek között ugyanakkor mindinkább az osztrák örökös tartományokhoz, esetleg a Habsburgok itáliai területeihez köthető, jellemzően alacsonyabb származású személyeket találhatunk, akik maximum grófi ranggal rendelkeztek (Alexander Greiffenklau von Vollrats, Simon Reniger von Reningen, Johann Christoph von Kindsberg, Hans Peter Hoffman von Ankerskron, Johann Carl Terlingo de Guzmán, Georg Christoph von Kuniz); vagy – ha túlélték – konstantinápolyi szolgálataikért nyerhettek nemességet (Michael Starzer, Sébastien Lustrier, Johann Rudolf Schmid, Johann Baptist Casanova).

A szolgálat – követként, tolmácsként, futárként vagy informátorként – nem volt egyszerű, sem fizikai, sem pszichikai értelemben, ugyanakkor általában megérte, mivel azok az emberek, akiket ezen posztokra alkalmaztak, a felemelkedés lehetőségét látták az adott pályában. Valószínűsíthető, hogy az örmény és délszláv etnikumú tolmácsok, futárok és informátorok más körülmények között nem juthattak volna olyan pozíciókhoz, amelyek által kapcsolatba kerülhettek az udvar prominens vagy alacsonyabb beosztású tisztségviselőivel, illetve az állami pénzügyi rendszer valamely kifizetőhelyéről (Udvari Kamara, Magyar Kamara, Hadi Fizetőmesteri Hivatal stb.) jövedelemhez is juthattak. Csak egy átmeneti korban fordulhat elő, hogy egy konstantinápolyi, oszmán

fennhatóságú területen született tolmács a Habsburg-uralkodóhoz címzi levelét (mégha azt a Haditanácsban bontják is fel), vagy az, hogy a császár személyes ügyeit intéző Scalvinoni közvetlen kapcsolatban álljon Buda ostromát előkészítendő olyan kétes elemmel, mint Johannes Diodato, akinek kétkulacsosságát sem kizárni, sem megerősíteni nem tudta az udvar.

Szintén az átmenetiség jellemzője a számos politikai intrika, az udvari és *szeráj*beli frakcióharcok, érdekcsoportok létrejötte és küzdelme az élet számos területén és a társadalom minden szintjén. Az Oszmán Birodalom XVII. századi története a tradicionális struktúrák megszűnését, illetve a modern formációk kialakulását foglalja magában. Az akkori Konstantinápolyban élni olyan lehetett, mintha az ember egy állandóan forró üstben tölti mindennapjait. Nem lehetett minden esetben megjósolni, hogy a szultán másnap még a helyén lesz-e vagy valamely, a *kafesz*ben (ketrec, bár helyesebb lenne aranykalitkának nevezni, általában egy olyan palota volt, ahol a szultánfi mindent megkapott, de szigorúan őrizték, onnan engedély nélkül nem távozhatott) nevelt öccse veszi át az állam irányítását. A katonaság foglalkoztatása, még inkább lázadásai pedig kimerítették az államkasszát. Ehhez járult a szultáni *szeráj* egyre fényűzőbb életmódja, a hárem létszámának emelkedése, illetve utóbbi politikai szerepvállalása, amelynek következtében a XVII. századi oszmán történelem középső harmadát az „asszonyok szultanátusa" címmel illeti a mai történetírás.

Az oszmán fővárosban élő európaiak – állandó lakosok és diplomáciai képviselők – között is jellemző volt ez az átmenetiségi, a küzdelmek. A XVI. századi zsidó szupremáciát az oszmán pénzügyi igazgatásban, illetve az európai diplomáciai kapcsolatok terén felváltja a görögök mindinkább erősödő lobbija, amely oda vezet, hogy a XVII. század második felétől a korszak végéig a portai főtolmácsok mindig a jelzett etnikumból kerültek ki (Panayoti Nicoussios Mamonas és Alexandro Mavrocordato), de jelentős szerepet töltöttek be orvos-

ként, valamint a két román vajdaság (Moldva és Havasalföld) fejedelmeiként is.

Ugyanígy tapasztalhatók az európai hatalmak konstantinápolyi képviselői között lezajló küzdelmek, amelyek a sajátságos mikroklíma miatt néha alkalmai összefogásokat is produkáltak. A francia és a császári követ elkeseredett harcban álltak a közel-keleti szenthelyek feletti protektorátus megszerzésében egymással, de azonnal felhagytak ezzel, amint a „közös ellenség" a görögkeleti egyház is feltűnt a színen és szintén e helyek saját kezelésébe vételében mesterkedett.

Nem volt könnyű dolga e konstellációkat tekintve egyetlen olyan embernek sem, akinek feladata – amint az európai államok Konstantinápolyba helyezett állandó képviselőinek – az volt, hogy megbízható, titkos információszerzésre alkalmas hálózatot működtessen az adott területen. A császári követ által koordinált hírszerzésről mindezidáig elsősorban a XVII. század első felében (a 20-as évek végétől az 50-es évekig tartó időszakra vonatkozóan) rendelkeztünk adatokkal, ugyanakkor egyértelmű, hogy a rendszer később, egészen a karlócai békekötésig mindenképpen működött a Bécs és Konstantinápoly közötti területen. A korábbi informátorok tevékenységét mások vették át, de a rendszer nem szűnt meg, sőt, a levelezők között új népcsoportok is feltűntek, mivel – mint említettem – a délszlávok és az örmények karrierlehetőséget láttak e tevékenységben.

A munkát az 1683 előtti időszakot tekintve továbbra is a konstantinápolyi állandó császári követ koordinálta, aki a tolmácsokra és a futárokra támaszkodva átjárási pontot jelentett a hivatalos és a nem hivatalos információszerzés kapcsolati hálói között. 1683 után azonban, mivel nem tartózkodott állandó császári követ az oszmán fővárosban, a levelezők rendszere is átalakult. A korábbi, valamint a háború elején felfogadott tolmácsok közül négyen, Giorgio Cleronome, Janaki Porphyrita, Leopold és Christoph Mamucca della Torre Konstantinápolyban tartózkodtak, és leveleikkel, híreikkel, információik-

kal segítették a császári hadvezetés munkáját. Tettük mozgatórugóinak megtalálása nem egyszerű feladat. Minden bizonnyal szerepet játszott benne a pénz, de ez nem jelent elégséges magyarázatot. Korábbi tevékenységük, sőt, egész életük, amely két világ határán zajlott, erre predesztinálta őket; konstantinápolyiak voltak, a szultán alattvalói, de keresztények, a városban éltek, itt voltak családjaik is, de a császári követet, illetve magát az uralkodót szolgálták. Cleronome, Porphyrita és a Mamucca-fiúk végülis nem tettek mást, minthogy az addig a követ szolgálatában megszerzett híreket maguk vetették papírra, és küldték el Bécsbe – és mégis, milyen veszélyeket rejtett ez magában háborús időszakban!

A XVII. század elején a rendszer még csak kialakulóban volt, bár – nagy valószínűséggel – voltak XVI. századi előzményei. Sébastien Lustrier és Johann Rudolf Schmid követségi ideje alatt jött létre az a struktúra, amely a későbbi időkben is a rendszer működésének alapjait jelentette. Ugyanakkor – amint erre fentebb már utaltam – a század folyamán azért bekövetkeztek bizonyos változások is a levelezők működésének mechanizmusában. A Lustrier és Schmid követi idejének kezdeti szakaszában még működési modelljét kereső „titkos levelezői hálózat" az utóbbi követ hazatérésekor, 1643-ban már jól funkcionáló, mindinkább megbízható információkat szolgáltató rendszerré vált, amelyben arra is lehetőség nyílott, hogy a különféle utakon beérkező adatokat a Haditanács ellenőrizze. A folyamatban továbbra is a mindenkori állandó konstantinápolyi császári követ, valamint a bécsi keleti nyelvek főtolmácsa játszották a legfontosabb szerepet. Mivel a bécsi udvar a század végéig erőit elsősorban nyugatra, az ott újra és újra kialakuló háborús konfliktusokra koncentrálta, a keleti diplomáciában a nyugalom, a béke és a rend megtartása váltak elsődleges alapelvvé. Ennek tudatában tevékenykedett a két bécsi főtolmács, d'Asquier és Meninski, valamint a század állandó követei az oszmán fővárosban.

Amíg azonban a bécsi udvar nyugatra figyelt, jelentős változás következett be az Oszmán Birodalomban. A Köprülü család hatalomra kerülésével (Köprülü Mehmed 1656-ban lett nagyvezír) a szultán birodalmában megerősödött a gyengülni látszó uralkodói hatalom, és a *szeráj* ismét foglalkozott a hódítás gondolatával. A kandiai, majd a lengyelek és az oroszok elleni háborúk már abba a sorba illeszkedtek, amelyet végül Bécs ostroma, és az oszmán hadsereg ottani veresége zárt. A császárváros 1683. évi megvédése mind a bécsi udvar, mind a *szeráj* számára változást hozott addigi politikájában. Mindkét félnek a magyarországi területekre kellett erőit koncentrálnia, ahol összecsapásuk egész Európát megmozgatta.

Ebben a helyzetben, amikor nagy nemzetközi erők fogták össze, hogy legyőzzék a korabeli Európa egyik legjobban rettegett hatalmát, az Oszmán Birodalmat, elemi érdek volt, hogy az adott területről információkkal rendelkezzenek. A volt császári tolmácsokat, akiket származásuk, neveltetésük, addigi pályájuk kiválóan alkalmassá tett arra, hogy a hírszerzés területén tevékenykedjenek, továbbra is Konstantinápolyban foglalkoztatták.

Cleronome, Porphyrita, Leopold és Christoph Mamucca della Torre pedig folyamatosan küldték a híreket. Tették ezt annak ellenére, hogy számtalan nehézséggel kellett szembenézniük, hogy tevékenységük életveszélyes volt, hogy a pénz, amelyre égetően szükségük volt, hiszen családjuk is az oszmán fővárosban élt, rendszeresen késett, folyósítása elmaradt. A tolmácsokból titkos levelezővé „átképzett" Cleronome és a Mamucca-fiúk rendszeres időközönként küldték leveleiket: Cleromome egészen 1696-ban bekövetkezett haláláig, a két Mamucca a visszafoglaló háborúk végéig. Porphyrita lojalitása azonban – saját ambíciói és az elmaradó pénzösszegek miatt – kétségessé vált, sőt, időről időre biztos információkkal rendelkezünk arról, hogy a császári udvar ellenségeinek is szolgáltatott híreket.

Az információszerzést a tolmácsok alapvetően humán kapcsolati rendszerükön keresztül folytatták. Hagyományos családi relációik, *szerájbeli* ismeretségeik, vallási közösségük informátorai mind-mind segítették a tolmácsok munkáját. Annak ellenére, hogy a *szeráj* a háború idején jobbára Edirnében tartózkodott, és a funkcionáriusok gyorsan változtak, a Konstantinápolyban maradó levelezők mégis újra és újra megtalálták azokat az embereket, azokat a módszereket, azokat a csatornákat, amelyek segítségével a bécsi udvar számára fontos (vagy fontosnak vélt) hírekhez hozzájuthattak, ha kellett, teljesen újjáépítették az adott kapcsolati ágat. A levelezők azonban nem elégedtek meg azzal, hogy sejtéseket, értesüléseket, híreket, információkat vagy adatokat papírra vetettek. Sok éves tapasztalatuk, helyismeretük és személyes kapcsolataik révén arra is alkalmasak voltak, hogy a megszerzett információkat értékeljék, így sokszor látták el – szerintük (és a ma történésze számára is) fontos – tanácsokkal a bécsi udvart.

Miután – a számos veszély ellenére – a tolmácsok személyes csatornáikon keresztül az információkat beszerezték, nem kisebb gondot jelentett számukra, hogy azt hogyan tudják biztonságosan Bécsbe juttatni. Ehhez a folyamathoz a levelezők igénybe vettek minden lehetséges útvonalat, minden elképzelhető eszközt. Használták a Velencéig vivő tengeri utat hol közvetlenül, hol Spalatón, hol Raguzán keresztül. Küldtek leveleket Livornó vagy Marseille érintésével a császárvárosba, de előfordult, hogy a havasalföldi szárazföldi utat vették igénybe. Mentek küldemények angol, francia vagy velencei hajókkal, kereskedőkkel. Mindegyik levélnek más és más volt a menetideje, így a bennük rejlő információk értéke is változó lehetett a bécsi udvar számára. A Szent Liga lehetővé tette, hogy a Velencébe befutó levelek elérjék – az Alpokon keresztül – Bécset. Mivel a két állam között szövetségi viszony állt fenn, (többnyire) mindkét fél megosztotta a másikkal az oszmán területekről érkező híreit.

Bécsben, a Haditanács keleti ügyekkel foglalkozó részlege természetesen a kivonatok elkészítését megelőzően az információkat értékelte, elemezte, ütköztette a más forrásokból beszerzett adatokkal.Mindezt segítette a fent említett szövetséges viszony, de a Haditanács alkalmazottai, sok korábbi konstantinápolyi tolmács is jelentős támaszt nyújtott ebben. A tevékenységet az Oszmán Birodalomban hosszú éveket eltöltő tolmács, Marc'Antonio Mamucca della Torre koordinálta. Az ő feladata volt, hogy a híreket fogadja, azokat – természetesen titkárok segítségével – dekódolja, ezekből kivonatot készítsen, amelyeket eljuttatott a haditanácsosokhoz.

A megszerzett információk jelentőséggel bírtak a bécsi udvar számára, a hírek azonban, amelyek a bekötött könyvekben fennmaradtak az utókor számára is értékesek. Elsősorban azt tudhatjuk meg, hogy hogyan látták, láthatták a Konstantinápolyban tartózkodó európaiak a visszafoglaló háborúk eseményeit; miként jutottak el a hadműveletekről szóló hírek az oszmán fővárosba; menynyire eltérően reagáltak e hírekre a más és más oldalon állók; hogyan interpretálta a hadszíntér eseményeit az oszmán hadvezetés; mi volt – a *szeráj* szempontjából – egy-egy győzelem vagy vereség ára; mennyibe került a hadsereg fenntartása; milyen gazdasági változásokat idézett elő az Oszmán Birodalomban a 15 évnyi háborúskodás, amely gyakran párosult belső lázadásokkal; hogyan viszonyult a társadalom, a társadalom egyes rétegei a megváltozott helyzethez; hogyan változtatta meg a hosszú háború az Oszmán Birodalom felépítését; miképpen rendeződött át a hadműveletek következtében a társadalom és változott meg a szultáni hatalom megítélése.

A XVII. század végének hírszerzői értékes és fontos munkát végeztek, amellyel a keresztény seregeket, a liga oszmánellenes harcát segítették. A háború tizenöt éve nagy terheket rótt rájuk, anyagi nehézségeik munkájukat is hátráltatta, ennek ellenére – a legtöbben –

hűséggel folyatták tevékenységüket, lojálisak voltak a császárhoz, meggyőződésből támogatták a keresztény terveket. Végigkövetve életpályájukat, megismerve az adott korszakot, annak eseményeit, megállapíthatjuk, hogy a hírszerzés humán kapcsolatokra épülő metódusai nem változtak jelentősen az azóta eltelt időszakban, ami egyben azt is jelzi, hogy a kora újkorban egy olyan rendszer alapjait fektették le, amely évszázadokon keresztül működőképes maradt.

A HASZNÁLT IDEGEN KIFEJEZÉSEK RÖVID MAGYARÁZATA

aga: Nem jogi-teológiai vezetők megnevezése, különféle katonai alakulatok élén állók rangja.

beglerbég: Az Oszmán Birodalom legnagyobb közigazgatási egységének, a vilajetnek az élén álló vezető, annak katonai és polgári vezetője.

bosztandzsi basi: A bosztandzsik vezetője. Az Oszmán Birodalom kezdeti időszakában bosztandzsiknak nevezték a szultáni kertek munkásait, valamint azokat, akik a szultáni hajókon, illetve az ezeket tároló helységekben teljesítettek szolgálatot. A gyermekadórendszeren keresztül bekerültek közül a legerősebbeket válogatták ki ehhez az alakulathoz. Az eddigi feladatok mellett szót kell ejteni arról a speciális kötelezettségükről, amelyet Konstantinápolyban teljesítettek: a palota védelme.

bréve: Egyszerű pápai irat, amelyet rendszerint kisebb jelentőségű ügyekben adtak ki.

csaus: Az Oszmán Birodalomban a díváni csausok a szultán hivatalos kíséretéhez tartoztak ceremóniáknál, ha a szultán elhagyta a szerájt, a vezírek szerájbeli látogatásaikor, valamint a külföldi követek fogadásakor. Ezzel egyidejűleg szultáni vagy nagyvezíri követként, illetve futárként is alkalmazták őket.

csorbadzsi: Levesosztó. Rang a janicsáralakulatoknál.

defterdár: Az Oszmán Birodalom pénzügyigazgatásában foglalkoztatott tisztségviselők megnevezése.

dispaccio: Sürgöny. A velencei követek által általában kétheti rendszerességgel Konstantinápolyból küldött dokumentumok, jelentések megnevezésére is szolgál.

díván: A díván az Oszmán Birodalom legfőbb vezetőinek tanácsát jelentette. A díván tagjai minden nap összegyűltek. Tagjai voltak: a nagyvezír, a vezírek, a két →**kádiaszker**, a három →**defterdár**, a

→**nisándzsi**. A XVI. század utolsó harmadától a →**kapudánpasa** és a →**janicsáraga** is.

dzsebedzsi basi: A dzsebedzsik, a fegyverhordozók vezetője. A dzsebedzsik a gyalogság egyik alakulatát képezték, amelyet a központi kincstár fizetett. A →**janicsárok** nyilait, tegezeit, lőporát, sisakjait, vértezetét és más felszerelését szállították, valamint minden olyan eszközt is, amely az utak megtisztításához kellett. Hadjáratkor egyszerre indultak a janicsárokkal vagy közvetlenül utánuk. Két fontos feladatuk volt: csata idején a felszerelést őrizték, felvonuláskor pedig a janicsárokkal együtt meneteltek és tevéken az előttük haladó alakulat támadó és védekező fegyverzetét szállították. Csata előtt kiosztották, majd a csata után összeszedték és megtisztították a fegyvereket.

efendi: Úr. A vallásjogban járatos, vagy a közigazgatásban tevékenykedő tisztségviselők megszólítására alkalmazott kifejezés.

fermán: Rendelet, parancs. A szultáni kézjeggyel *(tuğra)* ellátott irat.

hán: A karavánszeráj (erődített vendég- és árufogadó) török megnevezése.

hodzsa: Tanító.

janicsár: Az I. Murád szultán által alapított „új sereg" *(yeni çeri)* tagja. Gyalogos katona.

janicsáraga: A legmagasabb rangú aga, a janicsárok vezetője. A XVI. század második felétől mindig vezíri rangban volt, és előbb tanácsadói, majd teljes jogú tagként részt vett a díván ülésein. A szultántól kapta kinevezését, és a janicsárok ügyeit a saját rezidenciáján megtartott →**dívánokon** intézte.

kádi: Bíró, az állam által a jogi ügyletekkel megbízott tisztviselő. Jogi szerepe mellett a kádi bizalmi funkciót is betöltött, és az állam, amely posztjára kinevezte, elvárta tőle, hogy időről időre jelentést küldjön a körzetében élő magas rangú hivatalnokok tevékenységéről, az általános helyzetről és a nép közhangulatáról. Neki kellett gondoskodnia arról is, hogy hadjárat idején a megfelelő kézműveseket a vidékről besorozzák, hogy az utak biztonságosak legyenek, és hogy a helyi lakosság ellátásához szükséges élelmiszereket és nyersanyagokat ne lehessen kivinni a területről. Ezzel együtt ő ellenőrizte a település közügyeit, az

ingatlanokat, a kézművesek korporációit, az áruk minőségét és árát is. Közjegyzői funkcióval is bírt.

kádiaszker: Hadbíra. I. Murád alapította az első kádiaszkeri hivatalt 1363-ban, Burszában, és azt a kötelességet rótta rá, hogy a katonai igazságszolgáltatást és minden kádi tevékenységét ellenőrizze. 1481-ben II. Mehmed hozta létre a második kádiaszkeri hivatalt, ugyanezen feladatokkal, az egyik a mind nagyobb birodalomban a ruméliai (európai), a másik az anatóliai részért felelt. A primátus kettejük között a ruméliaié volt. A kádiaszkerek jelentős befolyással rendelkeztek, hiszen tagjai voltak a →**dívánnak.**

kajmakám: Az Oszmán Birodalomban a kajmakám rangját különféle tisztségviselők viselték, közülük a legfontosabb a konstantinápolyi volt, aki akkor maradt a fővárosban, ha a nagyvezír személyesen vonult hadjáratba, vagy elhagyta fő szálláshelyét. Ilyenkor a kajmakám majdnem ugyanolyan jogkörrel élhetett, mint a nagyvezír.

kapuaga: Fehér eunuch, a szultáni szeráj belső udvarában szolgálatot teljesítők vezetője.

kapudánpasa: Az oszmán flotta parancsnoka volt, aki a XVI. század második felétől – eleinte tanácsadói funkcióval bíró, majd rendes – tagja volt a →**dívánnak.**

kihája: Ezen rang viselői ellenőrizték a vilajetekben és a szandzsákokban a tímárbirtokosokat, utóbbiakat a helyi hatóságoknál ők képviselték. Feladatuk volt, hogy a kormányzat parancsait, rendelkezéseit a birtokosokkal megismertessék, azok betartásáról és végrehajtásáról gondoskodjanak.

kul kethüda: A janicsároknál rangsorban a janicsáraga és a szekbánbasi után következő vezető. A kul kethüda feladata volt, hogy a szultán parancsait elvigye minden janicsáralakulathoz.

láimdzsibasi *(lağımcıbaşı)*: Az aknászok vezetője.

magasságos boldogság agája (kizlár aga = lányok agája): A szultáni háremért felelős fekete eunuchok vezetője.

mahalle: Egy olyan adminisztratív egység, amelyet egy identitását megőrző közösség hozott létre egy mecset, templom vagy zsinagóga körül. Tagjait nemcsak a közös eredet, a közös vallás és a közös kultúra fűzte össze, de a társadalmi kapcsolatok szövevényes hálózata is. Minden mahallénak megvolt a saját iskolája, a

saját szökőkútja és a legelőkelőbb lakosok alapítványokat hoztak itt létre → vakuf formájában. A mahalle egyben adóbevételezési egység is volt.

medresze: Az iszlám tudományok tanítására szolgáló felsőbb fokú tanintézmény, ahol elsősorban iszlám vallásjogot tanítottak.

mufti: Jogtudós, a jogi szakvélemények (pl. fetva) kiállítója, az oszmán adminisztráció tisztségviselője.

müteferrika: Egy, a szultán személyes szolgálatát ellátó lovas testőrgárda és tagjainak megnevezése. Nemcsak az udvarban szolgáltak, de kisebb-nagyobb közügyekre vonatkozó vagy politikai misszziókra is elküldték őket. A müteferrikák általában a birodalom legmagasabb funkcionáriusainak fiai közül kerültek ki. Állandóan a szultán körül tartózkodtak, és csak akkor kellett hadba vonulniuk, ha a szultán személyesen vezette a hadjáratot.

nisándzsi: A kancelláriát képviselte a →**dívánban**, és az volt a feladata, hogy a szultáni kézjegyet, a *tuğrát* a hivatalos iratokra rátegye. Emiatt a korabeli európai vezetők a nisándzsit egyfajta külügyminiszternek tekintették. A XVI. század közepétől a díván tagja. Nagyon gyakran a vallástudósok tagjai közül került ki.

relazione: Diplomáciai küldetésük lezárásaképpen, állomáshelyükről való visszatérésüket követően készített összefoglaló jelentés a velencei követek esetében.

sah: A perzsa uralkodó megnevezése.

sejh ül-iszlám: Főmufti, az oszmán vallástudósok feje. A hivatal jelentőségét (sok egyéb mellett) elsősorban az adta, hogy ő övezte fel a szultánokat trónra lépésükkor, illetve ő mondta sírjuk felett a gyászbeszédet. Bár a főmufti magas rangú hivatalnok volt, de csak tanácsadói funkcióval bírt, ugyanakkor tanácsadóként mind a szultánnal, mind a nagyvezírrel sokszor beszélte meg az államügyeket. A nagyvezír mellett ő volt az állam egyedüli olyan funkcionáriusa, aki kinevezését közvetlenül a szultántól nyerte el.

szandzsákbég: A szandzsák élén álló tisztségviselő. A vilajetek szandzsákokra tagolódtak, a szandzsákbég – akárcsak a →**beglerbég** – az adott terület polgári és katonai vezetője volt.

szeráj: A szultáni udvar megnevezése.

szerdár: Legfelsőbb katonai parancsnok. A hadsereg feje (általában egy beglerbég vagy egy szandzsákbég), ha a szultán vagy a nagyvezír nem vonultak személyesen hadba.

tímárdefterdár: A tartományi pénzügyigazgatás tisztségviselője, aki szolgálati birtokok (tímár) nyilvántartásáért felelt.

vakuf: Kegyes alapítvány, amelyet magánemberek tartottak fenn, jellemzően iskolák, kórházak stb.

VÁLOGATOTT IRODALOM

Ágoston G.: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton, in Hanák P. (főszerk.), Nagy M. (szerk.): *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára.* Pécs, 1997, 83–99.

Ágoston G.: Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a 15–17. században, in Petercsák T. – Berecz M. (szerk.): *Információáramlás a magyar és a török végvári rendszerben.* Eger, 1999, 129–154. *(Studia Agriensia 20.)*

Biegman, N. H.: Ragusan Spying for the Ottoman Empire. Some 16th Century Documents from the State Archive at Dubrovnik, in *Belleten* 106 (1963) 237–249.

Biegman, N. H.: *The Turco Ragusan Relationship according to the Firmans of Murad II (1575–1595) extant in the State Archives in Dubrovnik.* The Hague and Paris, 1967.

Braudel, F.: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában.* I–III. Budapest, Akadémiai–Osiris, 1996.

Camariano, N.: *Alexandre Mavrocordato, le Grand Dragoman. Son activité diplomatique 1673–1709.* Thessaloniki, 1970.

Duparc, P.: *Recueil des Instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'a la révolution Française.* XXIX (Turquie) Paris, 1969.

Eickhoff, E.: *Venedig, Wien und die Osmanen.* München, 1970.

Fodor P.: Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír, in *Történelmi Szemle* 34 (1992) 1–2. sz. 17–34.

Fodor P.: Kié legyen Pankota? Érdekcsoportok és érdekérvényesítés az oszmán hatalmi elitben a 16. század közepén, in *Századok* 132 (1998) 825–836.

Groot, A. H. de: *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610–1630.* Leiden–Istanbul, 1978, 89.

GYŐRY T.: Adatok a morbus hungaricus történetéhez, in *Századok* 34 (1900) 534–547.
HAMMER, J. von: *Geschichte des Osmanischen Reiches. Dritter Band: Vom Regierungsantritte Murad des Vierten bis zum Frieden von Carlowicz, 1623–1699.* Pest, Hartleben, 1835.
HEGYI K.: *Török berendezkedés Magyarországon.* Budapest, MTA TTI, 1995.
HELLER, K.: *Venedig. Recht, Kultur und Leben in der Republik 697–1797.* Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 1999.
HILLER I.: *Palatin Nikolaus Esterházy. Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625–1645.* Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 1992.
HILLER I.: A „Titkos Levelezők" intézménye, in Tusor Péter (szerk.): *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv.* Budapest, 1998, 204–215.
Hitzel, F. (szerk.): *Enfants de langue et Drogmans-dil oglanlari ve Tercümanlar.* Istanbul, 1995.
HOCHEDLINGER, M.: Die französisch osmanische „Freundschaft" 1525–1792, in *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichbhtsforschung.* 102 (1994) 109–164.
Kőszeghy P. (szerk.): *Két tárgyalás Sztambulban. Hieronymus Łasky tárgyalása a töröknél János király nevében. Habardanecz János jelentése 1528. nyári sztambuli tárgyalásairól.* A kötet összeállította Barta Gábor, a tanulmányokat és a jegyzeteket írta Barta Gábor és Fodor Pál, a dokumentumokat fordította Barta Gábor és Kun József. Budapest, Balassi, 1996. *(Régi Magyar Könyvtár, Források, 5.)*
MANTRAN, R.: *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle.* Paris, Librairie Adrien Maisonneuve, 1962.
MANTRAN, R.: Venise, centre d'information sur les Turcs, in: *Venezia, centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secolo XV–XVI). Aspetti e problemi.* A cura di BECK, Hans-Georg–MANOUSSACAS, Manoussos–PERTUSI, Agostino Vol. I. Firenze, Leo S. Olschki, 1977, 111–116.
MATTINGLY, G.: *Renaissance Diplomacy.* London, Jonathan Cape, 1955.
MEIENBERGER, P.: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in den Jahren 1629–1643. Ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen*

zwischen Österreich und der Türkei in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Bern–Frankfurt am Main, Herbert Lang –Peter Lang, 1973.

NIEDERKORN, J. P.: *Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg" Kaiser Rudolfs II. (1593–1606).* Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1993. *(Archiv für Öterreichische Geschichte, 135.)*

NORADOUNGHIAN, G.: *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman.* Paris–Leipzig–Neuchâtel, 1897.

PARVEV, I.: *Habsburgs and Ottomans between Vienna and Belgrad (1683–1739).* New York, Columbia Univ. Press, 1995.

PRETO, P.: *Venezia e i Turchi.* Firenze, Publicazioni della Facoltà di Magistero dell'Università di Padova 20., 1975.

R. VÁRKONYI Á.: A török háború Bécstől Budáig, in Pach Zs. P. (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben.* III/2. kötet. Budapest, Akadémiai, 1987, 1577–1636.

REDLICH, O.: *Weltmacht des Barock. Österreich in der Zeit Kaiser Leopolds I.* Wien, Rudolf M. Rohrer, 1961.

ROUILLARD, C. D.: *The Turk in French History, Thought and Literature (1520–1660)* Paris, 1938.

RUNCIMAN, S.: *Das Patriarchat von Konstantinopel.* München, 1970.

SKILLITER, S. A.: *William Harborne and the Trade with Turkey, 1578–1582.* London, 1977.

SOYSAL, İ.: Türk Fransiz Diplomasi Münasebetlerini İlk Devresi, in *İstanbul Üniversitesi Edebiyet Fakültesi. Tarih Dergisi* III/5–6 (1953) 63–93.

SPIELMAN, J. P.: *Leopold I. zur Macht nicht geboren.* Graz–Köln–Wien, Verlag Styria, 1981.

STURMINGER, W.: Die Kundschafter zur Zeit der zweiten Türkenbelagerung Wiens im Jahre 1683, in *Festschrift zu Feier des zweihundertjährigen Bestandes des Haus-, Hof- und Staatsarchivs.* Band II. Wien, 1951, 349–369. *(Mitteilungen des Österreichischen Staats-archivs, Ergänzungsband III.)*

TEPLY, K.: *Die kaiserliche Großbotschaft an Sultan Murad IV. im Jahre 1628. Des Freiherrn Hans Ludwig von Kuefsteins Fahrt zur Hohen Pforte.* Wien, A. Schendl, é.n.

Teply, K.: *Die Einführung des Kaffees in Wien. Georg Franz Koltschitzky, Johannes Diodato, Isaak de Luca.* Wien, Verein für Geschichte der Stadt Wien, Kommissionsverlag Jugend und Volk Wien–München, 1980. (Czeike, F. (szerk.): *Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadt-geschichte, 6.*)

Teply, K.: Die Anfänge des Wiener Kaffeehauses. Fakten kontre Legenden von Wiens erster armenischen Kolonie, in Zwölfer, H. Dr. (szerk): *Jahresbericht des Bundesgymnasiums Wien 9 (Wasagymnasium) über das Jahr 1973/74.* Wien, Verlag des Bundesgymnasiums Wien 9, 1974, 3–18.

Testa, I. baron de: *Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères.* Paris, 1864–1865.

Török P.: *I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai, 1527–1547.* (Értekezések a Történettudomány Köréből XXIV/12.) Budapest, 1930.

Zinkeisen, J. W.: *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa.* V. Gotha, 1857.

Zlatar, Z.: *Between the Double Eagle and the Crescent. The Republic of Dubrovnik and the Origins of the Eastern Question.* New York, Columbia UP, 1992.

KÉPJEGYZÉK

1. kép V. Károly császár
Tiziano (? Lambert Sustris): V. Károly német-római császár portréja. Alte Pinakothek, München

2. kép I. Ferenc portréja

3. kép Szultáni audiencia
Teply, Karl: Die kaiserliche Großbotschaft an Sultan Murad IV. im Jahre 1628. Des Freiherrn Hans Ludwig von Kuefsteins Fahrt zur Hohen Pforte. Wien, é.n., 123.

4. kép Konstantinápoly a XVI. században
Byzantium Nunc Constantinopolis (from Civitates Orbis Terrarum) Georg Braun & Frans Hogenberg, Cologne, 1572

5. kép Konstantinápoly a XVII. században
Constantinopolis (from Constantinopolitanae Urbis Effigies ad Vivum Expressa Quam Turcae Stampoldam Vocant) Matthaus Merian, Frankfurt, 1641

6. kép Velence a XVII. században
Canaletto: *The Bucintoro at the Molo on Ascension Day. Dullwich Picture Gallery*

7. kép Párizs a XVI. században
Braun & Hogenberg: Civitates Orbis Terrarum I. 1569. The Hebrew University in Jerusalem & The Jewish National & University Library

8. kép XIV. Lajos francia király
Hyacinthe Rigaud: Portrait de Louis XIV. 1701. Musée d'Agesci

9. kép I. Erzsébet angol királynő
Nicholas Hilliard (1590): Portrait of Elizabeth I, Hall of Jesus College, Oxford.

10. kép Buda a XVI. században
Dr. Kretschmayr Henrik, Gritti Lajos, 1480–1534. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1901.
11. kép Nyomtatott hírlevél 1570-ből
Universität Münster
12. kép Bécs látképe 1609/1640
Jacob Hoefnagel (1609) / Claes Jansz Visscher (1640): Wien. Graphische Sammlung Albertina (Hrsg.): *Oesterreich in alten Ansichten. Veduten aus der Zeit von 1490 bis 1850.* Residenz Verlag, Salzburg, 1977, Tafel 3 Original: Historisches Museum der Stadt Wien, Inv. Nr. 31043
13. kép Bécs 1683-ban
Ismeretelen 17. századi mester rézmetszete
14. kép Vigenère-tábla
15. kép a Haditanács épülete 1775-ben
Wilhelm Kisch: Die alten Straßen und Plätze Wiens, Wien 1883